

Міністерство освіти і науки України

О. Г. Топчієв, Д. С. Мальчикова, В. В. Яворська

# **РЕГІОНАЛІСТИКА:**

## **ГЕОГРАФІЧНІ ОСНОВИ РЕГІОНАЛЬНОГО РОЗВИТКУ І РЕГІОНАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ**

**НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК**

*Рекомендовано  
Міністерством освіти і науки України  
як навчальний посібник для студентів  
географічних та економічних спеціальностей  
вищих навчальних закладів  
(Лист № 1/11-7046 від 20.05.2015 р.)*

**Херсон  
ОЛДІ-ПЛЮС  
2015**

**УДК 911.3**  
**ББК 65.04+26.8**  
**Т 58**

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки України  
як навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів  
Лист №1/11-7046 від 20.05.2015 р.*

*Рекомендовано до друку Вченою радою  
Одеського національного університету імені І. І. Мечникова  
Протокол № 2 від 21 квітня 2015 р.*

*Рекомендовано до друку Вченою радою  
Херсонського державного університету  
Протокол № 2 від 27 квітня 2015 р.*

**Рецензенти:**

**Мезенцев К.В.**, доктор географічних наук, професор кафедри економічної та соціальної географії Київського національного університету імені Тараса Шевченка

**Підгрушній Г.П.**, доктор географічних наук, завідувач відділу суспільно-географічних досліджень Інституту географії Національної академії наук України

**Топчієв О.Г., Мальчикова Д.С., Яворська В.В.**

**Т 58** Регіоналістика: географічні основи регіонального розвитку і регіональної політики. Навч. посіб. / О. Г. Топчієв, Д. С. Мальчикова, В. В. Яворська. – Херсон: ОЛДІ-ПЛЮС, 2015. – 372 с.

**ISBN 978-966-289-068-6**

Викладені теоретичні та методичні підходи аналізу територіальної організації регіонів, географічні основи розробки регіональних стратегій і програм соціально-економічного розвитку. Обговорюються питання регіоналізації країни, регіонального розвитку і регіональної політики, реформування адміністративно-територіального устрою України, розроблення регіональної геодемографічної політики, надано порівняльний аналіз рівнів соціально-економічного розвитку регіонів і якості життя населення, планування територій регіонів, формування національної та регіональних екологічних мереж, розроблення стратегій, планів і програм соціально-економічного розвитку регіонів і міст, природоохоронної діяльності і екологічного захисту населення.

Посібник рекомендований студентам і викладачам географічних, економічних спеціальностей, фахівців у сфері державного управління. Він може бути цікавим також і для більш широкого кола спеціалістів в сфері регіональної економіки, регіонального розвитку і регіональної політики.

**ББК 65.04+26.8**

**ISBN 978-966-289-068-6**

© Топчієв О.Г., Мальчикова Д.С., Яворська В.В., 2015

# ЗМІСТ

<b>ВСТУПНІ ЗАУВАЖЕННЯ</b> .....	6
<b>Розділ I. РЕГІОНАЛЬНІ АСПЕКТИ ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ СУСПІЛЬСТВА</b> .....	9
1.1. Територіальна організація як наскрізний принцип життєдіяльності населення .....	9
1.2. Регіоналізація – головна складова територіальної організації населення і господарства .....	13
<i>Контрольні питання</i> .....	16
<b>Розділ II. РЕГІОНАЛІЗАЦІЯ УКРАЇНИ І РЕГІОНАЛЬНА ПОЛІТИКА</b> .....	17
2.1. Базові поняття: регіон, регіоналізація, регіональна економіка, регіональна політика .....	17
2.2. Становлення регіональної політики в Україні .....	20
2.3. Завдання і принципи державної регіональної політики .....	23
2.4. Досвід регіоналізації України .....	34
2.5. Суспільно-географічні складові регіоналізації країни .....	47
2.6. Регіони – природно-господарські комплекси другого рангу .....	53
<i>Контрольні питання</i> .....	57
<b>Розділ III. ПРИРОДНО-РЕСУРСНИЙ ПОТЕНЦІАЛ. ТЕРИТОРІЯ. ГЕОГРАФІЧНЕ ПОЛОЖЕННЯ</b> .....	59
3.1. Природно-ресурсний потенціал регіонів .....	59
3.2. Біосферний потенціал регіонів .....	61
3.3. Земельні ресурси регіонів .....	64
3.4. Територія як універсальний географічний ресурс .....	69
3.5. Ресурсний потенціал території регіону .....	78
3.6. Демографічна ємність території .....	85
3.7. Потенціал географічного положення регіонів .....	88
<i>Контрольні питання</i> .....	91
<b>Розділ IV. ПРОБЛЕМИ СТАНОВЛЕННЯ ДЕРЖАВНОЇ ТА РЕГІОНАЛЬНОЇ ДЕМОГРАФІЧНОЇ ПОЛІТИКИ В УКРАЇНІ</b> .....	92
4.1. Нові підходи до управління демографічним розвитком країни .....	92
4.2. Формування геодемографії як нової міждисциплінарної предметної області .....	96
4.3. Методи формалізації та параметризації якісних характеристик геодемографічних процесів .....	107
4.4. Структурно-вікові деформації у регіональних геодемографічних процесах .....	119

4.5. Становлення державної демографічної політики в Україні.....	122
4.6. Методологічні принципи і засади регіональної геодемографічної політики .....	128
4.7. Типологічні особливості ГДП як основа регіональної геодемографічної політики .....	132
<i>Контрольні питання</i> .....	147
<b>Розділ V. СТРУКТУРА ГОСПОДАРСТВА РЕГІОНІВ</b> .....	150
5.1. Структура господарства: зміст і функції поняття .....	150
5.2. Структура господарства. Основні економічні пропорції .....	152
5.2.1. Співвідношення виробничої сфери та сфери послуг .....	152
5.2.2. Секторна структура господарства.....	155
5.2.3. Структура господарства за технологічними укладами.....	158
5.2.4. Співвідношення інвестиційного та споживчого комплексів .....	162
5.2.5. Співвідношення промисловості та сільського господарства .....	165
5.2.6. Частки у структурі господарства прогресивних галузей та новітніх технологій .....	166
<i>Контрольні питання</i> .....	169
<b>Розділ VI. ГАЛУЗЕВА СТРУКТУРА ГОСПОДАРСТВА РЕГІОНІВ</b> ...	170
6.1. Загальна схема галузевої структури господарства.....	170
6.2. Галузева рубрикація промисловості, сільського господарства, транспорту .....	176
<i>Контрольні питання</i> .....	179
<b>Розділ VII. ФУНКЦІОНАЛЬНА СТРУКТУРА ГОСПОДАРСТВА РЕГІОНІВ</b> .....	180
7.1. Складові функціональної структури регіональних господарських комплексів .....	180
7.2. Систематика господарства за енерговиробничими циклами.....	188
7.3. Міжгалузеві комплекси .....	195
7.4. Структурування господарства за видами економічної діяльності ...	207
<i>Контрольні питання</i> .....	217
<b>Розділ VIII. СПЕЦІАЛІЗАЦІЯ ГОСПОДАРСТВА</b> .....	220
8.1. Зміст поняття «спеціалізація господарства».....	220
8.2. Табличні методи визначення спеціалізації господарства: традиційні підходи.....	222
8.3. Визначення спеціалізації господарства методами коефіцієнтів: нові підходи .....	227
8.4. Методика аналізу спеціалізації регіонів за В. Айзардом .....	230
<i>Контрольні питання</i> .....	233
<b>Розділ IX. РЕГІОНАЛЬНІ ВІДМІНИ ЗА СТРУКТУРОЮ І СПЕЦІАЛІЗАЦІЄЮ ГОСПОДАРСЬКИХ КОМПЛЕКСІВ</b> .....	234

9.1. Порівняльний аналіз регіонів за структурою господарства .....	234
9.2. Структура промислового виробництва України та її регіонів .....	242
9.3. Регіональні відміни у спеціалізації промисловості .....	247
9.4. Загальний огляд спеціалізації господарства регіонів України .....	250
<i>Контрольні питання</i> .....	254
<b>Розділ X. ФОРМИ СУСПІЛЬНОЇ ТА ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ ВИРОБНИЦТВА</b> .....	255
10.1. Схеми галузевого і територіального управління економікою .....	255
10.2. Форми суспільної організації виробництва .....	260
10.3. Форми територіальної організації виробництва .....	268
10.4. Територіальна організація промисловості .....	276
<i>Контрольні питання</i> .....	281
<b>Розділ XI. РЕГІОНАЛЬНІ ВІДМІНИ РІВНІВ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ</b> .....	283
11.1. Рівні економічного розвитку регіонів .....	283
11.2. Регіональні відміни у якості життя населення .....	285
11.3. Рівень життя та бідності населення .....	293
<i>Контрольні питання</i> .....	295
<b>Розділ XII. АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНИЙ УСТРІЙ І РЕГІОНАЛІЗАЦІЯ КРАЇНИ</b> .....	296
12.1. Адміністративно-територіальний поділ країни і його недоліки .....	296
12.2. Адміністративно-територіальний устрій України: історико- географічний огляд .....	303
12.3. Напрямки і механізми вдосконалення адміністративно- територіального устрою України .....	306
12.4. Суспільно-географічні концепції та підходи у дослідженні адміністративно-територіального устрою .....	318
<i>Контрольні питання</i> .....	325
<b>Розділ XIII. ПЛАНУВАННЯ ТЕРИТОРІЙ РЕГІОНІВ</b> .....	327
13.1. Геопланування – конструктивний напрям сучасної географії .....	327
13.2. Генеральна схема планування території України .....	329
13.3. Цільові настанови геопланування регіонів .....	336
13.4. Методичні засади геопланування регіонів .....	338
<i>Контрольні питання</i> .....	348
<b>Розділ XIV. КОНЦЕПТУАЛЬНІ ОСНОВИ ЕКОЛОГІЧНОЇ БЕЗПЕКИ РЕГІОНІВ</b> .....	350
14.1. Територіальна організація і екологічна безпека суспільства .....	350
14.2. Загальні принципи регіональної еколого-економічної політики .....	359
<i>Контрольні питання</i> .....	364
<b>ЛІТЕРАТУРА</b> .....	366

## ВСТУПНІ ЗАУВАЖЕННЯ

Об'єктом дослідження для всієї системи географічних наук виступає *ландшафтна оболонка Землі*, у якій поєднано та суперечливо взаємодіють головні складові компоненти – природа, населення, господарська і духовна діяльність людини. Ландшафтна оболонка являє собою земну поверхню, сферу, і тому у своїх дослідженнях географи поєднують вивчення компонентів ландшафтної оболонки, з одного боку, та їх просторового розподілу в межах земної сфери – з другого. Географія чи не єдина серед наук, яка розробляє *просторовий (територіальний) підхід* як загальнонауковий метод, подібно історикам, прерогатива яких історичний метод. *Регіоналізація* – одна з головних складових цього напрямку.

Просторовий (територіальний) підхід називають *геопросторовим* або ж *географічним методом*. Він має загальнонауковий статус, але його теоретична і методична розробка – прерогатива географів. У вивченні ландшафтної оболонки головними є такі напрямки геопросторового аналізу: 1) дослідження *розміщення* окремих географічних об'єктів та компонентів ландшафтної оболонки; 2) дослідження просторових поєднань різних географічних об'єктів і компонентів у формі *територіальних географічних комплексів (геокомплексів) і територіальних географічних систем (геосистем)*; 3) аналіз форм впорядкування ландшафтної оболонки методами раціонального розміщення і використання природного середовища, населення та його господарської діяльності – *планування території (геопланування)*.

Особливе місце в географічних дослідженнях посідає *регіоналістика*. Географи традиційно використовують різномасштабну регіоналізацію для вивчення особливостей розміщення та просторового розподілу окремих компонентів ландшафтної оболонки. *Регіоналізація (районування)* – обов'язкова складова у дослідженнях природних, соціально-економічних, соціоприродних та природно-господарських геокомплексів і

геосистем. Регіоналізація виступає як головна цільова настанова вивчення світового господарства, геоeкономіки та геополітики, країнознавства.

У даному посібнику ми розглядаємо регіоналістику як головну складову геопросторового впорядкування ландшафтної оболонки – **геопланування**, що має на меті повне й ефективне використання природно-ресурсного потенціалу території, зручне і комфортне розселення населення, екологічно безпечне й економічно вигідне розміщення господарської діяльності. У такому контексті регіоналістика забезпечує запити сучасної парадигми географії – **концепції раціональної територіальної організації суспільства**.

Потреба у даному посібнику зумовлена ще однією важливою обставиною. У травні 2001 р. указом Президента України затверджена концепція державної регіональної політики країни. Це був початок становлення в Україні **регіональної економіки та регіональної політики**, яка формується у надзвичайно складних політичних і соціально-економічних умовах і яка, тим не менш, зберігає свою актуальність (5 лютого 2015 р. прийнятий Закон України «Про принципи державної регіональної політики»).

За європейськими стандартами і вимогами регіональна політика потребує обов'язкової **регіоналізації країни**, яка на даний час в Україні відсутня. Територіальну основу для сучасної регіональної політики в Україні становить її поділ на області, АР Крим та міста Київ і Севастополь, що не відповідає рекомендаціям ЄС. Склалася суперечлива ситуація, коли управлінці і науковці розуміють необхідність регіоналізації України і у той же час вимушені розробляти регіональну політику за чинним адміністративно-територіальним поділом.

Зауважимо, що і сам адміністративно-територіальний поділ гостро потребує реформування, і ця проблема вже позначена на офіційному рівні.

Таким чином у посібнику проблеми регіоналістики розглянуті у двох аспектах. З одного боку, розгляд різних аспектів регіоналістики

і регіональної політики спирається на офіційну статистику, що звичайно подається за чинним адміністративно-територіальним поділом. З другого – акцентовано необхідність переходу до нової регіоналізації країни, відповідно до європейських стандартів (базові регіони – NUTS-2). Ми вважаємо, що сучасне регіонознавство спроможне розробити теоретико-методологічні засади вітчизняної регіональної політики.

В основу даного посібника покладені наукові розробки співробітників кафедр економічної та соціальної географії Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова та Херсонського державного університету, а також кафедри державного управління та місцевого самоврядування Одеського регіонального інституту державного управління НАДУ при Президентові України. Йдеться про наукові напрямки, пов'язані з регіонознавством і регіоналізацією країни, серед яких регіональна економіка і регіональна політика, реформування адміністративно-територіального устрою України, розроблення регіональної геодемографічної політики, порівняльний аналіз рівнів соціально-економічного розвитку регіонів і якості життя населення, планування територій регіонів, формування національної та регіональних екологічних мереж, розроблення стратегій, планів і програм соціально-економічного розвитку регіонів і міст, природоохоронна діяльність і екологічний захист населення. Всі зазначені напрями пройшли відповідну апробацію у формі курсів лекцій та навчальних модулів. В Одеському університеті у рамках спеціальності «географія» започаткована спеціалізація з проблем регіональної економіки та управління регіональним розвитком. Протягом 20 років проф. О. Г. Топчієв читає курс лекцій з регіональної економіки в Одеському регіональному інституті державного управління, який є важливою складовою підготовки магістрів державного управління, що їх випускає інститут.

Автори вдячні фахівцеві першої категорії О. Ю. Єрастовій за допомогу у підготовці рукопису цієї роботи до видання.



# Розділ I. РЕГІОНАЛЬНІ АСПЕКТИ ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ СУСПІЛЬСТВА

---

## 1.1. Територіальна організація як наскрізний принцип життєдіяльності населення

Від 70-х років минулого століття концепція *територіальної організації суспільства* (ТОС) стала однією з головних парадигм географії, основою для розроблення переважної більшості компонентно-галузевих і комплексних (інтегральних) стратегій і програм соціально-економічного розвитку. Проблеми впорядкування довкілля людством беруть витoki із зародження цивілізації і супроводжують весь її поступ. Наприкінці ХІХ ст. для розв'язання таких проблем у густо заселених та інтенсивно освоєних просторах у складі географічної науки виникли нові конструктивні напрями – розроблення генеральних планів міст (генпланів) та проектних схем районних планувань (районних планіровок). З 1990-х років веде свій відлік планування територій країн і регіонів. Принагідно нагадуємо, що в Україні розроблена Генеральна схема планування території України, затверджена Законом України у 2002 році.

Географи здавна вивчають передумови та особливості ТОС різних народів, країн, регіонів, вбачаючи в раціональному впорядкуванні природного та соціально-економічного середовища головну проблему своєї науки. Весь історичний досвід теорії і практики географії свідчить, що ТОС являє собою одну з головних закономірностей взаємодії суспільства і природи. Гіпотетично можна говорити про географічний *закон територіальної організації суспільства*: кожний соціум обов'язково розробляє і реалізує певні

принципи і методи просторового впорядкування свого природного і соціально-економічного середовища, і таке впорядкування є необхідною умовою життєдіяльності на всіх рівнях етнокультурної, соціально-економічної та геополітичної його організації.

Поняття *територіальна організація* прийшло на зміну традиційному *розміщенню*. Донедавна географію визначали як «науку про розміщення». З появою концепцій територіальних комплексів (геокомплексів) і територіальних систем (геосистем) виникла необхідність характеризувати не лише розміщення – просторову прив'язку географічних об'єктів і явищ, але й територіальні поєднання різних географічних компонентів і об'єктів – геокомплексів і геосистем. З'явилась потреба у нових поняттях і термінах. Явище просторового накладання та поєднання географічних складових називають *комплексуванням*. Відповідно, географію визначають як *науку про територіальні комплекси* – природні, соціальні, економічні, соціоприродні, природно-економічні. Загальний напрям вивчення просторової прив'язки географічних об'єктів і процесів (явищ) в плані їх розміщення та комплексування становить *територіальна організація суспільства*. Зазначені терміни утворюють відповідний понятійний трикутник (рис.1).

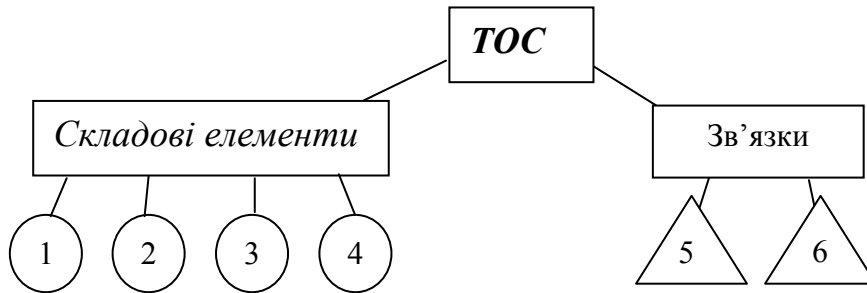


**Рис. 1. Базові поняття територіальної організації суспільства**

ТОС являє собою складне й багатоаспектне поняття, яке для практичного застосування потребує відповідної структуризації та деталізації. Її складовими можуть бути окремі географічні об'єкти та їх компонентні характеристики, територіальні поєднання таких об'єктів і характеристик – геокомплекси, просторові взаємодії

географічних об'єктів і явищ, що формують різноманітні мереживні структури та територіальні системи. У формуванні ТОС приймають участь різні географічні процеси, що потребують певної просторової прив'язки та параметризації.

Один з варіантів структуризації ТОС представлений на рисунку 2.



**Рис. 2. Структура територіальної організації суспільства (ТОС)**

① **Природні** // *природні об'єкти* (рельєф, гідрографія) / *природні ресурси* (мінерально-сировинні, земельні, водні, рекреаційні, природоохоронні та ін) / *природні ландшафти* (місцевості, райони, області, країни та ін.) / *природні угіддя*.

② **Соціальні** // *населенні пункти* / *об'єкти соціальної інфраструктури* / *соціальні групи і структури* (етнонаціональні, конфесійні, політичні, громадські) / *соціальні територіальні комплекси та райони*.

③ **Господарські (виробничі)** // *землекористування* / *виробничі та інфраструктурні об'єкти* / *виробничі інтеграції* (пункти, центри, вузли, агломерації) / *системи виробничої інфраструктури* (транспортно-логістична, енергетична, водопостачання та водовідведення та ін.) / *господарські комплекси та економічні райони*.

④ **Політичні** // *адміністративно-територіальні одиниці* / *країни* / *групи країн, регіональні та глобальні інтеграції*.

⑤ **Безпосередні (видимі)** // *пасажиропотоки* / *вантажопотоки* / *інформаційні потоки*.

⑥ **Опосередковані (латентні)** // *управлінські* / *економічні* / *соціальні* / *політичні* / *духовні*.

ТОС характеризує геопросторову впорядкованість життєдіяльності населення. Територіальна організація суспільства багаторівнева і охоплює рівні розселення і господарського освоєння території різних рівнів – від локального і мікрорегіонального до національного (рівень країн) і глобального. Зміст ТОС на різних рівнях, у різних масштабах буде істотно відмінним. ТОС локального рівня представляє у **крупних масштабах** каркас розселення, розміщення виробництва та інфраструктуру, різні види господарського використання території і земельних угідь.

У **середніх і дрібних оглядових масштабах** компонентний склад ТОС поступово змінюється. Характеристика природного середовища стає все більш загальною і спрощеною, а на передній план виходять соціально-економіко- та політико-географічні ознаки. Системи розселення та транспортної інфраструктури на картах середніх і дрібних масштабів дедалі генералізуються, види господарського використання території укрупнюються і узагальнюються до соціально-економічних районів (регіонів) і далі – до національних економік. Така ж генералізація відбувається і у зв'язках ТОС: на локальному і регіональному рівні провідну роль відіграють безпосередні зв'язки, а на національному і глобальному рівнях – опосередковані.

У предметній області суспільної географії ТОС представляє такі напрямки:

1) розподіл і розміщення по земній поверхні природного середовища, населення, його виробничої та духовної діяльності, а також їх окремих складових – природних та соціально-економічних компонентів ландшафтної оболонки;

2) форми геопросторової локалізації природи, населення, господарства на різних рівнях організації життєдіяльності суспільства – локальному, регіональному, глобальному;

3) форми територіальних (геопросторових) поєднань природи-населення-господарства в географічних комплексах і системах різних типів і масштабів;

4) принципи і механізми геопросторової відповідності та взаємодії природи і суспільства на всіх рівнях організації життєдіяльності населення;

5) процеси господарського освоєння території, стадії та етапи розселення та соціально-економічного розвитку територій; рівні господарського освоєння територій.

## **1.2. Регіоналізація – головна складова територіальної організації населення і господарства**

Обов'язковою умовою дослідження ТОС є можливість картографування її складових елементів. Карти територіальної організації природного середовища, розселення населення, розміщення різних видів господарської діяльності, а також комплексні карти ТОС регіонів і країн в цілому являють собою головний результат таких досліджень. Вже наголошувалось, що складові ТОС різних географічних масштабів будуть різними. На крупномасштабних картах можна показати населені пункти, гідрографію, характерні елементи рельєфу, землекористування, види природних і земельних угідь. На картах дрібних і оглядових масштабів відбувається значна генералізація географічної ситуації, залишаються лише головні, переважно соціально-економічні та політико-географічні об'єкти.

Особливу роль у різномірному представленні ТОС відіграють регіони. З одного боку, у дрібних картографічних масштабах регіони розглядають як складові елементи ТОС країн. З другого – регіональний рівень орієнтований на вивчення ТОС окремих регіонів та їх типологію. ТОС регіону виступає однією з його головних географічних, зокрема соціально-економічних характеристик. Нагадаємо, що нині вже законодавчо затверджена Генеральна схема планування території України і розпочинається планування територій регіонів, що має на меті оптимізацію їх ТОС за соціально-екологічними та економічними критеріями.

Кожний регіон має свою власну ТОС, зумовлену його історико-географічними, етнокультурними, соціально-економічними особливостями розвитку, заселення та господарського освоєння. Для типізації регіональних ТОС введено і розроблено в суспільній географії поняття *територіальна структура регіону*.

Якщо ТОС регіону максимально генералізувати, залишаючи лише його головні економічні центри та транспортні магістралі, які представляють формалізований кістяк продуктивних сил регіону. У суспільній географії такий кістяк називають *територіальною структурою* розселення та господарства регіону. Розроблена систематика регіонів за типами територіальних структур за їх головними економічними центрами (моно- чи поліцентричні) та конфігурацією мережі головних транспортних магістралей. Наприклад, для більшості столичних регіонів характерний моноцентричний тип територіальної структури з радіально-кільцевою системою головних комунікацій. Для приморських регіонів властивий поліцентричний приморсько-фасадний тип територіальної структури, з потужними хінтерландами – зонами тяжіння до головних портово-промислових комплексів, та морськими форландами.

У картографуванні й дослідженні ТОС регіоналізація виступає загально визнаним і популярним напрямом. По-перше, ареали і регіони розглядають як первинні форми ТОС, що підлягають картографуванню. По-друге, значного поширення набула регіоналізація як методичний прийом дослідження територіальної неоднорідності географічних явищ. Географічне дослідження будь-якого компоненту – природного, соціального, економічного, а також галузей господарства та видів економічної діяльності обов'язково завершують його регіоналізацією – районуванням, зонуванням та іншими схемами територіальної диференціації. Згадаймо як приклад районування кліматичне, ґрунтове, земельно-кадастрове, фізико-географічне, а також зонування та районування сільськогосподарське, промислове, рекреаційне і т.д.

По-третє, як вже зазначалось, регіональний рівень дослідження ТОС у наш час, в умовах становлення української державності та євроінтеграційного курсу країни стає найбільш актуальним і затребуваним. З 2001 р. в Україні веде початок державна регіональна політика відповідно до європейських механізмів управління соціально-економічним розвитком. Основою такого підходу повинна стати офіційна регіоналізація країни: це нормативна вимога ЄС до всіх країн-кандидатів на членство у ЄС.

У контексті регіоналізації країни постала проблема адміністративно-територіальної реформи. Нова державно-політична система потребує нового адміністративно-територіального устрою (АТУ), за прикладом країн Центрально-Східної Європи. Чинний АТУ України, вибудований за нормативами радянської централізовано-директивної системи, вже безнадійно застарів і потребує сучасної модернізації. Новий АТУ необхідно поєднати з регіоналізацією країни, і кращим варіантом буде включення регіонів в АТУ як адміністративно-територіальних одиниць першого рівня, замість сучасних областей.

Україна імпліментує європейську практику планування територій. За постановою уряду (1997 р.) розроблена Генеральна схема планування території України, затверджена Законом України у 2002 р. Розпочинається розробка регіональних схем планування територій, які створять сучасну основу ТОС для всіх регіонів і для країни в цілому. Одночасно запозичений європейський досвід формування природних каркасів екологічної безпеки територій, екологічних мереж на континентальному, національному і регіональному рівнях. На даний час Україна задіяна у створенні природних каркасів екологічної безпеки територій за європейськими програмами на таких рівнях:

- 1) Всеєвропейська екологічна мережа;
- 2) Національна екологічна мережа;
- 3) регіональні екологічні мережі (на рівні областей країни та АР Крим).

Концепції та програми формування Національної та регіональних екологічних мереж розробляються у відповідності з Законами України (2000 р. та 2004 р.) і спеціальними урядовими постановами.

Регіональні підходи і концепції активно поширюються і на соціальну сферу. В Україні з початку 2000 років ведеться офіційний моніторинг якості життя населення країни та її регіонів. Відповідно формуються засади для розроблення й реалізації регіональної соціальної політики. В умовах глибокої демографічної кризи, успадкованої з радянських часів, посилюється потреба у регіональних підходах до її розв'язання на засадах регіональної геодемографічної політики.

Радикальна політична реформа в Україні, спрямована на децентралізацію та демократизацію управління, істотно посилює роль регіональних підходів до теорії і практики регіоналістики.

#### **Контрольні питання:**

1. Характеризуйте територіальну організацію як закономірність життєдіяльності суспільства.
2. Порівняйте зміст понять «розміщення» та «територіальна організація». Поясніть необхідність методологічного поєднання дослідження розміщення географічних явищ і об'єктів та їх територіальної організації.
3. Поясніть відміни у компонентному складі ТОС за різними масштабами географічних досліджень. Наведіть відповідні приклади.
4. Характеризуйте складові елементи ТОС за рисунком 2.
5. Що являє собою територіальна структура регіону? Чим зумовлені регіональні особливості ТОС?
6. Як формалізують ТОС регіонів для порівняння їх територіальних структур?
7. Чим зумовлене посилення регіональних підходів у дослідженні ТОС у наш час?



## Розділ II. РЕГІОНАЛІЗАЦІЯ УКРАЇНИ І РЕГІОНАЛЬНА ПОЛІТИКА

---

---

### 2.1. Базові поняття: регіон, регіоналізація, регіональна економіка, регіональна політика

Термін «регіон» вживається здавна за назвою міста Region, закладеного греками у південній Італії (нині місто Ріджо-ді-Калабрія). «Регіонами» називають історико-культурні, адміністративні, статистичні, планувальні територіальні одиниці. Термін набув популярності у географічних та економічних науках – регіони географічні, економічні, соціально-економічні. У найбільш загальному розумінні *регіон* – певна територія, що відрізняється від інших за однією ознакою чи комплексом ознак. Відтак, розрізняють *регіони галузеві (компонентні)* та *інтегральні (комплексні)*. Географічні регіони виділяють за природними, соціальними та економічними показниками, а також за їх різноманітними поєднаннями (комплексами).

*Регіоналізація* – у найбільш простому розумінні – поділ території на регіони. Виділення галузевих (компонентних) регіонів здійснюють за просторовим розподілом окремих ознак і компонентів. Інтегральні регіони виділяють за територіальними поєднаннями (комплексами) різних ознак і компонентів. Територіальні комплекси компонентів – природних, соціальних, економічних, а також їх поєднань для потреб регіоналізації, як правило, *типізують*, тобто виявляють характерні типи таких комплексів.

У вітчизняній географії напротивагу термінам «регіон» і «регіоналізація» зберігались поняття тотожного змісту – «район» і «районування». В умовах розроблення державної регіональної політики терміни «регіон» і «регіоналізація» стали головними.

У 1950-х роках започаткована *регіональна економіка* (В. Айзард, США) як новий науковий напрям на стику економічних та географічних наук, що помітно посилив територіальні аспекти управління господарством. Регіональна економіка швидко набула популярності і сформувала в багатьох країнах світу новий напрям управління соціально-економічним розвитком – *регіональну політику*. У колишньому СРСР з його директивно-централізованою економікою такий підхід категорично не сприймали. І лише після розпаду Радянського Союзу в більшості пострадянських країн регіональна економіка і регіональна політика набули визнання. У незалежній Україні державна регіональна політика започаткована у 2001 році.

У регіональній економіці *регіон* – територіальна одиниця з ознаками взаємопов'язаності та цілісності – природно-ресурсної, етнокультурної, соціально-демографічної, інфраструктурної, економічної, політико-адміністративної. Як приклад наводимо одне з визначень цього поняття, в якому автор намагається максимально повно й комплексно врахувати всі головні ознаки регіону: регіон – соціально-економічний організований простір з конкретною природно-географічною територією, з притаманним відповідним типом виробництва, специфічними історико-культурними та демографічними особливостями, адміністративно-політичною територією, розміщеною у відповідних кордонах регіону, де діє єдине коло нормативно правової бази (В. Шилов, 1997). Відповідно конкретизується й поняття *регіоналізація*, яку розглядають не лише як поділ країни на регіони, а і як процес перерозподілу владних компетенцій, передачі функцій від національного на регіональний рівень, розвиток нових інституціональних форм, що відповідають новій ролі регіону. Процес регіоналізації протистоїть глобалізації і доповнює її.

Кінцевою метою євроінтеграційного курсу України є набуття повноправного членства в Європейському Союзі. Цей курс є природним наслідком здобуття Україною державної незалежності, багатовікової історії українського народу, його етнічних коренів та

ментальності, демократичних традицій, прагнення нинішнього покоління бачити свою країну в єдиній Європі. Відтак, Україна сприймає європейський досвід соціально-економічного розвитку і територіальної організації життєдіяльності за головними напрямками, серед яких: а) регіональна політика і регіоналізація країни; б) адміністративно-територіальна реформа, що сформує організацію влади відповідно до нових політичних і соціально-економічних умов; в) планування територій країн і регіонів для досягнення більш раціональної територіальної організації природного середовища, населення, господарства; г) формування природних каркасів екологічної безпеки регіонів і країн у вигляді національних і регіональних екологічних мереж; д) розроблення регіональної соціально-демографічної та етнокультурної політики.

Державна регіональна політика в Україні веде свій відлік з травня 2001р., коли Указом Президента України була затверджена «Концепція державної регіональної політики» [12]. На жаль, у цій «Концепції» не було поставлене завдання якнайшвидшого розроблення та офіційного затвердження схеми регіоналізації країни, і на даний час регіональну політику в Україні здійснюють за областями, АРК та містами Києвом і Севастополем. Чому такий підхід методично неправильний? Чому розробка повноцінної регіональної політики за областями не відповідає європейським принципам? Розглянемо реальний приклад. Міністерство економіки розробило і затвердило стратегію соціально-економічного розвитку України та її регіонів на період до 2015 р. [5]. Обласні державні адміністрації та уряд АРК продублювали й конкретизували цей документ для всіх областей і АРК. Здавалося б, все гаразд, і можна обговорювати лише рівень обґрунтування таких стратегій та їх «точність». Але придивимось уважніше: стратегія господарського використання Українських Карпат розписана у чотирьох обласних програмах (Львівська, Івано-Франківська, Чернівецька, Закарпатська області), які між собою жодним чином не скоординовані, не узгоджені; розвиток морегосподарського комплексу басейну Чорного

моря обґрунтований у трьох обласних та одній республіканській (АРК) програмі (знов-таки, без будь-якої змістовної та стратегічної стиковки); Азовський морегосподарський комплекс спрогнозований щодо свого розвитку двома незалежними обласними програмами; проблеми відродження зрошуваного землеробства у степовій зоні країни розглянуті у 5-6 обласних стратегіях і т.д. і т.п.

Йдеться про очевидну невідповідність просторового масштабу планування регіонального розвитку реальному різноманіттю природи, розселення населення та розміщення господарства на території України. Ця проблема докладно розглядалась фахівцями з регіональної політики Європейського Союзу, які встановили три рівні регіонального розвитку і рекомендували для ведення державної регіональної політики в Україні рівень і масштаб NUTS-2 – рівень так званих базових регіонів. Сучасний обласний поділ України не відповідає нормам NUTS-2 за своїми розмірами та соціально-економічним потенціалом.

## **2.2. Становлення регіональної політики в Україні**

У процесі утвердження України як суверенної держави проблеми регіоналізації країни, регіональних підходів, регіональної політики – соціальної, демографічної, економічної, екологічної, набувають дедалі більшої ваги і потребують відповідного осмислення та конструктивної розробки. У загальнополітичному аспекті найбільш радикальною постановкою регіоналізації виступає ідея федерально-земельного державного устрою країни, для якої є ціла низка об'єктивних чинників, пов'язаних з істотно відмінним історико-географічним та соціально-економічним розвитком окремих регіонів України. Але реалізація (чи конструктивна розробка та обговорення) цієї ідеї стане можливою лише в умовах стабільної політичної та соціально-економічної ситуації в країні. А на даний час будь-яка спроба переглянути унітарний державний устрій України є просто небезпечною.

**Регіональна політика** – це діяльність держави, спрямована на забезпечення ефективного й комплексного соціально-економічного розвитку окремих територій країни – її регіонів. Регіональна політика повинна повною мірою враховувати природно-ресурсні, історико-географічні, етнокультурні, соціально-демографічні, економічні, політико-географічні особливості та можливості кожного регіону і створити умови для їх найбільш ефективного використання. Разом з тим розвиток регіонів повинен бути максимально скоординованим та взаємоузгодженим у рамках єдиної загальнодержавної стратегії соціально-економічного становлення країни. Зрозуміло, що регіональна політика має два головних вектори щодо своєї розробки та реалізації – «згори», від центру, який обґрунтовує засади й принципи **державної регіональної політики**, і «знизу», від конкретних територій, де напрацьовують практичний досвід регіонального планування та господарювання.

**Регіональна політика** – поняття ширше, ніж регіональна економічна політика. Вона охоплює весь спектр економічних, соціальних, політичних, національних, міграційних, адміністративно-територіальних, екологічних проблем розвитку регіонів країни. **Регіональна економічна політика** - це частина регіональної політики (можливо, головна й основна її частина), яка пов'язана з державним регулюванням рівнів соціально-економічного розвитку та рівнів життя населення різних регіонів країни з метою запобігання значним розривам у цих показниках, недопущення соціальної напруги між регіонами, забезпечення стійкого й збалансованого розвитку регіонів. Регіональна економічна політика спрямована також на те, щоб запобігти проявам економічного сепаратизму, бажанням відокремитись або одержати певні привілеї за рахунок інших регіонів.

Своєрідність історико-географічних передумов господарського освоєння окремих територій, їх подальший соціально-економічний розвиток у різних політичних умовах і зокрема в умовах різної державності зумовили чіткі регіональні відмінності єдиного

господарського простору України. Незаперечною ознакою об'єктивного існування регіонів є наявність відповідних «регіональних столиць»: такі регіональні центри як Харків, Донецьк, Дніпропетровськ, Одеса, Львів об'єктивно фіксують загальні тенденції інтеграції соціально-економічного життя на рівні регіонів. Регіони виділяються своєрідним поєднанням географічного положення, природних умов, природно-ресурсного потенціалу, розселення населення і демографічної ситуації, переліком провідних галузей господарства. Незаперечним є і відповідний рівень проблем: кожний регіон позначений своїм характерним спектром найбільш актуальних питань охорони природного середовища та екологічного захисту довкілля, покращення соціально-демографічної ситуації, формування прогресивної структури господарства.

Регіональний підхід повинен радикально змінити традиційну вертикальну схему державного управління на горизонтально-вертикальну і навіть на горизонтальну. На зміну жорсткій управлінській підпорядкованості областей та міст центральному уряду повинна прийти оптимальна господарська взаємодія регіонів у рамках єдиної загальнодержавної соціально-економічної політики.

Регіональний рівень є визначальним у постановці та розробці соціальних проблем. Починаючи з 1991 р., Україна перебуває у несприятливій соціально-демографічній ситуації. У всіх регіонах країни розпочались процеси депопуляції – зменшення населення, що супроводжується стрімким погіршенням його вікової структури. Для багатьох регіонів все більш відчутною стає проблема зайнятості населення. Ідуть процеси відродження української мови та культури, етнокультурного становлення національних меншин. У більшості регіонів з радянських часів залишається нерозвиненою та вкрай занедбаною соціальна інфраструктура. Все це потребує цілеспрямованих програмних дій на загальнодержавному рівні. Але історико-географічні відмінності регіонів ставлять на передній план саме регіональну соціально-демографічну та етнокультурну політику,

яка б повною мірою враховувала своєрідність історії кожного краю, стан його природного середовища, населення та господарства.

У листопаді 1992 р. у Києві була проведена науково-практична конференція «Актуальні проблеми управління територіями в Україні». Як зазначалось у матеріалах конференції, вона була організована за розпорядженням Президента України, мала загальнодержавне значення і ставила за мету сформулювати рекомендації до розробки основних принципів регіональної політики України. Вузловими проблемами, що обговорювались на конференції, були розмежування повноважень і функцій державного управління та місцевого самоврядування, суб'єкти управління територіями на регіональному та місцевому рівнях, адміністративно-територіальний устрій країни. Зокрема, наголошувалась потреба для України *унітарно-децентралізованого типу територіальної організації*. В червні 1993 р. у Києві працювала сесія Всесвітнього економічного форуму, на якій розглядались проблеми соціально-економічного розвитку регіонів України.

У середині 1990-х років розпочалась розробка концепцій і програм соціально-економічного розвитку регіонів. Як приклад наведемо концепцію розвитку регіону Українського Причорномор'я (керівники О.Г. Топчієв, В.П. Коровкін, П.А. Пузирний), затверджену постановою Кабінету Міністрів України (1995 р.). На основі концепції надалі була розроблена програма соціально-економічного розвитку регіону (Одеська, Миколаївська, Херсонська області та АР Крим).

### **2.3. Завдання і принципи державної регіональної політики**

В Україні розроблена і затверджена концепція державної регіональної політики. Головна мета державної регіональної політики визначена так: створення умов для динамічного, збалансованого соціально-економічного розвитку України та її регіонів, підвищення рівня життя населення, забезпечення гарантованих державою соціальних стандартів для кожного її громадянина незалежно від

місця проживання, а також впровадження ефективних механізмів стимулювання діяльності місцевих органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування та населення. У світовій практиці регіональна політика стала одним із найважливіших факторів економічного і соціального розвитку. Практично у всіх розвинутих країнах спостерігається чітко окреслена тенденція щодо створення умов, які б дозволили регіонам повністю реалізувати наявний у них потенціал, максимально збільшити їх вклад у національну економіку, здобути конкурентних переваг на світових ринках

В аналітичній записці до парламентських слухань «Регіональна політика та місцеве самоврядування України: законодавчі аспекти» проаналізовані особливості формування регіональної політики стосовно сучасних умов країни. Регіональна політика передбачає підвищення ролі та відповідальності місцевих органів влади за майбутнє території, необхідності пошуку ними нових інструментів стимулювання економічного розвитку, зокрема об'єднання зусиль місцевого бізнесу, громадськості, самоврядування та держави для подолання наслідків структурних змін. Регіональні та місцеві органи стають ключовим чинником в організації розвитку території. Держава делегує їм низку повноважень з метою максимального наближення послуг адміністративного та суспільного характеру до населення, підсилює спроможність територіальних громад та їх представницьких органів до вирішення місцевих проблем власними силами.

Концепція державної регіональної політики, затверджена Указом Президента України від 25 травня 2001 № 341/2001, виходить з таких базових принципів та передумов. Державна регіональна політика покликана забезпечити рівні, чи, принаймні, співставні умови для політичного, соціального, економічного, культурного розвитку регіонів. Вона регулює взаємини між державою і регіонами, а також взаємодії регіонів між собою.

Головною метою державної регіональної політики є створення умов для динамічного, збалансованого соціально-економічного розвитку України та її регіонів, підвищення рівня життя населення,



забезпечення додержання гарантованих державою соціальних стандартів для кожного її громадянина незалежно від місця проживання, а також поглиблення процесів ринкової трансформації на основі підвищення ефективності використання потенціалу регіонів, підвищення дієвості управлінських рішень, удосконалення роботи органів державної влади та органів місцевого самоврядування.

Державна регіональна політика ґрунтується на таких засадах:

- конституційність та законність – реалізація політики здійснюється відповідно до Конституції та законів України, актів Президента України та Кабінету Міністрів України, на засадах чіткого розподілу завдань, повноважень та відповідальності між органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування;
- забезпечення унітарності України та цілісності її території, включаючи єдність економічного простору на всій території держави, її грошово-кредитної, податкової, митної, бюджетної систем;
- поєднання процесів централізації та децентралізації влади, гармонізація загальнодержавних, регіональних та місцевих інтересів;
- максимальне наближення послуг, що надаються органами державної влади та органами місцевого самоврядування, до безпосередніх споживачів;
- диференційованість надання державної підтримки регіонам відповідно до умов, критеріїв та строків, визначених законодавством;
- стимулювання тісного співробітництва між органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування у розробленні та реалізації заходів щодо регіонального розвитку.

Сучасні принципи державної регіональної політики, за З. С. Варналієм та ін. (2007 р.) визначені так.

1. Пріоритет загальнонаціональних інтересів: дії всіх суб'єктів регіональної політики повинні спрямовуватись на зміцнення державності України, збереження її територіальної цілісності, посилення національної безпеки держави.

2. Пріоритет інтересів регіону в цілому, його населення відносно галузевих, відомчих, корпоративних інтересів, а також інтересів окремих суб'єктів господарювання.

3. Законодавче забезпечення прав і повноважень суб'єктів регіональної політики. Державна регіональна політика і політика самих регіонів має регламентуватися нормативно-правовою базою, дотримання вимог якої є обов'язковим для всіх учасників процесу.

4. Поєднання інтересів: стратегічні і поточні завдання регіональної політики повинні враховувати державні, регіональні та місцеві інтереси, а їх практичне здійснення – згладжувати можливі суперечності між ними.

5. Всебічне врахування історико-географічних, природно-ресурсних, етнокультурних, соціально-демографічних, економічних, екологічних та інших умов і чинників регіонів з наданням переваги факторам соціальним та екологічним. Це потребує диференційованого підходу до регулювання регіональних соціально-економічних процесів з врахуванням їхньої специфіки.

6. Пріоритет інноваційного, енерго- та ресурсоекономного напрямку соціально-економічного розвитку, спрямованого на структурні трансформації господарських комплексів регіонів, впровадження інноваційних технологій, послідовну модернізацію головних видів економічної діяльності.

7. Необхідність поступового зближення рівнів соціально-економічного розвитку регіонів, забезпечення співставних стандартів якості життя населення у всіх регіонах.

8. Принцип об'єктивності: пріоритетні напрями державної регіональної політики, а також концепції, стратегії та програми соціально-економічного розвитку регіонів мають відповідати реальним можливостям ресурсного забезпечення в регіонах.

9. Принцип збалансованості критеріїв соціальної справедливості та загальнодержавної ефективності, зокрема під час вибору механізмів і форм державної підтримки окремих територій.

10. Принцип партнерства передбачає налагодження тісного співробітництва між органами державної влади всіх рівнів та органами місцевого самоврядування, забезпечення суспільної злагоди та політичної стабільності у процесі регіональної політики.

11. Принцип збалансованого й сталого соціально-економічного розвитку – ще один принцип, розроблений географами, згідно з яким загальним орієнтиром регіональної політики в наш час виступає стратегія розвитку на засадах оптимального поєднання в кожному регіоні головних його складових – природного середовища, населення та його виробничої й духовної життєдіяльності.

12. Для кожного регіону обов'язковою є раціональна територіальна організація, що має такі складові: 1) формування природного каркасу екологічної безпеки території; 2) максимально зручне й екологічно безпечне розселення населення; 3) екологічно безпечне й економічно ефективно розміщення всіх видів господарської діяльності. Такі завдання розв'язують методами планування територій.

У деяких країнах ЄС (Італія, Німеччина, Іспанія) основні завдання регіональної політики закріплені конституцією, в окремих країнах (Фінляндія, Франція) регіональна політика регламентується законодавчо.

Європейська хартія місцевого самоврядування; прийнята Радою Європи у 1985 році, визначає цільові настанови регіональної політики так:

- 1) збалансований соціально-економічний розвиток регіонів;
- 2) досягнення більш високої якості життя населення;
- 3) раціональне використання земель;
- 4) створення умов для міжрегіонального та міжнародного співробітництва.

Для досягнення головної мети державної регіональної політики в Україні передбачається забезпечити вирішення, насамперед, таких основних завдань:

- запровадження більш глибокого вивчення та оцінки власного природного, економічного, наукового, трудового потенціалу кожного регіону, розроблення комплексних правових, організаційних, економічних та інших механізмів його ефективного використання;
- здійснення на інноваційній основі структурної перебудови економіки регіонів з урахуванням особливостей їх потенціалу;

- поетапне зменшення рівня територіальної диференціації економічного розвитку регіонів та соціального забезпечення громадян;

- подальший розвиток підприємництва як головного фактора соціально-економічного розвитку держави та її регіонів, підвищення зайнятості населення, наповнення місцевих бюджетів;

- посилення економічної інтеграції регіонів з використанням переваг територіального поділу і кооперації праці, що є одним з головних чинників підвищення конкурентоспроможності держави на міжнародних ринках;

- забезпечення здатності територіальних громад та органів місцевого самоврядування в межах, визначених законодавством, самостійно та відповідально вирішувати питання соціально-економічного розвитку, створення ефективних механізмів забезпечення їх активної участі у формуванні та проведенні державної регіональної політики;

- удосконалення фінансових міжбюджетних відносин, вироблення чітких критеріїв і ефективних механізмів надання державної підтримки розвитку регіонів;

- досягнення продуктивної зайнятості населення, стабілізації та поліпшення демографічної ситуації в державі;

- подальше вдосконалення державної системи охорони довкілля та використання природних ресурсів механізмів та інструментів вироблення і реалізації екологічної політики;

- налагодження міжнародного співробітництва у сфері регіональної політики, наближення національного законодавства з цього питання до норм і стандартів Європейського Союзу, а також розвитку транскордонного співробітництва як дійового засобу зміцнення міждержавних відносин та вирішення регіональних проблем.

Державна регіональна політика є складовою частиною національної стратегії соціально-економічного розвитку України, тісно пов'язаною із здійсненням адміністративної реформи та

впорядкуванням адміністративно-територіального устрою. Вона реалізується шляхом здійснення органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування системи заходів для забезпечення ефективного комплексного управління економічним та соціальним розвитком України та її регіонів - Автономної Республіки Крим, областей, міст Києва і Севастополя. Внаслідок дії різноманітних історичних, природно-географічних, економічних факторів, а також неоднакових темпів проведення реформ, змін у системі господарювання та структурі власності в регіонах України значно збільшилася територіальна диференціація рівнів економічного розвитку та можливостей соціального забезпечення громадян, що призводить до суттєвих негативних наслідків.

Значною мірою розвиток такого процесу пов'язаний також із відсутністю до цього часу ефективних механізмів стримування та пом'якшення його дії, ефективного стимулювання діяльності місцевих органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування та населення щодо прискорення розвитку регіонів на основі повнішого використання їх природного, економічного, трудового, наукового та іншого потенціалу. Несистемність державної політики та діяльності в цій сфері стала однією з важливих причин стримування комплексного соціально-економічного розвитку та стабільності в державі, ускладнення умов для зміцнення позицій України у міжнародному економічному співробітництві, повільного здійснення ринкових перетворень на місцях, виникнення та загострення багатьох соціальних, економічних, екологічних та інших проблем.

Необхідність прискореного поступу України на шляху сталого розвитку, економічного зростання, поєднаного з активною соціальною політикою держави, демократизацією всіх складових суспільного життя, потребує формування якісно нової державної регіональної політики з такими завданнями.

Державна регіональна політика має забезпечити:

- формування раціональної структури господарства регіонів, яка б сприяла їхньому комплексному й збалансованому розвитку з

новим і ефективним використанням наявного природно-ресурсного, виробничо-економічного, науково-технічного та людського потенціалів, виробничої і соціальної інфраструктури, переваг і можливостей геополітичного положення регіонів, історико-культурних надбань і традицій населення;

- визначення на договірних засадах спільних дій центральних органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування у стимулюванні регіонального розвитку і підтримці депресивних територій;

- підвищення ролі регіонів у зовнішньоекономічному співробітництві, активне входження регіонів до міжнародних організацій та формувань, глобальних транспортно-логістичних мереж, активізація міжрегіонального та транскордонного співробітництва;

- удосконалення державного стратегічного програмування регіонального розвитку, розробка стратегій розвитку регіонів;

- децентралізація влади, розмежування функцій і повноважень центральних і місцевих органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування з розширенням повноважень регіональної та місцевої влади;

- підвищення ролі регіонів у реалізації політики держави – соціально-економічної, демографічної, етнокультурної, екологічної.

Метою державної регіональної політики є створення умов для збалансованого й динамічного розвитку територій і подолання основних регіональних диспропорцій. Основою регіонального розвитку повинна стати самостійність регіонів у визначенні цілей свого розвитку і можливість реалізувати такі завдання.

Головними пріоритетами розвитку виробничо-економічного потенціалу регіонів мають бути розбудова інфраструктури – виробничої, транспортної, ринкової та соціальної. Для реалізації інноваційної політики в регіонах необхідно формувати нові організаційні структури для здійснення інноваційної діяльності – технопарки, інноваційні центри, бізнес-інкубатори, інші трансферні

та інфраструктурні фірми, що сприятимуть упровадженню нової техніки і технологій у виробництво. Потрібна організація лізингових фірм нової техніки, дослідного обладнання та унікального устаткування.

До ключових завдань державної регіональної політики належить зменшення регіональних економічних та соціальних диспропорцій. Показники обсягів душевого виробництва валового внутрішнього продукту мають амплітуду в регіонах країни 1 : 2,7, промислової продукції – 1 : 8,5 рази, надходжень до бюджетів усіх рівнів на 1 особу – 12,5 рази.

Формування та реалізація державної регіональної політики передбачає істотне підвищення ролі та відповідальності місцевих державних адміністрацій, органів місцевого самоврядування, територіальних громад за розвиток регіонів. Перетворення регіонів на активних суб'єктів економічних відносин в умовах ринкової економіки, в майбутньому - їх становлення як суб'єктів міжнародних економічних відносин на європейському просторі висуває нові вимоги щодо зміцнення економічного потенціалу регіонів, забезпечення їх конкурентоспроможності на внутрішніх і міжнародних ринках товарів та інвестицій.

В умовах обмеженості бюджетних та інших фінансових ресурсів у країні саме внутрішній потенціал території слід вважати головним ресурсом їхнього розвитку. Таким чином, забезпечення ефективного використання і подальшого нарощування ресурсного потенціалу регіонів має стати одним з головних пріоритетів діяльності місцевих органів влади та органів місцевого самоврядування. Завдання нарощування ресурсного потенціалу повинно вирішуватися в рамках запровадження інноваційної моделі розвитку регіональної економіки; створення міцної цілісної регіональної соціально-економічної системи, зорієнтованої, з одного боку, на найповніше задоволення потреб регіонів, з іншого – на зміцнення конкурентних позицій регіону на основі ефективної спеціалізації.

Для досягнення високого рівня економічного потенціалу необхідне розроблення регіональних стратегій і програм зміцнення ресурсного потенціалу регіонів та підвищення їх конкурентоспроможності. Ці програми мають бути спрямовані на:

- створення економічних, організаційних та нормативно-правових передумов для реалізації основних принципів сталого розвитку регіонів;

- підвищення рівня та умов життя населення;

- використання регіональних ресурсів з урахуванням інтересів різних галузей і секторів окремих підприємств і підприємців різних форм власності;

- розвиток підприємництва, насамперед малого та середнього бізнесу як головного чинника соціально-економічного розвитку регіонів, підвищення рівня зайнятості населення, наповнення місцевих бюджетів;

- зміцнення економічної інтеграції регіонів на основі максимально ефективного використання їхніх конкурентних переваг;

- реалізацію принципу соціальної справедливості в межах регіонів, сприяння всебічному розвитку людського потенціалу на основі стабілізації та поліпшення демографічної ситуації, досягнення продуктивної зайнятості населення, розвитку соціальної інфраструктури;

- розбудову та модернізацію інфраструктури регіонального розвитку для підвищення інвестиційної привабливості регіонів, поліпшення умов запровадження передових інноваційних технологій;

- зміцнення фінансової бази місцевого самоврядування, збільшення надходжень до місцевих бюджетів шляхом розширення бази оподаткування тощо;

- вдосконалення системи охорони довкілля та використання природних ресурсів, механізмів та інструментів вироблення та реалізації на регіональному рівні екологічної політики.

Головними напрямками діяльності місцевих органів влади щодо розвитку виробничо-економічного потенціалу мають бути реструктуризація економіки, розбудова виробничої, транспортної і



ринкової інфраструктури, сприяння розвитку підприємництва, реалізація інноваційної політики в регіонах.

Для розроблення та ефективної реалізації інноваційної політики у регіонах першочерговими є наступні заходи:

- створення нових організаційних структур, що здійснюють інноваційну діяльність – технопарків, інноваційних центрів, бізнес-інкубаторів, інших трансфертних та інфраструктурних фірм, які сприяють упровадженню нової техніки і технологій у виробництво;

- створення регіональних комісій з науково-технічної експертизи розробок, які пропонується впроваджувати на підприємствах регіону;

- створення під егідою держави та місцевих органів виконавчої влади мережі регіональних центрів з передачі інноваційних промислових технологій з державного в приватний сектор.

Для забезпечення всебічного розвитку людського потенціалу регіонів діяльність місцевих органів влади повинна бути спрямована на реалізацію насамперед наступних заходів;

- удосконалення порядку розроблення соціальних програм, спрямованих на вирішення найгостріших проблем регіонів, насамперед з питань забезпечення зайнятості населення, створення нових робочих місць, підвищення з цією метою ефективності роботи служб зайнятості, організація належного контролю за виконанням цих програм;

- завершення врегулювання відносин власності щодо об'єктів соціальної інфраструктури та житла;

- створення системи навчання протягом життя.

Для сприяння розвитку транскордонного та міжрегіонального співробітництва областей місцевим органам влади у взаємодії з центральними органами влади необхідно здійснити такі заходи:

- на основі систематизації існуючих договорів про співробітництво розробити комплексну довгострокову програму транскордонного співробітництва;

- створити систему інформаційного забезпечення та контролю

транскордонної взаємодії;

- спростити процедури прикордонного, митного, міграційного й інших видів контролю щодо громадян, що постійно проживають на територіях прикордонних областей;

- ввести спрощений порядок митного оформлення експортно-імпортних операцій між суб'єктами зовнішньоекономічної діяльності, що розташовані на територіях прикордонних областей, а також для фізичних осіб щодо реалізації сільськогосподарської продукції власного виробництва на територіях прикордонних областей.

Новим для України, проте добре апробованим в європейських країнах напрямом підвищення конкурентоспроможності регіонів має стати комплексний маркетинг регіонів та створення їхнього іміджу. Він передбачає створення державних регіональних інформаційних систем про регіони, їхній потенціал, потреби, конкурентні переваги, включаючи історико-культурні надбання, презентацію регіонів на міжнародних виставках, симпозіумах тощо.

## 2.4. Досвід регіоналізації України

Процеси формування регіонів зумовлені відмінностями в історико-географічному розвитку різних земель України, їх природних умов і природно-ресурсного потенціалу, етнокультурних та соціально-демографічних особливостей, рівня розвитку продуктивних сил територій, їх народногосподарської спеціалізації та структури господарства. Останнім часом істотним чинником регіоналізації стає екологічна ситуація, наявність спільних для регіону природоохоронних та соціально-екологічних проблем. У контексті регіоналізації *регіон (край)* – основна складова частина територіального устрою країни, що визначена єдиною політикою державного регіоналізму і має організаційну відособленість, цілісність, економічну й демографічну самодостатність, систему

державних органів, що є елементами (підсистемами) державної структури влади й управління країною.

Ще наприкінці XIX ст. Михайло Драгоманов, а в 1926 р. Степан Рудницький поділяли Україну на Правобережну, Лівобережну та Південну. В основі цього поділу лежав історико-географічний принцип, зокрема та обставина, що у 1686 р. Вся тогочасна Україна була поділена між Росією та Польщею по Дніпру. У наш час, коли Дніпровська водна артерія не стільки «роз'єднує», скільки інтегрує країну, такий підхід вже неприйнятний.

У складі Російської імперії найбільш тривалим був поділ України на дев'ять губерній, об'єднаних у три регіони:

- 1) Південно-Західний край (Волинська, Київська, Подільська губернії);
- 2) Лівобережна Україна (Полтавська, Харківська, Чернігівська губернії);
- 3) Новоросія (Катеринославська, Таврійська та Херсонська губернії).

Протягом радянського часу головним напрямком було економічне районування країни. На даний час більш актуальною є соціально-економічна або ж соціально-економіко-географічна регіоналізація України.

**Районування (регіоналізація)** – це своєрідна територіальна систематика, процес членування території на певні частини, що виділяються за тією чи іншою ознакою (**однорідне районування**) або ж за їх поєднанням та взаємодією (**функціональне районування**). Але кожний з виділених районів (регіонів) відразу набуває специфічної якості – свого місцеположення, тобто свого розташування відносно інших районів. У цьому полягає головна відмінність району як одиниці територіальної систематики від будь-яких інших таксонів - типів, видів, класів та ін., що виділяються безвідносно до місцезнаходження відповідних об'єктів.

**Економічне районування** традиційно виконувало суто пізнавальні функції: економічні райони фіксували територіальні

відміни у спеціалізації господарства, і тільки. Сучасна регіоналізація розглядає регіон (економічний чи соціально-економічний район) як основу розробки й регіоналізації державної регіональної політики, як складову територіальну частину національної економічної політики, як об'єкт управління, що має власні органи влади.

Географи визначили основну особливість регіону: з одного боку, регіон - об'єкт державного управління, основна складова частина регіональної політики. З другого боку, це певна територіальна природно-господарська цілісність, що має свою специфіку - історичну, природну, соціальну, економічну, а також свій потенціал та умови розвитку. І цей другий аспект становить основу регіонального підходу, регіонального управління, організаційного поєднання державного управління з місцевим самоврядуванням. Свого часу В.А. Поповкін (1993 р.) дав таке визначення майбутнього регіону: економічний район – це територіальна частина народного господарства країни, якій органічно притаманна географічна цілісність та економічна спільність.

Другою методологічною складовою регіоналізації виступає історико-географічний та етногеографічний розподіл території. Українська етнічна територія складається з багатьох історико-географічних і етногеографічних земель, які впродовж століть входили до складу різних держав і мали відповідно різні назви, які могли змінюватись. Серед них Правобережна й Лівобережна Україна, Західна і Східна Україна, Підкарпатська Русь (Закарпаття), Бесарабія, Таврія, Новоросія, Мармарощина (північний край Молдови), Наддніпрянщина, Брацлавщина.

Сучасна територія України охоплює такі етногеографічні землі: північну частину країни займає Полісся – Волинське, Житомирське, Київське, Чернігівське, Новгород-Сіверське. На північному заході розміщена Волинь, на заході – Галичина, Опілля, Покуття, Бойківщина, Лемківщина, Гуцульщина, Закарпаття (Підкарпатська Русь), Буковина, Західне Поділля. Центральну частину країни займають Східне Поділля, Середнє Подніпров'я та Полтавщина, східну – Слобожанщина та

Донеччина. На півдні розміщені Буджак, Одещина, Нижнє Подніпров'я, Таврія, Приазов'я, Крим.

Відомий поділ України на історико-географічні землі (регіони): Чернігівщина (Чернігівщина, Чернігово-Сіверщина); Київщина; Центральне Подніпров'я (Запоріжжя); Приазов'я; Донбас; Слобожанщина; Причорномор'я; Поділля; Полтавщина; Бесарабія; Буковина; Галичина (з Гуцульщиною, Бойківщиною, Лемківщиною); Закарпаття; Волинь; Полісся.

Україна має історичний досвід економічного районування країни на рівні макро- та мезорегіонів. На початку 1930-х років всю Україну розглядали як один з *13 великих економічних районів* СРСР. На початку 1950-х років працівники Інституту економіки АН УРСР на чолі з академіком К.Г. Воблим виділили в межах України *5 економічних районів*: Центральний, Північно-Східний, Південно-Східний, Південно-Західний і Західний. Наприкінці 1950 років О.Т. Діброва запропонував поділ України на *6 внутрішньореспубліканських районів*: Донбас, Промислове Придніпров'я, Північно-Східний, Центральний, Західний і Причорноморський. Пізніше він скоригував цю схему, і районів стало вісім.

З переходом до територіальної схеми управління (травнева реформа 1957 р.) в Україні було утворено спочатку 11, потім 14, а пізніше *7 раднаргоспів*, і територія України поділялась відповідно на *11-14-7 економічних адміністративних районів*.

У квітні 1961 р. урядовою постановою була затверджена нова мережа *великих економічних районів* СРСР, три з яких охоплювали територію України: Донецько-Придніпровський (8 областей), Південно-Західний (13 областей) і Південний (4 області). Цей поділ зберігався до розпаду СРСР і утворення України як суверенної держави. На думку О.І. Шаблія, в основі поділу України на три великих економічних райони (1961 р.) був покладений економічний принцип. При цьому райони формувались не як складові частини господарського комплексу України і більшою мірою розривали його на три самостійних регіони.

У 1982 р. авторський колектив під керівництвом О.М. Маринича поділив країну на **9 природно-господарських регіонів** (рис. 3):



**Рис. 3. Природно-господарські регіони України:  
(О. М. Маринич та ін., 1982р.)**

- 1) Західне Полісся – Волинська, Рівненська та рівнинна частина Львівської області;
- 2) Українські Карпати – Закарпатська, Івано-Франківська, Чернівецька, гірська частина Львівської області;
- 3) Поділля – Вінницька, Тернопільська, Хмельницька області;
- 4) Київське Придніпров'я – Житомирська, Київська, Черкаська, Чернігівська області;
- 5) Лівобережне Придніпров'я – Полтавська, Сумська, Харківська області;
- 6) Промислове Придніпров'я – Дніпропетровська, Запорізька області;

- 7) Донбас – Донецька, Луганська області;
- 8) Українське Причорномор'я – Кіровоградська, Миколаївська, Одеська, Херсонська області;
- 9) Крим.

Ця розробка являє собою перший досвід природно-господарської регіоналізації України, в якій регіон має певну єдність і за природними умовами, і за спеціалізацією господарства.

В умовах державної незалежності проблеми регіоналізації та районування країни залишаються актуальними і потребують нових методологічних підходів до їх розв'язання. Науковці Національного інституту стратегічних досліджень під керівництвом В.А. Поповкіна виділили **5 внутрішньореспубліканських макрорайонів** (1992 р.):

- 1) Центральнo-Український;
- 2) Донбас і Придніпров'я;
- 3) Слобідська Україна;
- 4) Причорноморський;
- 5) Західно-Український.

Дещо пізніше (1993 р.) В.А. Поповкін розробляє таку схему економічного районування України (рис. 4):

- 1) Донбас – Донецька, Луганська області;
- 2) Катеринославське Придніпров'я – Дніпропетровська, Запорізька області;
- 3) Слобідська Україна – Полтавська, Сумська, Харківська області;
- 4) Київське Полісся – Житомирська, Київська, Чернігівська області;
- 5) Одесько-Таврійський (Північне Причорномор'я) – Миколаївська, Одеська, Херсонська області;
- 6) Українські Карпати – Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська, Чернівецька області;
- 7) Поділля – Вінницька, Тернопільська, Хмельницька області;
- 8) Середнє Придніпров'я – Кіровоградська, Черкаська області;
- 9) Волинське Полісся – Волинська, Рівненська області;
- 10) Крим – Автономна Республіка Крим.

Професор Ф.Д. Заставний (1994 р.) поділяв територію України на **дев'ять економічних районів** (рис. 5):

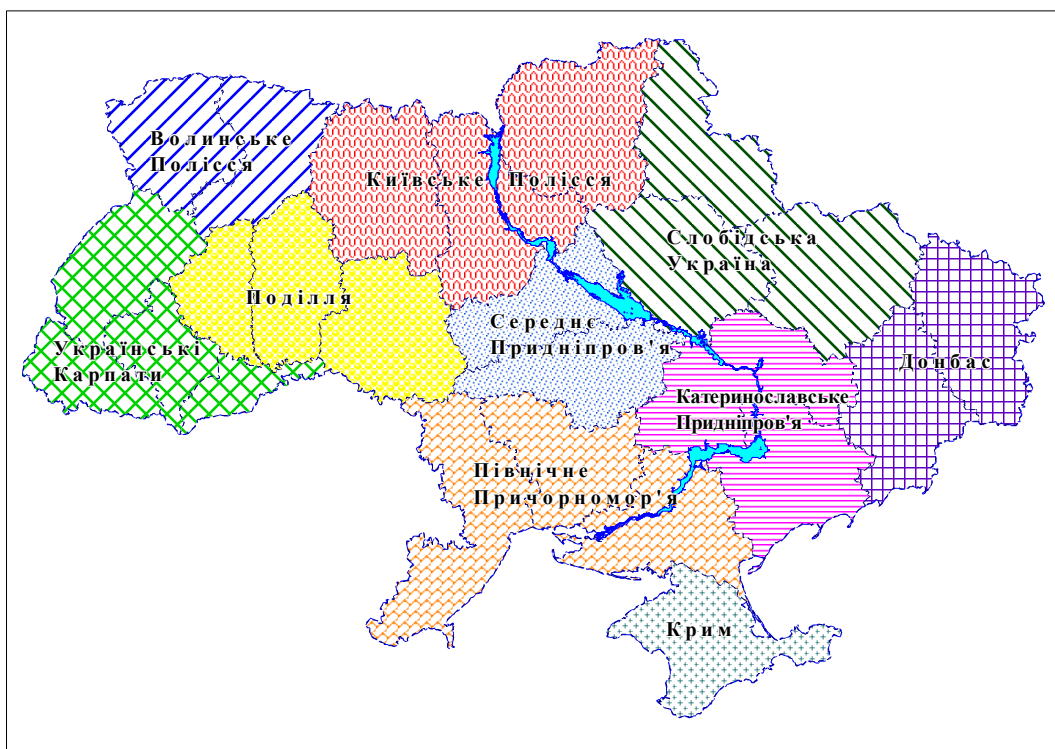


Рис. 4. Економічне районування України (В.А. Поповкін, 1993)

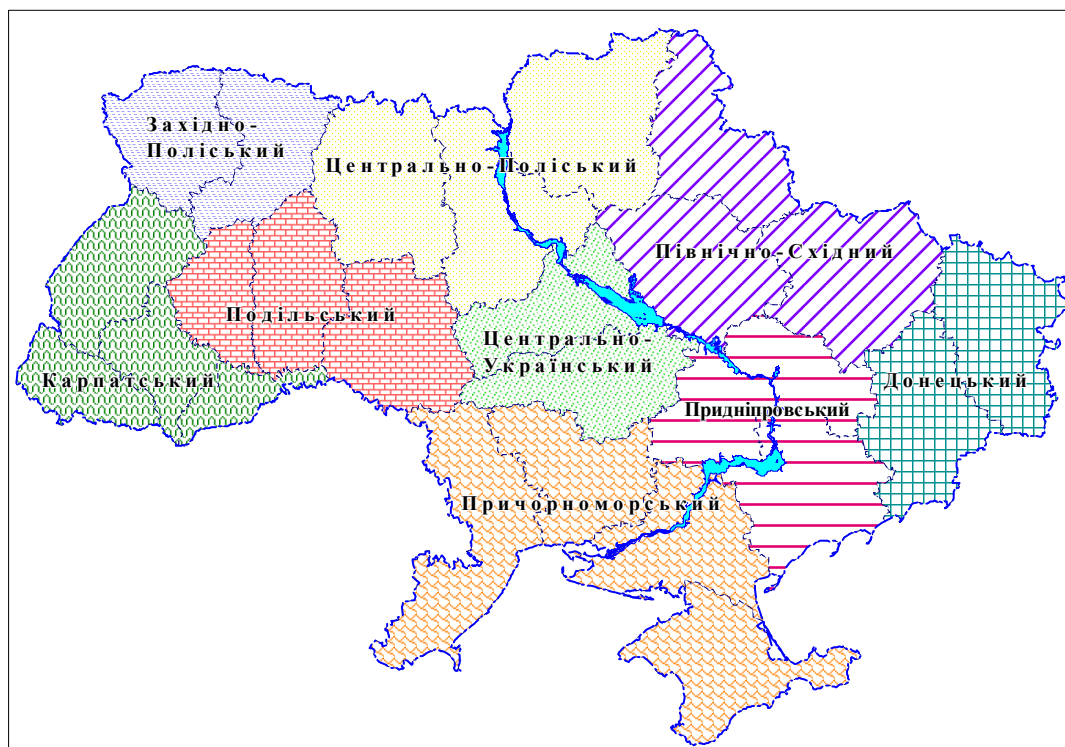


Рис. 5. Економічне районування України (Ф.Д. Заставний, 1994 р.)

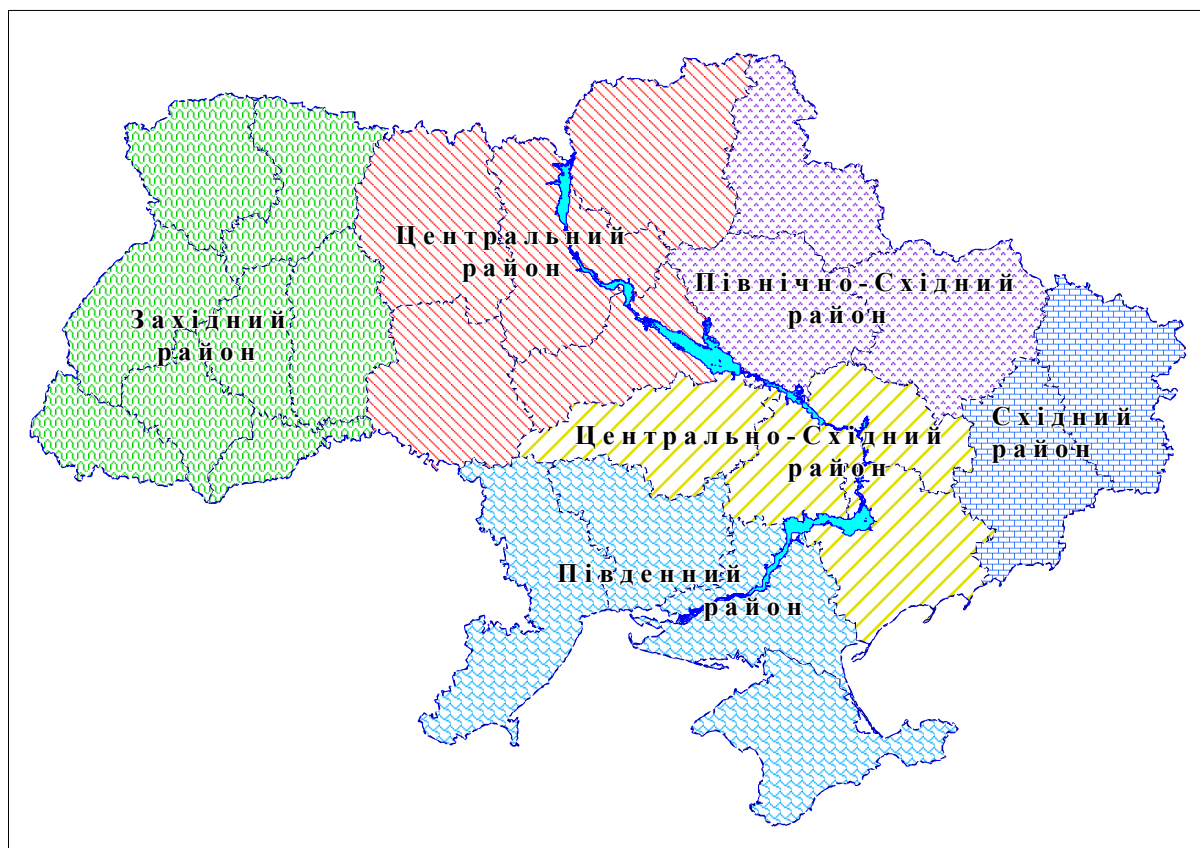


- 1) Донецький – Донецька і Луганська області;
- 2) Придніпровський – Дніпропетровська та Запорізька області;
- 3) Північно-Східний – Полтавська, Сумська і Харківська області;
- 4) Причорноморський – АР Крим, Миколаївська, Одеська та Херсонська області;
- 5) Центрально-Поліський – Житомирська, Київська, Чернігівська області;
- 6) Карпатський – Запорізька, Івано-Франківська, Львівська, Чернівецька області;
- 7) Подільський – Вінницька, Тернопільська, Хмельницька області;
- 8) Центрально-Український – Кіровоградська та Черкаська області;
- 9) Західно-Поліський – Волинська, Рівненська.

Професор О.І. Шаблій розробив таку схему **соціально-економічного районування** України (1994 р.): 1) Центральний район у складі Київської, Житомирської, Чернігівської, Черкаської та Вінницької областей; 2) Західний – Львівська, Івано-Франківська, Закарпатська, Чернігівська, Тернопільська, Хмельницька, Рівненська, Волинська області; 3) Північно-Східний – Харківська, Сумська, Полтавська області; 4) Східний – Донецька та Луганська області; 5) Центрально-Східний – Дніпропетровська, Запорізька, Кіровоградська області; 6) Південний – Одеська, Миколаївська, Херсонська області та Автономна Республіка Крим (рис. 6).

Соціально-економічні райони виділені О.І. Шаблієм за п'ятьма головними ознаками. По-перше, такі райони мають свої соціально-економічні ядра та відповідні «регіональні столиці». По-друге, у кожному районі формується своя регіональна територіальна соціально-економічна система, що поєднує населення - природу - господарство, соціальну, економічну та екологічну сфери життєдіяльності регіону. Третьою ознакою є спеціалізація регіону в загальнодержавному поділі праці. Кожен регіон виступає

інтегративною ланкою народногосподарського комплексу України і виконує певні загальнодержавні функції у сферах виробництва та послуг.



**Рис. 6. Соціально-економічне районування України  
(О.І. Шаблій та ін., 1994 р.)**

Соціально-економічний район повинен мати принаймні потенційну можливість регіонального регулювання та координації соціально-демографічних, економічних, етносоціальних процесів, що відбуваються у його межах, управління господарським комплексом регіону. Це четверта ознака районування.

П'яту ознаку автор називає «гіпотетичною»: у перспективі, за умови зміцнення нашої унітарної держави, може ставитись питання і федеративного статусу районів. Потенціал соціально-економічних районів за територією, населенням та виробництвом характеризує табл. 1.

Таблиця 1.

**Соціально-економічні райони України  
(О.І. Шаблій, 1994 р.)**

Райони	Частка регіонів, у %			
	територія	населення	товарна продукція:	
			промисловості	сільського господарства
Центральний	23,0	21,2	18,4	25,7
Західний	21,7	21,8	15,6	21,8
Північно-Східний	13,9	12,4	13,9	14,0
Східний	8,8	15,8	21,2	8,0
Центрально-Східний	13,8	13,9	19,4	13,4
Південний	18,8	14,9	11,5	17,1
Україна	100,0	100,0	100,0	100,0

Професор М.Д. Пістун (1995 р.) поділяє Україну на дев'ять *суспільно-географічних районів* (рис. 7): 1) Столичний (Київський) у складі Київської, Житомирської та Чернігівської областей; 2) Центральний – Черкаська та Кіровоградська області; 3) Північно-Східний – Харківська, Полтавська, Сумська області; 4) Донецький – Донецька та Луганська області; 5) Придніпровський – Дніпропетровська та Запорізька області; 6) Причорноморський – Автономна Республіка Крим (АРК), Одеська, Миколаївська та Херсонська області; 7) Подільський – Вінницька, Тернопільська та Хмельницька області; 8) Карпатський – Львівська, Івано-Франківська, Закарпатська та Чернівецька області; 9) Північно-Західний – Волинська та Рівненська області.

Ця схема нагадує регіоналізації В. А. Поповкіна та Ф.Д. Заставного, які, в свою чергу, співзвучні економічному районуванню 1961р. Цей поділ автор вважає макрорегіоналізацією. А основу мезорайонування, на його думку, складають адміністративно-територіальні одиниці – області та АРК, кордони яких потребують певного уточнення. На рівні мікрорайонів М.Д. Пістун розглядає промислові, агропромислові, транспортні, рекреаційні вузли та райони.



**Рис. 7 Суспільно-географічне районування України  
(М.Д. Пістун, 1995 р.)**

Авторський колектив у складі економістів і географів М.І. Долішнього, М.М. Паламарчука, О.М. Паламарчука, Л.Т. Шевчук у 1997 році, розробили схему **соціально-економічного районування України** (1997 р.), яка включає шість районів (рис. 8):

1. Центральний район (з центром м. Київ) у складі областей Вінницької, Житомирської, Київської, Хмельницької, Черкаської, Чернігівської;
2. Донеччина (м. Донецьк) – Донецька та Луганська області;
3. Західний район (м. Львів) – Волинська, Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська, Рівненська, Тернопільська, Чернівецька області;
4. Придніпров'я (м. Дніпропетровськ) – Дніпропетровська, Запорізька, Кіровоградська області;

5. Причорномор'я (м. Одеса) – Миколаївська, Одеська, Херсонська області, Автономна Республіка Крим;

6. Харківщина (м. Харків) – Полтавська, Сумська, Харківська області.



**Рис. 8 Соціально-економічне районування України  
(М.І. Долішній та ін, 1997 р.)**

Виробничий потенціал виділених авторами соціально-економічних районів України показаний у таблиці 2.

Кабінетом Міністрів України на початку 2000-х років був розроблений і переданий до Верховної Ради України проект Концепції державної регіональної економічної політики, у якому запропонована нова схема *економічного районування (регіоналізації)* країни.

Таблиця 2.

**Соціально-економічні райони**

Райони	Сфери і галузі, %					
	матеріальне виробництво в цілому	промисловість	будівництво	сільське господарство	транспорт і зв'язок	торгівля, громадське харчування, матеріально-технічне постачання і збут
Центральний	21,8	20,5	21,1	25,6	19,2	22,0
Донеччина	16,6	20,1	15,7	8,1	14,1	17,0
Західний	17,7	16,0	17,8	21,9	16,7	19,8
Придніпров'я	16,5	18,1	16,2	13,5	13,0	13,7
Причорномор'я	14,0	11,5	16,4	17,1	24,8	16,5
Харківщина	13,4	13,8	12,8	13,8	12,0	11,0
<b>Україна</b>	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Вона мала такий склад економічних районів: 1) Донецький (Донецька та Луганська області); 2) Придніпровський (Дніпропетровська, Запорізька, Кіровоградська); 3) Східний (Полтавська, Сумська, Харківська); 4) Центральний (Київська, Черкаська області, м. Київ); 5) Поліський (Волинська, Житомирська, Рівненська, Чернігівська); 6) Подільський (Вінницька, Тернопільська, Хмельницька); 7) Причорноморський (Автономна Республіка Крим, Миколаївська, Одеська, Херсонська області, м. Севастополь); 8) Карпатський (Карпатська, Львівська, Івано-Франківська, Чернівецька області). Пропонована мережа економічного районування України викликає серйозні заперечення. Не можна погодитись із «розірваним» Поліським районом, що складатиметься з двох окремих частин – західної (Волинська, Рівненська, Житомирська області) та східної (Чернігівська область). Дискусійним лишається також відрив Житомирської та Чернігівської областей від Київської області, з якою їх об'єднує і спільне природно-географічне положення, і інтенсивні соціально-економічні зв'язки, і загальні

природоохоронні та соціально-економічні проблеми. Наведений приклад говорить про складність проблеми регіоналізації та неприпустимість її «директивного» розв'язання.

На даний час найбільш поширена (аж до шкільних програм) однорівнева схема регіоналізації України, що включає **9 економічних (суспільно-географічних) регіонів**. У таблиці 3 наведені головні характеристики зазначених регіонів, що показують їх загальний соціально-економічний потенціал.

Таблиця 3.

### Загальні показники економічних районів України (2012 р.)

Економічні райони	Населення		Валовий регіональний продукт		Реалізована промислова продукція		Капітальні інвестиції	
	тис. осіб	%	млрд. грн.	%	млрд. грн.	%	млрд. грн.	%
Карпатський	6084,1	13,4	108,9	8,4	67,4	6,0	19,6	7,4
Північно-Західний	2196,94,8	4,8	37,0	2,8	24,7	2,2	5,9	2,2
Подільський	4018,3	8,8	68,2	5,2	42,3	3,8	11,3	4,3
Столичний	6913,8	15,2	326,0	25,0	120,6	10,8	88,9	33,7
Центрально-український	2264,1	5,0	47,0	3,6	41,7	3,7	7,8	2,9
Північно-Східний	5355,4	11,8	152,0	11,7	145,7	13,1	264,0	10,0
Причорноморський	6995,5	15,4	155,2	11,9	83,3	7,5	39,2	14,9
Придніпровський	50930	11,2	190,0	14,6	282,8	25,3	26,7	10,1
Донецький	6631,9	14,6	218,2	16,8	303,8	27,2	37,9	14,4
<b>Україна</b>	<b>45553,0</b>	<b>100,0</b>	<b>1302,5</b>	<b>100,0</b>	<b>1115,8</b>	<b>100,0</b>	<b>263,7</b>	<b>100,0</b>

## 2.5. Суспільно-географічні складові регіоналізації країни

Географічна наука має чималий досвід розроблення різноманітних схем районування території країни – економічного, соціально-економічного, економіко-географічного, суспільно-географічного. Остання схема економічного районування СРСР було офіційно затверджено постановою ЦК КПРС та Ради Міністрів СРСР (тобто, на найвищому владному рівні) 26 квітня 1961 року. Але

жодна з таких розробок не мала реального статусу: виділені райони ніколи не мали відповідних органів управління. Лише протягом 1957-1965 рр, коли замість традиційної галузевої була впроваджена територіальна модель управління економікою: країна була поділена на економічні *адміністративні* (підкреслено нами) райони, які мали регіональні органи влади – *раднаргоспи (ради народного господарства)*.

І сучасні розробки різноманітних схем районування (регіоналізації) України зберігають традиційну пізнавальну спрямованість і не мають статусу територіальних управлінських одиниць. В той же час Асоціація європейських регіонів ставить перед країнами Центрально-Східної Європи, що входять чи мають намір увійти до ЄС, чітку вимогу – офіційної, законодавчо затвердженої регіоналізації країни. Зауважимо, що Україна лишається чи не єдиною східноєвропейською країною, яка цю вимогу ще не виконала. Європейський досвід стверджує, що для розроблення і реалізації державної регіональної політики країну необхідно офіційно регіоналізувати. Таким чином, головне цільове призначення регіоналізації країни – створення сучасної територіальної основи для розроблення і реалізації державної регіональної політики і формування відповідних регіональних органів державного управління. При цьому традиційні цільові настанови попередніх схем економічного чи соціального районування країни, такі як формування економічних та соціально-економічних комплексів, повне й ефективне використання наявного природно-ресурсного потенціалу та трудових ресурсів, створення районних (регіональних) систем виробничої та соціальної інфраструктури, реалізація програм екологічного оздоровлення районів (регіонів), покращення територіальної організації виробництва та розселення, планування територій та ін., залишаються в силі, оскільки регіоналізацію слід розглядати як продовження традиційного районування в сучасних умовах. І разом з тим пріоритетне завдання офіційної регіоналізації України полягає саме у створенні основи для ефективної розробки і реалізації державної регіональної політики.



Розрізняють регіоналізацію галузево-компонентну та комплексну (інтегральну). Основними напрямками *галузево-компонентної регіоналізації* є аналіз історико-географічної, природно-ресурсної, соціально-демографічної, економічної, етнокультурної, природоохоронно-екологічної неоднорідності території країни. *Комплексна (інтегральна) регіоналізація* представляє узагальнені соціоприродні та природно-господарські особливості території. Комплексну інтеграцію звичайно здійснюють методами накладання та співставного аналізу головних галузевих та комплексних регіоналізацій. Можливий також пошук штучних (синтетичних) показників, які кількісно та якісно характеризують відмінності у територіальних поєднаннях природи-населення-господарства. Своєрідним видом інтегральної регіоналізації є *адміністративно-територіальний поділ країни*.

Природне середовище життєдіяльності людства, населення та його розселення, всі види економічної та духовної діяльності, нескінчена множина різноманітних соціально-економічних зв'язків, які повною мірою повинні враховуватись у комплексних регіоналізаціях, мають свої особливості просторового поширення, свою характерну територіальну організацію. Географи розробили тематичні серії карт, що докладно характеризують територіальну організацію практично всіх компонентів природного середовища, населення з його духовною діяльністю, господарство за всіма видами економічної діяльності, географічне середовище в цілому за його антропогенно-техногенним навантаженням та економічним станом (Національний атлас України, 2008). Назвемо головні галузево-компонентні карти, які повинні бути основою інтегральної регіоналізації країни.

*Серія історико-географічних карт* представляє особливості заселення та господарського освоєння різних територій країни та їх політико-географічну історію.

*Природно-географічні карти* показують просторовий розподіл ландшафтів, природних ресурсів, екологічного стану природного середовища, їх слід доповнити картами оцінки природного

середовища для розселення та основних видів господарської діяльності. Останнім часом після прийняття законів про *екологічні мережі* (2000, 2004 рр.) розробляються карти національної та регіональних(обласних, АРК) екомереж як *природних каркасів екологічної безпеки території*.

*Серія соціально-демографічних карт* повинна представляти регіоналізацію розселення населення країни, територіальні відмінності демографічних ситуацій, рівень забезпеченості та якісний склад трудових ресурсів, регіональні особливості використання трудоресурсного потенціалу. Останнім часом в Україні розробляють на регіональному рівні карти якості життя населення.

*Кarti транспортно-комунікаційних і транспортно-магістральних мереж* показують регіональні відмінності щодо транспортних і комунікаційних структур, їх якісних і кількісних параметрів, транзитно-розподільчого потенціалу. Останнім часом посилився інтерес до оцінки транспортно-географічного потенціалу регіонів країни, зокрема їх прикордонного і приморського положення, до їх ролі у транспортно-логістичних структурах Європи і світу, до гео економічної та геополітичної оцінки положення України та її регіонів.

*Серія економічних карт* представляє якісні і кількісні відмінності у господарстві різних регіонів країни, характеризує його склад та рівень розвитку, показує регіональні особливості структури господарства за характерним поєднанням тих чи інших видів економічної діяльності, роль і місце господарських комплексів регіонів у національній економіці за їх спеціалізацією. Останнім часом посилилась увага до оцінки рівнів економічного розвитку регіонів у контексті *депресивних територій*.

*Серія етнокультурних карт* показує регіональні відмінності у етнопонаціональному складі населення, поширення основних етнічних меншин, конфесіональний розподіл населення, регіональні особливості його духовної життєдіяльності, політичну зорієнтованість та ін.

Щодо *комплексних карт*, які представляють регіоналізацію країни інтегровано, за комплексом природно-соціо-економічних характеристик, зауважимо наступне. *Комплексність* по відношенню до проблеми регіоналізації може бути різнорівневою. Наприклад, економічні карти мають свою *економічну комплексність*, оскільки тут поєднані характеристики структури і спеціалізації господарських комплексів, територіальне поширення різних видів економічної діяльності, рівні розвитку продуктивних сил комплексів різних рангів та ін. Окремі автори вважають, що регіоналізацію України слід розробляти саме за цією методологічною основою, орієнтовано на економічну комплексність. На наше глибоке переконання, такий підхід є обов'язковою складовою регіоналізації, але він аж ніяк не вичерпує проблеми максимальної комплексності у виділенні регіонів. Світова практика регіоналізації рішуче відмовилась від суто економічних критеріїв визначення регіонів і доповнила, а в багатьох випадках – і замінила їх критеріями соціально-економічними, соціально-екологічними, якості природного середовища, якості населення, якості життя населення.

Таким чином, у контексті регіоналізації комплексність регіонів має багаторівневий характер. У кожній тематичній серії компонентно-галузевих карт обов'язково розробляють свої синтетичні карти, які дають господарську оцінку тим чи іншим поєднанням компонентів (згадаємо агрокліматичні, агрогрунтові карти). Це перший рівень комплексності. На другому рівні синтетичні карти, що дають більш узагальнені оцінки (наприклад, карта якості природного середовища, якості життя населення, економічна карта). Вищий рівень регіональної комплексності — інтегральний, він повинен представляти найбільш загальні відмінності регіональних поєднань природи-населення-господарства. На жаль, карт такого рівня комплексності поки ще немає.

Особлива роль у регіоналізації країни покладається на територіальну організацію населення. На даний час у вітчизняному містобудуванні офіційно затверджена багаторівнева *система*

розселення України, прив'язана до АТУ. Виділені системи розселення різних рівнів і масштабів - національна, регіональні (обласні та АРК), міжрайонні (групи адміністративних районів навколо міст обласного значення), районні, локальні (групи поселень). З одного боку, це логічно і правильно, оскільки системи розселення повинні бути узгодженими з чинною системою державного управління та місцевого самоврядування. З другого – такий підхід неправильний, оскільки сучасний АТУ і прив'язана до нього система управління позбавлені об'єктивної історико-географічної, природно-ресурсної та соціально-економічної основи. Скажімо, Одеська область протягом радянського часу змінювала свій склад і межі п'ять разів, при тому змінювала радикально. То що ж, за сучасною концепцією розселення маємо аж 5 варіантів Одеської регіональної системи розселення?

Стає очевидним, що не системи розселення повинні дублювати діючий АТУ, а навпаки – новий АТУ повинен наслідувати об'єктивну історико-географічну картину просторового розподілу населення України. Процеси заселення та господарського освоєння території країни протікали у різних її частинах по-різному. Історико-географічна амплітуда таких процесів в межах України сягає 700-1000 років. Географи, історики, демографи, соціологи чітко розрізняють етапи заселення та відповідні типи розселення - подільський, полісько-волинський, полісько-чернігівський, карпатський, галичанський, слобожанський, козацько-гетьманський, таврійський, бесарабський та ін.

Реальні системи розселення генетично вкорінені в історико-географічний поділ країни, вони мають свою історію формування і розвитку. Для них характерні і загальні українські риси, і свої регіональні особливості. Дослідження систем розселення у такому контексті практично не велись. Лише в останні роки з'явилися крупні роботи, в яких розглядаються історико-географічні особливості формування генетично вкорінених (а не заданих адміністративною мережею) систем розселення. Відновились на регіональному рівні етнографічні дослідження, які поглиблюють розуміння специфічних рис систем розселення.

Регіоналізація України, як вже зазначалося, повинна бути узгоджена з новим АТУ, стати однією з його складових. Разом з тим регіони країни повинні максимальною мірою спиратись на об'єктивні, генетично вкорінені, зумовлені історико-географічними особливостями заселення та господарського освоєння різних частин країни системи розселення справжнього (а не штучного) регіонального рівня. Підкреслимо, що на даний час такої систематики розселення населення України ще нема.

## **2.6. Регіони – природно-господарські комплекси другого рангу**

Територіальна організація життєдіяльності суспільства багаторівнева та ієрархічна. Всі види економічної діяльності мають «багатоповерхову» структурну організацію, і відповідні види галузевого районування мають багаторівневу ієрархічну таксономію. Це стосується й комплексного (інтегрального) економічного чи соціально-економічного районування, систем АТУ та управління. Ієрархічна таксономія регіоналізації країни лишається нерозробленою. У загальній формі розрізняють власне регіони та їх складові – субрегіони, мезо- та мікрорегіони. У геоекономічних та геополітичних дослідженнях встановлюють макрорегіони і навіть мегарегіони.

Останнім часом у вітчизняній економіці та економічній і суспільній географії відбувається перехід від традиційних термінів «район» та «районування» до європейських понять «регіон» та «регіоналізація». При цьому «регіонами» в Україні називають території різного масштабу: 1) групи областей – регіони Карпатський, Подільський, Причорноморський і т.д.; 2) окремі області та АРК – регіони Харківський, Вінницький, Кримський та ін.; 3) окремі групи районів – частини областей та АРК – Придунайський регіон (Одещини), Степовий Крим та ін.

Більшість відомих проектів економічного районування та

регіоналізації України однорівневі: країну поділяють на економічні, соціально-економічні, суспільно-географічні райони, регіони, краї. Зустрічаються і двохрівневі схеми економічного районування, за якими країну поділяють на економічні райони та підрайони. Переважна більшість сучасних дослідників розробляє проекти однорівневої регіоналізації України.

Необхідно визначити місце регіонів країни (загальнодержавних регіонів) у загальній схемі регіоналізації з багаторівневою таксономією. За європейською методологією такі регіони займають другий рівень у територіальній організації господарства України після національного (NUTS-2). За таким підходом, регіони являють собою господарські *комплекси другого рівня (чи рангу)* у складі загальнодержавного комплексу національної економіки. Назва «господарський комплекс» аж ніяк не зводиться лише до економіки. Насправді регіони інтегрують своєрідні просторові поєднання багатьох ознак, як суто економічних, так і природно-середовищних, соціально-демографічних, цивілізаційно-культурних.

Аналіз відомих схем соціально-економічного районування та регіоналізації України свідчить, що регіони мають виділятися за різними ознаками, а методологія сучасної регіоналізації повинна бути орієнтована на максимальне врахування всього комплексу різноманітних ознак і критеріїв. Зокрема, регіоналізація повинна більшою-меншою мірою враховувати такі ознаки:

- географічне, зокрема геоекономічне та геополітичне положення території;
- природно-географічні та ландшафтні особливості території;
- історико-географічні умови, зокрема час заселення та специфіку господарського освоєння різних країв;
- політико-географічні умови, зокрема входження різних територій до складу тих чи інших держав, політичних, військових, економічних інтеграцій;
- цивілізаційно-культурні та етнонаціональні ознаки, зокрема конфесійні, мовні;

- участь у міжрегіональному і міжнародному поділі праці;
- природно-ресурсний потенціал території, рівень її забезпеченості основними видами природних ресурсів;
- характер розселення населення та наявні системи розселення;
- демографічна ситуація, трудовресурсний потенціал та його використання; особливості демографічного розвитку, демографічні процеси;
- територіальні системи виробничої і соціальної інфраструктури, наявні регіональні транспортно-комунікаційні мережі;
- просторові поєднання основних видів економічної діяльності, особливості структури господарства регіональних комплексів;
- роль і місце господарського комплексу регіону в національній економіці;
- екологічний стан території та особливості природоохоронної діяльності;
- загальні планувальні особливості території, територіальна організація природного середовища, населення та господарства;
- наявність регіональної «столиці» – головного економічного центру регіону.

**Регіональна економіка** являє собою стикову предметну область, у якій співпрацюють географи та економісти. Ключовою проблемою для регіоналізації країни повинна стати прискорена розробка **теорії та методології регіональних господарських комплексів різних типів і масштабів**, і, в першу чергу комплексів другого порядку (після національного) за стандартами NUTS-2 (за європейськими стандартами – базові регіони).

Дискусійним лишаються питання щодо об'єктивності-суб'єктивності регіонів: з одного боку, регіони виділяються за реальним різноманіттям природно-географічної та соціально-економічної ситуації в межах країни, з другого – різні дослідники регіоналізують територію країни по-різному, що вочевидь засвідчує суб'єктивність цієї процедури.

Об'єктивність формування регіонів у нашій країні стверджують

«регіональні столиці». Такі міста як Харків, Донецьк, Дніпропетровськ, Львів, Одеса є не просто обласними містами, а справжніми центрами регіонів. Вони притягують до себе потужні потоки населення, товарів, інформації, надають різноманітні послуги населенню не лише своїх, але й сусідніх областей, беруть на себе функції регіональних осередків культурно-політичного життя, формують регіональні менталітети населення та регіональні політичні еліти. Об'єктивний характер виникнення регіональних столиць підтверджують історико-географічні огляди випереджаючого розвитку відповідних міст порівняно зі своїми сусідами, які в окремих випадках навіть мали адміністративні переваги.

Центри регіонів та їх «ядра» – головні осередки господарської життєдіяльності, виділити у більшості випадків достатньо просто. Разом з тим периферії регіонів та їх межі завжди розмиті і недостатньо чіткі. Просторова диференціація різних компонентів природи, населення, господарства має різний характер і може територіально не співпадати. Характерні ознаки ядерних осередків регіонів у периферійних зонах слабшають і перемішуються з сусідніми. Типовою є така ситуація, коли за однією ознакою межі між регіонами можна провести в один спосіб, а за іншими – в другий, і ми повинні надати перевагу щодо встановлення меж регіонів тому чи іншому чиннику або ж певній комбінації таких факторів і ознак. Будь-який варіант регіоналізації України може бути правильним щодо проведення границь регіонів за одними критеріями і дискусійним чи просто невірним – за іншими.

Один із методологічних принципів регіоналізації визначає співвідношення між ядрами регіонів та їх периферією: центральні осередки – ядра регіонів формуються об'єктивно, достатньо чітко представляють специфіку регіонів і дають змогу їх розрізняти саме як регіони; в той же час на периферії регіонів їх характерні особливості слабшають, стають менш виразними, перемішуються з ознаками сусідніх регіонів, що робить розмежування регіонів певною мірою



суб'єктивним.

Будь-яка схема регіоналізації країни не спроможна повною мірою врахувати всю мозаїку просторової диференціації історико-географічних, природно-ресурсних, соціально-демографічних, економічних, цивілізаційно-культурних умов, особливостей розселення, розміщення різних видів господарської діяльності та їх територіальних поєднань, всієї множини соціально-економічних зв'язків. І тим не менше для потреб планування та управління територіями, для проведення ефективної державної регіональної політики, яка забезпечила б збалансований, стійкий і екологічно безпечний розвиток регіонів і країни в цілому, потрібна обґрунтована й виважена схема регіоналізації України.

**Контрольні питання:**

1. Поясніть зміст і функції понять «регіон» та «регіоналізація».
2. Коли започаткована в Україні державна регіональна політика? На яких засадах вона формувалася? Представте цільові настанови державної регіональної політики.
3. Характеризуйте склад і головні напрями державної регіональної політики.
4. На яких принципах ґрунтується вітчизняна регіональна політика?
5. Характеризуйте принципи державної регіональної політики (за З. С. Варналієм та ін, 2007 р.).
6. Представте цільові настанови державної регіональної політики в Україні. Які об'єктивні передумови ускладнюють нині розв'язання головних завдань регіональної політики?
7. Характеризуйте завдання державної регіональної політики у формуванні сучасної системи управління політичним, економічним і духовним розвитком країни.
8. Поясніть цільові настанови регіональних стратегій і концепцій соціально-економічного розвитку. Які завдання ставить державна регіональна політика щодо повного й ефективного використання ресурсних потенціалів регіонів?
9. На які регіони поділяли територію України у XVII – XIX ст.? За якими критеріями здійснювалась така регіоналізація?

10. Які схеми економічного районування України розроблялись протягом радянського періоду?
11. Характеризуйте природно – господарську регіоналізацію України (О. М. Маринич, 1982).
12. Поясніть схему економічного районування В. А. Поповкіна (1993 р.).
13. Порівняйте схеми економічного районування України Ф. Д. Заставного (1994 р.) та В. А. Поповкіна (1993 р.).
14. Представте схему соціально-економічного районування України (О. І. Шаблій та ін., 1994 р.).
15. Розгляньте проект суспільно-географічного районування України М. Д. Пістуна (1995 р.).
16. Характеризуйте проект соціально-економічного районування України, розробленого колективом економістів і географів (М. І. Долішній та ін., 1997 р.).
17. Порівняйте соціально-економічний потенціал економічних районів країни (за показниками таблиці 3, с. 47).
18. Порівняйте регіоналізацію країни галузево-компонентну та комплексну (інтегральну). Наведіть відповідні приклади.
19. Поясніть можливості використання тематичних серій карт для регіоналізації країни.
20. Як співвідносяться територіальна організація населення та регіоналізація країни? Поясніть сучасну прив'язку систем розселення до адміністративно-територіального устрою та необхідність її узгодження з історико-географічними регіонами.
21. Поясніть сучасну невизначеність терміну «регіон» в Україні та його різнорівневе і різномасштабне використання.
22. Поясніть зміст і функції сучасних понять «регіон» та «регіоналізація». За якими ознаками необхідно виділяти регіони у контексті сучасної регіональної політики?

## Розділ III. ПРИРОДНО-РЕСУРСНИЙ ПОТЕНЦІАЛ. ТЕРИТОРІЯ. ГЕОГРАФІЧНЕ ПОЛОЖЕННЯ

---

### 3.1. Природно-ресурсний потенціал регіонів

*Природно-ресурсний потенціал (ПРП)* регіону характеризують за сукупною продуктивністю природних ресурсів як засобів виробництва та предметів споживання за їх споживчою вартістю (В. П. Руденко, 2010). ПРП розглядають як сполучну ланку між природним середовищем (природними продуктивними силами) регіону та суспільним виробництвом. Розвідані природні ресурси визначають як опосередковані працею тіла і сили природи, що мають встановлену споживчу вартість.

Комплексна структура ПРП України представлена у таблиці 4.

У складі природно-ресурсного потенціалу України найбільшу частку (44,4%) представляють земельні ресурси (табл. 4). Вагомою складовою ПРП виступають мінерально-сировинні ресурси, частка яких становить 28,3%. Водні ресурси країни дещо обмежені, на них припадає 13,1%. Незначна частка ПРП (4,2%) представлена лісовими ресурсами.

За природно-ресурсним потенціалом регіони України розподілені так (табл. 4). Виділяється *перша група* регіонів, сумарний потенціал кожного з яких становить 9-12% загальноукраїнського ПРП. Це Донецька, Дніпропетровська та Луганська області, у структурі ПРП яких переважають мінеральні, значні земельні та обмежені рекреаційні ресурси (табл. 4).

Таблиця 4.

**Структура природно-ресурсного потенціалу регіонів України  
(В. П. Руденко, 2010)**

Регіони	Сумарний потенціал, % від загальноукраїнського	Потенціал природних ресурсів, %						
		мінеральних	водних	земельних	лісових	рекреаційних	фауністичних	разом
АРК	6,0	10,0	19,3	39,0	1,8	29,6	0,3	100,0
Вінницька	3,6	2,1	9,7	79,1	3,5	5,1	0,5	100,0
Волинська	,7	1,0	18,0	55,2	16,2	9,2	0,4	100,0
Дніпропетровська	10,9	68,9	4,8	21,3	0,3	4,3	0,4	100,0
Донецька	12,3	72,8	4,8	16,8	0,4	5,1	0,1	100,0
Житомирська	2,9	5,5	15,9	59,8	12,6	5,5	0,7	100,0
Закарпатська	2,5	3,0	31,5	19,7	17,4	28,6	0,1	100,0
Запорізька	3,9	20,4	20,1	49,7	0,7	8,4	0,7	100,0
Івано-Франківська	2,2	7,5	33,3	24,1	17,6	17,4	0,1	100,0
Київська	4,0	3,8	12,3	59,5	5,5	18,4	0,5	100,0
Кіровоградська	3,0	10,8	11,9	70,3	1,6	4,8	0,6	100,0
Луганська	8,8	73,8	6,8	13,8	0,8	4,6	0,2	100,0
Львівська	3,7	22,5	22,7	29,2	11,1	14,3	0,2	100,0
Миколаївська	2,9	2,8	23,2	66,7	0,5	5,9	1,0	100,0
Одеська	3,7	1,8	11,1	71,8	1,3	13,5	0,5	100,0
Полтавська	3,5	11,5	11,0	68,1	2,9	5,4	1,1	100,0
Рівненська	1,8	5,0	16,4	55,0	16,1	6,8	0,7	100,0
Сумська	2,7	3,4	15,9	65,3	7,6	6,7	1,1	100,0
Тернопільська	2,1	1,2	13,6	75,0	4,7	5,3	0,2	100,0
Харківська	4,3	14,2	11,4	54,6	3,9	15,3	0,6	100,0
Херсонська	2,9	1,6	22,7	67,1	1,0	6,4	1,2	100,0
Хмельницька	2,7	3,5	13,8	72,6	3,8	5,9	0,4	100,0
Черкаська	3,0	5,8	12,7	67,7	4,6	8,3	0,9	100,0
Чернівецька	1,3	5,2	18,3	50,0	12,6	13,7	0,2	100,0
Чернігівська	3,6	10,8	12,9	59,1	6,7	9,5	1,0	100,0
<b>Україна</b>	<b>100,0</b>	<b>28,3</b>	<b>13,1</b>	<b>44,4</b>	<b>4,2</b>	<b>9,5</b>	<b>0,5</b>	<b>100</b>

*Другу групу* регіонів з високим рівнем забезпеченості ПРП (1,3–6,0 % загальноукраїнського) утворюють АР Крим та області –

Вінницька, Закарпатська, Запорізька, Івано-Франківська, Київська, Кіровоградська, Львівська, Миколаївська, Одеська, Полтавська, Сумська, Тернопільська, Харківська, Херсонська, Хмельницька, Черкаська, Чернівецька, Чернігівська. За видовим складом ПРП зазначені регіони поділяють на підгрупи:

1. Львівський, Харківський, Запорізький регіони, у ПРП яких переважають мінеральні, земельні та рекреаційні ресурси;

2. Закарпатська, Івано-Франківська, Чернівецька області та АР Крим – з переважанням лісових і рекреаційних ресурсів;

3. Вінницька, Хмельницька, Тернопільська, Кіровоградська, Черкаська, Сумська, Миколаївська, Одеська, Київська області, у ПРП яких домінують земельні ресурси;

4. Чернігівська і Полтавська області – з переважанням земельних і мінеральних ресурсів.

*До третьої групи* регіонів з невисоким ПРП (1,7–2,9% загальноукраїнського) віднесені Волинська, Рівненська та Житомирська області, природно-ресурсний потенціал яких визначають земля і ліси.

Надалі ми не розглядаємо регіональний розподіл природних ресурсів головних видів, оскільки він докладно розроблений В. П. Руденко (1999, 2010 та ін.). Зупинимось на актуальних і недостатньо розроблених питаннях географії природних ресурсів та їх кадастрової оцінки у контексті регіонознавства.

### **3.2. Біосферний потенціал регіонів**

Сучасна систематика природних ресурсів має чимало обмежень та недоліків. Вкрай недостатньо розроблена ресурсна оцінка території як універсальної складової природного середовища. В офіційних класифікаціях природних ресурсів відсутня категорія *біосферних ресурсів*, яка представляє природно-ландшафтний потенціал території в цілому.

Будь-яка ділянка земної поверхні являє собою певний фрагмент ландшафтної оболонки Землі та біосфери. В залежності від рівня господарського освоєння такі ділянки більшою-меншою мірою зберігають свій **біосферний потенціал** – спроможність підтримувати нормальне функціонування ландшафтної оболонки та її можливості відтворення природних комплексів. Останніми роками позначений суспільний запит на облік і оцінку біосферного ресурсу: Закони України (2000 р. та 2004 р.) і урядова постанова (2000 р.) поставили завдання формування **національної екологічної мережі** України та регіональних – обласних та АР Крим, екомереж. **Екомережі** являють собою природні каркаси екологічної безпеки території, що мають на меті збереження ландшафтного і біологічного різноманіття природного середовища. Головними складовими регіональних екомереж виступають екологічні природні ядра – осередки мінімально порушеної біосфери, та екологічні природні коридори – лінійні ділянки мало порушеного природного середовища, що об'єднують ядра у цілісну територіальну структуру – екологічну мережу. Практична розробка регіональних екологічних мереж актуалізує оцінку біосферного потенціалу території.

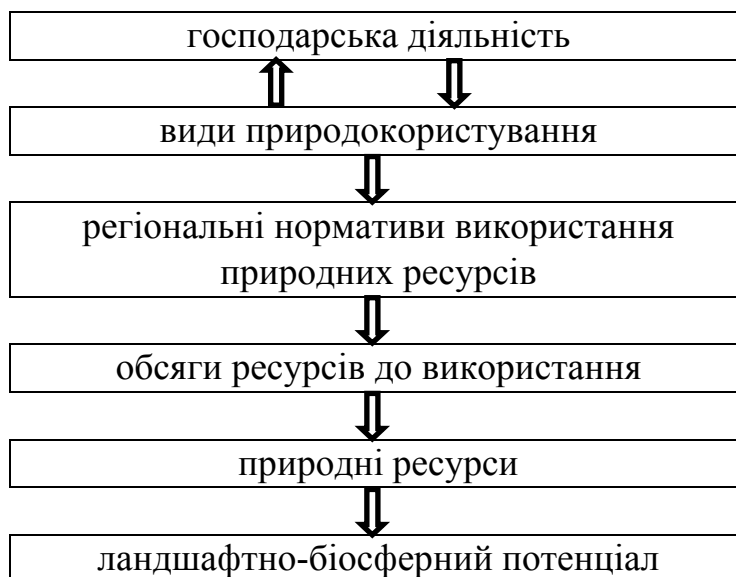
Основою для збереження біосферного потенціалу виступає **природно-заповідний фонд (ПЗФ)** країни та її регіонів. На даний час природно-заповідний фонд України включає 6939 об'єктів і територій загальною площею 2508,7 тис. га, що становить 4,16% території країни. В Україні був встановлений 5%-ий норматив площі ПЗФ для країни та її регіонів. У законі України про формування національної екологічної мережі (2000р.) передбачено зростання площі ПЗФ до 10,4% всіх земель країни.

Біосферний потенціал регіону приймає безпосередню участь у формуванні всіх природних ресурсів, з одного боку, і визначає загальну ландшафтно-біосферну оцінку території – з другого. Методологічна схема поєднання цих двох напрямів представлена на рисунку 9.



**Рис. 9. Покомпонентна та інтегральна оцінка біосферного потенціалу**

Ландшафтно-біосферний потенціал формує природну основу природокористування (рис. 10).



**Рис. 10. Ландшафтно-біосферний потенціал як базис природокористування в регіоні**

### 3.3. Земельні ресурси регіонів

Земельні ресурси – головне природне багатство України. Пересічні показники забезпеченості населення країни становлять 1,3 га на 1 особу, а сільського населення сільськогосподарськими землями – 2,9 га на 1 особу. За світовими нормативами це одні з найвищих показників землезабезпечення, до того ж достатньо високої продуктивності.

Регіональні відміни забезпеченості земельними ресурсами представляє таблиця 5. За показниками землезабезпечення всього населення попереду Чернігівська, Кіровоградська, Житомирська, Сумська, Миколаївська, Волинська та Полтавська області, в яких на одну особу припадає 2,8-1,9 га земельних угідь. Найнижчий рівень землезабезпеченості (0,6-1,1 га) спостерігається у Київській, Донецькій, Львівській, Закарпатській, Івано-Франківській, Дніпропетровській, Чернівецькій, Харківській областях. Як бачимо, забезпеченість землею в регіонах коливається в межах близько 1:2.

Ще більші регіональні відмінності мають місце за показниками забезпеченості сільськогосподарськими землями сільського населення – від 6,1 до 0,6 га на 1 особу (табл. 5). Найбільш високі показники такої землезабезпеченості мають Луганська, Запорізька, Миколаївська, Кіровоградська, Чернігівська, Донецька, Дніпропетровська області (6,1-4,6 га на 1 особу). Низька забезпеченість сільського населення сільськогосподарськими землями (0,6-1,7 га на 1 особу) спостерігається у Закарпатській, Івано-Франківській, Чернівецькій, Львівській, Рівненській, Тернопільській областях.



Таблиця 5.

**Регіональні відмінності у забезпеченості земельними ресурсами і особливості використання земель за регіонами України**

Адміністративні утворення	Кількість власників землі та землекористувачів	Загальна площа земель, всього, тис. га	Середній розмір землекористування, га	Забезпеченість земельними угіддями населення (всього), га/1 люда	Забезпеченість сільськогосподарськими землями сільського населення га/1 люда	Частка земель сільськогосподарського призначення, %	Частка рілля, %
АР Крим	815106	2608,1	3,2	1,3	2,5	71,3	67,9
Вінницька	1368288	2649,2	1,9	1,6	2,4	78,0	83,7
Волинська	754958	2014,4	2,7	1,9	2,1	53,9	62,2
Дніпропетровська	1370398	3192,3	2,3	0,9	4,6	80,9	82,3
Донецька	1762157	2651,7	1,5	0,6	4,8	79,1	79,0
Житомирська	1018483	2982,7	2,9	2,3	2,8	53,9	65,9
Закарпатська	687647	1275,3	1,9	1,0	0,6	37,0	42,5
Запорізька	968853	2718,3	2,8	1,5	5,3	84,8	82,7
Івано-Франківська	1009013	1392,7	1,4	1,0	0,8	46,5	57,5
Київська (з м.Київ)	1333120	2812,1	2,1	0,6	2,6	64,1	75,7
Кіровоградська	767276	2458,8	3,2	2,3	5,1	85,0	84,3
Луганська	1212401	2668,3	2,2	1,1	6,1	73,4	67,1
Львівська	1350011	2183,1	1,6	0,8	1,3	59,4	61,5
Миколаївська	682508	2458,5	3,6	2,0	5,2	83,7	82,5
Одеська	1091114	3331,3	3,1	1,4	3,3	79,9	77,7
Полтавська	799181	2875,0	3,6	1,9	3,6	77,8	79,1
Рівненська	685050	2005,1	2,9	1,7	1,6	48,3	67,0
Сумська	921561	2383,2	2,6	2,0	4,3	73,2	70,8
Тернопільська	912491	1382,4	1,5	1,3	1,7	78,0	78,7
Харківська	1365954	3141,8	2,3	1,1	4,3	78,9	77,5
Херсонська	634517	2846,1	4,7	2,5	4,5	71,4	87,4
Хмельницька	1042013	2062,9	2,0	1,5	2,5	77,8	78,1
Черкаська	721191	2091,6	2,9	1,6	2,5	71,2	85,4
Чернівецька	716662	809,6	1,1	0,9	0,9	59,8	69,5
Чернігівська	946258	3190,3	3,4	2,8	4,8	67,3	64,1
<b>Україна</b>	<b>25090598</b>	<b>60354,8</b>	<b>2,4</b>	<b>1,3</b>	<b>2,9</b>	<b>71,1</b>	<b>75,6</b>

\*Складено за даним Міністерства аграрної політики та продовольства України

Значні відмінності регіонів України проявляються за рівнями сільськогосподарського освоєння територій (табл. 5). За частками ріллі у структурі сільськогосподарських угідь найбільш освоєні землі Херсонської, Черкаської, Кіровоградської, Вінницької, Запорізької, Миколаївської, Дніпропетровської областей (частка ріллі – 87,4-82,3%). Найменший показник розораності мають землі Закарпатського (42,5%), Івано-Франківського (57,5%), Львівського (61,5%), Волинського (62,2%), Чернігівського (64,1%), Житомирського (65,9%) регіонів.

В Україні діє багаторівнева якісна систематика земельного фонду: 1) за природно-сільськогосподарськими (агроландшафтними) зонами розрізняють *зональні типи земель*; 2) на другому рівні землі поділяють на *категорії придатності* – під рілля (1), сіножаті (2), пасовища з можливим покращенням (3), сільськогосподарські угіддя після корінних меліорацій (4), непридатні для сільського господарства угіддя (5), порушені землі (6); 3) на третьому рівні розрізняють *класи земель*; 4) на четвертому рівні розрізняють *види земель*, які називають *агровиробничими групами земель*. Нагадаємо, що агрогрупи у Державному земельному кадастрі України розглядають як об'єкти кадастрової оцінки – різновиди земель різної якості. Нагадаємо також, що перелік таких земель занадто широкий – в межах України виділяють 222 агрогрупи, і мало придатний для потреб земельного кадастру сільськогосподарських земель. Сучасне сільське господарство не спроможне по-різному обробляти різні землі (агрогрупи), якщо їх кількість перевищуватиме 10-15, різновидів.

Для землекористування на рівні регіонів важливий *поділ земель за цільовим призначенням*. У Земельному кодексі України за цим напрямком розрізняють такі *категорії земель*:

- 1) сільськогосподарського призначення;
- 2) житлової та громадської забудови;
- 3) природно-заповідного та іншого природоохоронного призначення;
- 4) оздоровчого призначення;
- 5) рекреаційного призначення;
- 6) історико-культурного призначення;

7) лісового фонду; 8) водного фонду; 9) промисловості, транспорту і зв'язку, енергетики, оборони та іншого призначення.

Класифікація земельних угідь в Україні узгоджена із стандартною статистичною класифікацією землекористувань Європейської Економічної комісії (СЕК) та Статистичною комісією і СЕК ООН. У ній врахована також сучасна систематика видів економічної діяльності. Наказом Держстандарту України (1996р.) встановлені такі категорії земельних угідь:

а) сільськогосподарські землі; б) ліси та інші лісовкриті площі; в) забудовані землі; г) відкриті заболочені землі; д) сухі відкриті землі; е) відкриті землі без рослинного покриву або з незначним покривом; є) води.

Додатково у складі сільськогосподарських земель виділені: перелоги; сіножаті – заливні, суходільні, поверхневого покращення, корінного покращення, заболочені; пасовища – суходільні, заболочені. У складі лісових земель розрізняють ліси I та II групи: у лісах I групи промислова заготівля деревини не дозволена.

Як уже наголошувалося, Україна зберігає невиправдано високий рівень сільськогосподарського освоєння своєї території, який формувався в умовах радянської колективізації та ігнорування кадастрової оцінки земель. У таблиці 6 наведені нормативи основних видів земельних угідь у різних агроландшафтах України, які розглядалися на рівні Кабінету Міністрів (2009 р.) і являють собою рекомендації щодо використання земель у контексті державної регіональної політики.

Таблиця 6

**Нормативи оптимального співвідношення ріллі, багаторічних насаджень, сіножатей, пасовищ а також земель під поляхисними лісосмугами в агроландшафтах**

Назва природно-сільсько-господарської провінції	Питома вага земель в межах агроландшафтів, %											
	в тому числі:											
	рілля		багаторічні насадження		сіножаті		пасовища		землі тимчасової консервації		поляхисні лісові смуги	
	мін.	макс.	мін.	макс.	мін.	макс.	мін.	макс.	мін.	макс.	мін.	макс.
<b>Поліська зона, провінції:</b>												
Західна	50,34	55,63	1,12	1,24	21,68	23,96	19,30	21,34	2,54	2,80	0,02	0,02
Правобережна	60,51	66,88	1,91	2,11	15,55	17,18	14,95	16,53	1,82	2,01	0,27	0,30
Лівобережна	60,75	67,15	1,27	1,40	17,31	19,14	14,23	15,73	1,02	1,13	0,42	0,46
<b>Лісостепова зона, провінції:</b>												
Західна	63,16	69,81	2,18	2,41	6,62	7,32	13,66	15,10	9,35	10,33	0,03	0,04
Правобережна	71,05	78,53	2,26	2,49	4,71	5,21	9,29	10,26	6,86	7,59	0,82	0,91
Лівобережна	73,23	80,94	1,73	1,91	8,71	9,62	8,38	9,27	2,13	2,35	0,82	0,90
<b>Степова зона, провінції:</b>												
Придунайська	65,28	72,15	6,73	7,44	2,39	2,64	12,66	13,99	6,29	6,96	1,64	1,82
Правобережна	68,33	75,52	1,85	2,05	1,56	1,72	13,93	15,40	7,79	8,61	1,54	1,70
Лівобережна	63,30	69,97	1,97	2,18	3,84	4,25	15,81	17,47	8,54	9,44	1,53	1,69
<b>Степова Посушлива зона, провінції:</b>												
Придунайська	72,31	79,92	6,11	6,75	4,37	4,83	6,32	6,99	4,29	4,74	1,60	1,77
Правобережна	71,11	78,60	2,77	3,06	2,74	3,03	11,77	13,01	5,01	5,53	1,60	1,77
Лівобережна	76,39	84,43	1,71	1,89	1,61	1,78	6,78	7,50	6,50	7,18	2,00	2,21
Північно-Кримська	54,40	60,13	4,62	5,11	3,74	4,13	23,20	25,64	7,62	8,42	1,42	1,57
<b>Сухостепова зона, провінції:</b>												
Присиваська	61,54	68,02	2,91	3,22	11,97	13,22	8,61	9,52	8,24	9,11	1,73	1,91
<b>Карпатська Гірська область</b>												
Передкарпаття	56,77	62,75	3,28	3,63	11,94	13,19	16,61	18,36	6,38	7,05	0,02	0,02
Карпати	24,34	26,90	2,86	3,16	26,36	29,13	36,90	40,78	4,51	4,98	0,04	0,04
Закарпаття	52,70	58,25	8,82	9,75	10,06	11,12	22,38	24,74	1,03	1,14	-	-
<b>Кримська Гірська область</b>												
Кримські Гори і Передгір'я	39,48	43,64	16,37	18,10	0,84	0,93	28,43	31,42	8,60	9,50	1,28	1,41
Південний берег Криму	20,46	22,61	21,10	23,32	1,64	1,82	47,68	52,69	4,12	4,56	-	-

\*Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження нормативів оптимального співвідношення земельних угідь» від 21 січня 2009 р.

В цілому для країни передбачене помітне зниження рівня сільськогосподарського освоєння території і, зокрема, її розораності. Як приклад, сучасна розораність земель у Рівненській області сягає 67% (табл. 6), а рекомендований норматив для Західної провінції Поліської агроландшафтної зони 50-56% (табл. 6). Для Правобережної провінції Лісостепової агроландшафтної зони рекомендований норматив розораності 78% (верхня межа), а частка ріллі на Вінничині становить 84%. Норматив питомої ваги орних земель для Правобережної провінції Степової агроландшафтної зони дорівнює близько 68%, а реальна розораність в Одеському регіоні сягає 80% (табл. 5). Наведені приклади засвідчують значні резерви земель, які необхідно виводити із сільськогосподарського обробітку, консервувати – переводити до стану природних угідь, і включати до складу екологічних мереж – регіональних, національної та всеєвропейської.

### **3.4. Територія як універсальний географічний ресурс**

Земна поверхня, земля, територія – ці поняття пронизують більш ніж двох з половиною - тисячолітню історію географії і залишаються базовими і фундаментальними категоріями життєдіяльності суспільства і географічної науки. Географія – «... єдина, крім філософії, наука що дає загальне уявлення про інтегральний потенціал території як основний ресурс розвитку суспільства, що має різні властивості і комплексне використання якого може забезпечити діяльність населення в усіх його проявах». Поєднання і функціонування взаємопов'язаних компонентів природи, об'єктів діяльності людини і самої людини відбувається на певній території, формуючи складну «геосистему» (Л. Г. Руденко, 2010).

З одного боку, поняття «територія» загальновідоме й загальновизнане, з другого – ця категорія у наш час розкривається все новими аспектами і якостями і потребує подальшого вивчення. Дослідники підкреслюють фундаментальність, ємкість та

багатозначність поняття «територія», яке розуміють як синонім суходолу, простору, субстанцію життя людей, середовище життєдіяльності населення, як природний ресурс, природне багатство, як ділянку природного середовища, біосфери.

Географи вивчають природні, демографічні, соціальні, економічні, екологічні можливості і ресурси території і оцінюють *територіальний ресурсний потенціал* в цілому. Показово, що методологія оцінки ресурсного потенціалу – і покомпонентного, і тим більше інтегрованого, потребує подальшої розробки.

У глобальному вимірі *територія* – це суходіл Землі, який разом з акваторією формує земну оболонку. За Е.Б. Алаєвим (1983 р.), *територія* – частина твердої поверхні Землі з притаманними їй природними та антропогенними властивостями і ресурсами, яка має протяжність (площу) як особливий вид просторового ресурсу, а також географічне положення. Зауважемо, що у цей час географічне положення території як її ресурсна характеристика безпосередньо не розглядалося. Аналогічна трактовка території була прийнята у природокористуванні: *територія* – частина поверхні суші з притаманними їй природними та антропогенними властивостями та утвореннями, яку характеризують за її географічним положенням, протяжністю (площею), ресурсним потенціалом, рівнем господарського освоєння (Н.Ф. Реймерс, 1990). І за цим підходом географічне положення – обов'язкова характеристика території, ресурсні аспекти якої не зазначені та не розкриті.

У середньо- та крупномасштабних географічних дослідженнях територію розуміють як земний простір – частину земної поверхні, в межах якої суходоли поєднуються з водними об'єктами – річками, озерами, водосховищами тощо. У вітчизняному землеустрої територія – ділянка земної поверхні, що включає і суходіл, і внутрішні водні об'єкти (землі під водою).

У сучасній географії все більш уважно розглядають *просторовий ресурс території*, її *просторовий потенціал*. Територія як ділянка земної поверхні має певні межі – природно-

географічні, соціально-економічні, політико-адміністративні. Але територія – це не лише двовимірний простір. Разом з ділянкою земної поверхні територія включає всю сукупність природних, соціально-демографічних і господарських компонентів, які розміщені у її межах і просторова суперпозиція (накладання) яких зосереджена на цій ділянці земної поверхні. Первинне уявлення щодо території асоційоване з її площею та розмірами. Надалі з територією пов'язують її природно-географічні та соціально-економічні характеристики, рівень і особливості її господарського освоєння. Специфічними географічними характеристиками території є її географічне положення, місцезнаходження, доступність, кращій-гірший потенціал щодо взаємодії з іншими територіями. М. Шаригін обґрунтовує, що у процесі господарського освоєння території відбувається процес її *соціалізації* – якісної трансформації, що призводить до посилення відносної ролі її соціально-економічних компонентів.

Сучасний перелік пізнавальних і прикладних функцій категорії *територія* нині істотно розширився і збагатився. За сучасними поглядами, територія – це :

- середовище життєдіяльності населення;
- просторова субстанція для розміщення та функціонування всіх видів господарської діяльності;
- просторовий (територіальний) ресурс, що лімітує розселення населення та різні види економічної діяльності;
- природне середовище – ділянка, що являє собою ресурсний фрагмент глобальної біосфери, який потребує відповідної природоохоронної діяльності;
- природне середовище як «комора» різноманітних природних ресурсів,
- соціально-економічний простір, який консолідує соціальні спільноти з їхньою соціально-економічною і духовною діяльністю,
- ділянка, що займає певне місце (місцезнаходження, географічне положення) серед інших територій і має відповідний потенціал місця

(місцеположення) щодо взаємин зі своїми близькими і далекими сусідами.

Чи не найбільш складним для оцінки території є поняття «місце (місцеположення, географічне положення)» та його ресурсні характеристики – «потенціал місця (місцеположення)», «ресурс місцеположення (місця)».

Територія як земний простір зосереджує певні види природних і соціально-економічних ресурсів, поєднання яких залежить від її географічного положення. Але характеристика місцеположення має свої предметні нюанси: це відношення місця (точки, ареалу) до всієї сукупності інших місць, яке створює свою ієрархію відношень місцеположень, безвідносно до будь-яких змістовних характеристик точок і ареалів, у т.ч. і ресурсних. Ієрархія місцеположень породжує так званий *позиційний принцип* (за Б.Б. Родоманом), або *позиційний потенціал місць*. Одні й ті ж самі географічні об'єкти матимуть різні умови свого функціонування та розвитку залежно від їх «позиції», від їхнього *потенціалу місцеположення*. Ще раз підкреслимо, що такий потенціал не має безпосереднього відношення до ресурсних характеристик території. Як приклад, згадаймо Петербург, який був закладений виключно за його місцеположенням – «вікно у Європу», безвідносно до інших ресурсних характеристик (за О.І. Воейковим – в «економічній пустелі»).

У географічній методології *місце* – це точка на земній поверхні, яку займає даний географічний об'єкт. Відразу зауважимо, географічні масштаби дозволяють редукувати цей підхід від точок на ареали, регіони, країни. Свого часу А.А. Мінц та В.С. Преображенський (1971) переконливо показали глибинні й фундаментальні характеристики місць і місцеположень, їх різноманітність для функціонування географічних об'єктів, які займають ці місця. Було введено важливе поняття *функція місця*, за яким різні місця більшою чи меншою мірою можуть виконувати різні соціально-економічні запити і формувати для точки (ареалу та ін.) свою *функцію місця*. Такий підхід став класичним.



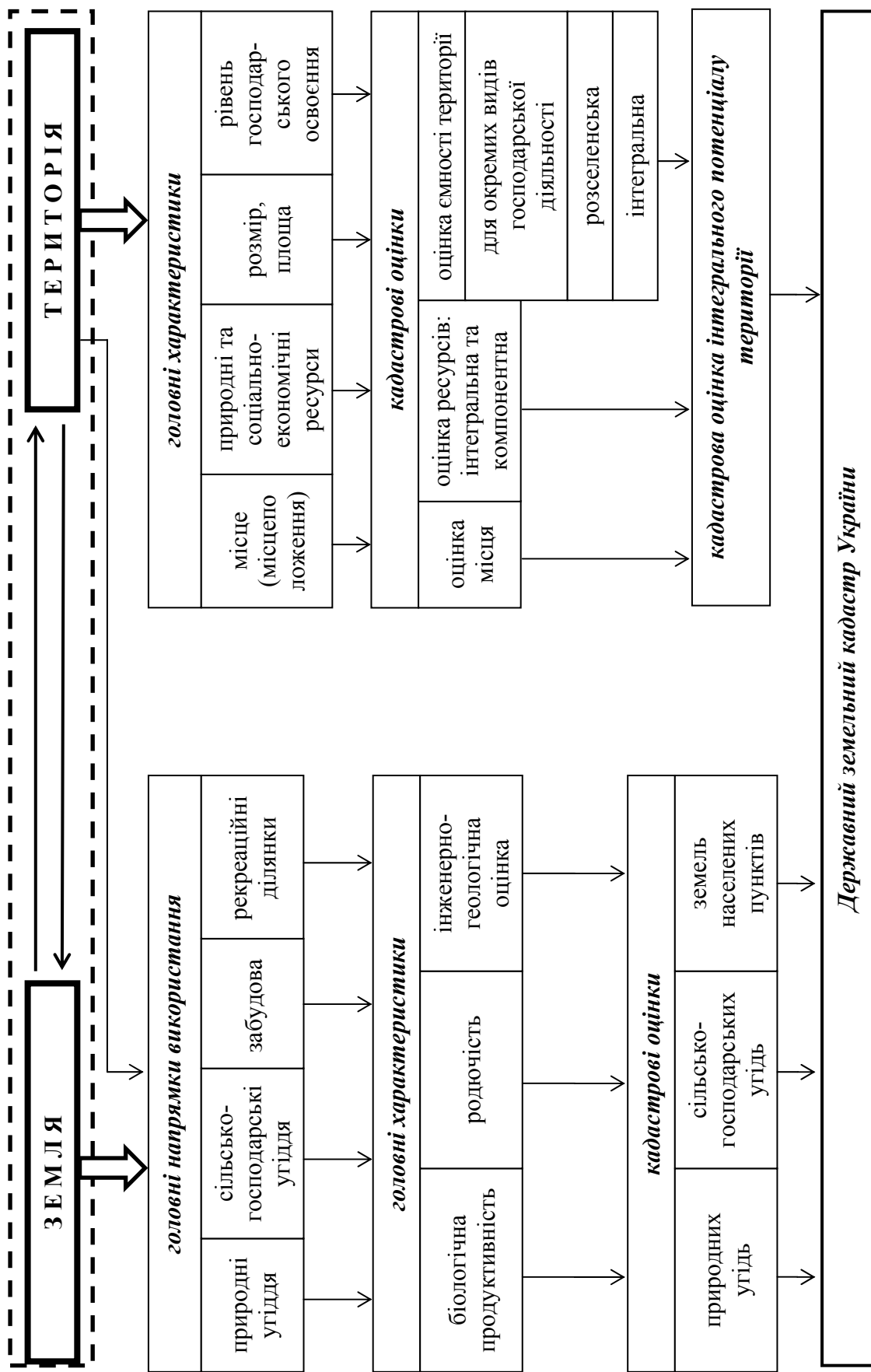
Кожний географічний об'єкт займає своє місце (місцеположення) на земній поверхні, яке становить його «географічну адресу» по відношенню до ландшафтної оболонки Землі. Місце (місцеположення) визначає специфічні властивості об'єкту, його функції, формує потенціал місцеположення щодо його можливої участі у зв'язках і відношеннях з іншими географічними об'єктами. Будь-яка точка на земній поверхні розглядається у географії як місце (місцеположення), в якому поєднані у своєрідній комбінації різноманітні компонентні характеристики географічного середовища і яке займає свою позицію серед інших точок - місць близьких і далеких, взаємодія з якими для нього істотна. Відтак, можна говорити про різний **потенціал місць (місцеположень)**, про **ресурси місцеположення**. Згадаємо, що місцеположення – важлива складова рентних відношень. Але **диференційна рента місцеположення** традиційно використовується для природних ресурсів, що їх використовують у господарстві. А ресурс місцеположення в методологічному аспекті – це інтегральна характеристика кращого-гіршого потенціалу території по відношенню до фактичного (чи можливого) поєднання всіх видів і форм його господарського використання. Географічні масштаби дозволяють концепцію місця (місцеположення) поширювати і на точки, і на ареали, і на регіони, і на країни (**геополітична рента**, за В.О. Дергачовим).

Разом з тим лишається не розробленим ресурсне представлення місць та місцеположень. Як було показано, місця мають різний потенціал щодо реалізації тих чи інших соціально-економічних функцій. Необхідне методологічне обґрунтування характеристики такого потенціалу та його ресурсної оцінки. Схематично будемо розрізняти два питання: 1) які види соціально-економічних функцій спроможне виконувати дане місце; які з них можуть бути найбільш перспективними; яке поєднання (комбінація) господарських функцій у даній точці буде найбільш ефективним; 2) позиційні властивості місць і місцеположень, їхнє положення у системі інших місць дають

змогу кількісно представити й оцінити переваги й недоліки кожного з них.

Л.Г. Руденко, І.О. Горленко серед пріоритетних завдань вдосконалення регіональної політики в Україні називають дослідження інтегрального потенціалу території як складної організованої системи ресурсів та властивостей території, які притаманні їй «від природи», але основна їх частина є результатом взаємодії людини і природи. На думку М.В. Багрова, Л.Г. Руденка та І.Г. Черваньова, об'єктом географії має стати інтегральний ресурс розвитку суспільства, яким є територія. І далі: «Територія визнана у суспільстві найбільш значущим фактором і водночас - найбільш нездоланим лімітом розвитку». Території властиві природні властивості, які в сукупності й системному поєднанні є природним капіталом (С.П. Сонько, 2003), а в поєднанні з результатами економічної діяльності людини становлять інтегральний потенціал території.

На схемі (рис. 11) представлені головні складові концептуально-понятійної ресурсної системи «земля-територія». Не зважаючи на змістовне і функціональне перекриття базових категорій «земля» та «територія», їх кадастрова розробка на сучасному етапі представлена двома відносно слабо пов'язаними між собою лініями. Земельні кадастри сільськогосподарських угідь і територій населених пунктів, започатковані в Україні з середини 1990-х років, вже мають певну теоретико-методологічну і практичну розробку. При цьому стали очевидними недоліки концептуально-понятійного арсеналу природних ресурсів та їх кадастрового представлення. Ще раз підкреслимо, що сам перелік природних ресурсів вочевидь застарів і не відповідає сучасним концепціям природно-ресурсного потенціалу.



**Рис. 11. Концептуально-понятійна ресурсна система «земля-територія»**

Рис. 11 ілюструє концептуальну розробку території як якісно нового виду ресурсів за її головними ресурсними складовими та за інтегральним ресурсним потенціалом територій. Кадастрова оцінка територій як своєрідного і надзвичайного важливого виду ресурсів складається, як мінімум, із чотирьох покомпонентних характеристик:

- 1) ресурсного потенціалу місця (місцеположення) території,
- 2) потенціалу природних та соціально-економічних ресурсів території;
- 3) потенціалу ємності території для розселення і головних видів економічної діяльності;
- 4) потенціалу ємності території залежно від рівня її господарського освоєння та інтенсивності землекористування.

Конкретну територію обов'язково розглядають і за її розміром, площею, і за просторовим (територіальним) потенціалом, за більшою-меншою ємністю даної ділянки щодо розміщення населення та різних видів господарської діяльності. Розселення населення та різні галузі виробництва пред'являють певні вимоги щодо природно-ресурсних та соціально-економічних умов середовища, і такі обмеження потребують спеціальних оцінок. Разом з тим всі вони потребують певних площ, певних територій. У такому аспекті **територія** – це самостійний і оригінальний (відмінний від інших) природний ресурс, який ми називаємо *геопросторовим ресурсом*, що визначає розселенсько-господарську ємність території. Розселення населення і всі види господарської діяльності потребують відповідних оцінок щодо ємності даної території. Зрозуміло, що поряд з компонентно-галузевою ємністю території існує її комплексна, інтегральна оцінка. Інтегральну ємність території обчислюють для найбільш перспективного (оптимального) комплексу головних видів економічної діяльності та відповідної кількості населення. Критерії для визначення галузевої та інтегральної ємності території можуть бути різними – соціально-економічними, еколого-економічними, планувальними тощо.

Таким чином, третя складова, що визначає ресурсний потенціал території, – **ємність території**. Ємність території залежить від її величини, розмірів. Але не існує «ємності» взагалі, безвідносно до видів господарського використання території. Ємність є похідна від співставного аналізу наявної площі, з одного боку, та потреб у площах для того чи іншого виду економічної діяльності та розселення населення – з другого. Опосереднено у визначенні ємності території задіяні також ресурсний потенціал і місцеположення. Як вже зазначалося, місце і наявний природно-ресурсний потенціал території визначають її соціально-економічні функції для яких і обчислюють врешті-решт ємність території. Як було показано, поєднаний аналіз місцеположень і природно-ресурсного потенціалу території дає можливість визначити її головні соціально-економічні функції, а співставна оцінка запитів окремих видів діяльності (функцій) та наявних площ визначає ємність території – галузеву (для різних видів економічної діяльності) та комплексну (інтегральну) для всього господарського комплексу в цілому. Для інтегрованих оцінок ємності території, зокрема, можна скористатись лімітами (максимальними і мінімальними) території для головних секторів і галузей та для розселення населення.

Ємність території залежить не лише від її розмірів та ресурсних характеристик. Лімітуючим чинником щодо її потенціалу для додаткового розселення населення та розміщення різних видів економічної діяльності виступає **рівень господарського освоєння території**. У нещодавно розробленій Генеральній схемі планування території України (2000 р.) виділені зони найбільш інтенсивного господарського використання, які не тільки не допускають подальшого освоєння, але й потребують розвантаження – і розселенського (обмеження житлової забудови), і економічного (обмеження зростання певних видів господарської діяльності). В цілому ємність території визначає поєднання місць (місцеположень) та рівнів господарського освоєння територій (рис. 11).

### 3.5. Ресурсний потенціал території регіону

Визначення ресурсних характеристик регіону – надзвичайно актуальна і складна проблема географічної науки. З одного боку, територія як ресурс загальновідома і загально визнана. Жодна програма, жоден план соціально-економічного розвитку не існує без чіткої територіальної прив'язки, без аналізу й оцінки територіальних можливостей розвитку всіх видів господарської діяльності. З другого – відсутність чіткого визначення самого поняття «територія» породжує численні та різноманітні підходи до «територіального ресурсу» чи «ресурсу території». І головне, у сучасному переліку природних ресурсів територія як ресурс просто відсутня. Загальноприйнятість і «очевидність» територіального ресурсу, з одного боку, і повне його ігнорування у сучасних кадастрово-ресурсних розробках – з другого. Така гострота проблеми визначення території як своєрідного і високоцінного ресурсу характерна для сучасної географії, економіки, управління.

Спробуємо змістовно визначити головні напрями ресурсних характеристик території. За глобальним підходом територія – частина (фрагмент) ландшафтної оболонки, яку розглядають разом з усіма природними і соціально-економічними компонентами, розміщеними в її межах, особливостями їх просторових поєднань у формі природно-господарських комплексів і систем. В цьому разі ресурсний потенціал території охоплює всі компонентні різновиди ресурсів – природних, трудових, культурно-освітніх, інфраструктурних, екологічних, економічних. Ландшафтна основа формує інтегровані природно-ресурсні характеристики території, які на даний час не мають чіткої систематики.

У вітчизняній географії склалася вкрай суперечлива ситуація щодо ресурсної характеристики території, територіального ресурсу, ресурсного потенціалу території. Географи доволі часто користуються зазначеними термінами і дають їм відповідні якісні й кількісні оцінки. Разом з тим ці поняття ще не введені до офіційних

переліків і кадастрів природних ресурсів. Не розроблені відповідні концептуально-термінологічні системи та методи оцінки ресурсного потенціалу території за різними напрямками і аспектами. Причиною такого положення є теоретико-методологічна нерозробленість базового поняття «територія», багаторівневність і багатоаспектність його використання.

Розглянемо кілька типових дослідницьких ситуацій. *Перша з них* – територію розглядають за її роллю (функціями) і місцем серед інших ділянок й у системі аналогічних територій. У цьому разі необхідно встановити функції даної території серед інших та її місцеположення (місце) у системі територіальних ареалів. Схематизовано головні функції визначають за участю даної ділянки в загальній організації природного середовища, розселення населення, господарської діяльності, тощо. Її місцеположення у системі інших територій характеризують за центральністю-периферійністю, транзитністю, сусідством, вузловим та стиковим положенням. Географи давно помітили, що міста виникають на стиках територій з різними історико-географічними і ландшафтними умовами. Відношення функцій і місцеположень породжують ієрархічну впорядкованість територій, їх багаторівневу організацію.

Географи активно користуються поняттям «географічне положення» та його різновидами – природно-географічне, соціально-географічне, економіко-географічне, політико-географічне положення. Його аналізують на всіх рівнях територіальної організації суспільства – від мікроположення до глобального геоекономічного і геополітичного положення. І знову методологічна незавершеність проблеми: ресурсу місця (місцеположення) в офіційній номенклатурі природних ресурсів немає.

*Друга ситуація:* територію розглядають як частину (фрагмент) ландшафтної оболонки Землі з усіма її складовими елементами – природними, соціальними, економічними, духовними, політичними. Територія – місце локалізації всіх різновидів природних ресурсів, включаючи земельні ресурси. Територія – простір для розселення

населення та розміщення будь яких видів господарської діяльності людей. Як бачимо, будь-яка компонентно-галузева характеристика середовища – природно-ресурсна, соціально-демографічна, виробнича, має свою обов'язкову прив'язку до певної території, до конкретних місць, місцеположень, ареалів. Такі характеристики можуть бути розроблені й використані тільки співставно з їх просторовим розміщенням та територіальною прив'язкою. Поза територією вони не існують. Перша і головна функція поняття «територія» – геопросторова прив'язка будь яких географічних об'єктів і характеристик щодо їх локалізації, розміщення та територіальних поєднань (геокомплексів та геосистем). Базовим поняттям виступає ресурсний потенціал території, який охоплює всі компонентні ресурсні характеристики даної ділянки, а також різноманітні інтегровані їх поєднання. Повсюдно користуються природними ресурсами – водними, земельними, мінерально-сировинними. Інтегрованими показниками ресурсного потенціалу території виступають агровиробничі ресурси, які дають загальну оцінку природних умов для сільського господарства, рекреаційні ресурси з їх оцінкою умов відпочинку та оздоровлення на даній території та ін. Аналогічно оцінюють трудоресурсний, інфраструктурний, економічний (виробничий) потенціал території. Сума таких компонентних ресурсних оцінок визначає **ресурсний потенціал території**.

Методологічно ця схема доволі проста і логічна, але у ній чимало методологічних труднощів і нерозроблених питань. Окремі компонентні ресурсні характеристики розроблені і доведені до статусу кадастрів: водний кадастр, лісовий кадастр, кадастр мінерально-сировинних ресурсів, земельний кадастр, розробка якого завершується, сонячний кадастр, що характеризує ресурси сонячної радіації, вітровий кадастр – представляє ресурси вітрової енергії та ін. З другого боку, ще не розроблена оцінка природних умов територій щодо комфортності умов проживання населення та різних видів його економічної діяльності, зокрема агровиробничої,



рекреаційної, транспортної. У такому ж стані проблема ємності території.

Складною лишається ситуація з інтегрованою характеристикою природних умов. Не розроблені принципи оцінки ландшафтного та біологічного різноманіття територій. Не має географічних теоретико-методологічних засад концепція біосферного потенціалу території. Не розроблені відповідні системи понять «біосферний ресурс (біосферний потенціал)», ресурс ландшафтного різноманіття, ресурс біосферного різноманіття. Як бачимо, сучасна розробка знову й знову наголошує різноманітні аспекти ресурсних можливостей території. На порядку денному теоретична й методологічна розробка компонентно-галузевих ресурсних характеристик території та її загального (інтегрального) ресурсного потенціалу. У сучасному переліку природних ресурсів територіальні ресурси як такі не розглядаються. Найбільш близькими й спорідненими до території є земельні ресурси.

За *третьою ситуацією* саму територію розглядають як специфічний геопросторовий ресурс, що забезпечує розміщення всіх інших компонентів ландшафтно-оболонки і певним чином лімітує їх. За таким підходом територія – це простір (переважно площа), що має свої розміри та конфігурацію. Оцінка території як ресурса можлива лише методом її співставлення з окремими компонентами ландшафтно-оболонки. Для багатьох компонентів визначені нормативи їх територіального забезпечення. Зокрема, для конкретної території можна обчислити її *розселенську ємність*: наприклад, на даній ділянці за сучасними нормативами землекористування та інших видів природокористування можуть розселитись близько 7 тис. жителів. Для збереження біосферного потенціалу даної території потрібно зберегти у природному стані 25% її земель, рівень сільськогосподарського освоєння не більше 70%, зокрема розораності близько 50%. Це своєрідна ємність території щодо її сільськогосподарського використання. Аналогічно встановлюється ємність території щодо інших видів природокористування –

водокористування, рекреаційного природокористування, промислового і транспортного використання території, її забудови тощо. Територія має свою ємність щодо захоронення промислових і побутових відходів, розміщення так званих «гарячих точок» - звалищ, складів добрив та отрутохімікатів, скотомогильників, захоронень небезпечних відходів.

**Четверта ситуація** пов'язана з внутрішньою неоднорідністю території і орієнтує дослідника на аналіз територіальної структури ділянки. Складові компоненти кожної ділянки мають свої особливості розміщення та просторових суперпозицій (поєднань), які традиційно називають «територіальною структурою». Таким чином, територіальна структура – це форма просторового впорядкування географічних компонентів в межах даної території, форма її геопросторової організації. Територіальна структура – динамічна категорія, вона формується у процесах господарського освоєння території, зазнає постійних змін і підлягає певним конструктивним змінам у формі планування території. Виникає потреба аналізу та оцінки територіальної структури, розроблення напрямів її покращення та вдосконалення методами планування територій. Внутрішня будова території, просторова організація в її межах всіх компонентів ландшафтної оболонки становлять методологічну основу концепції територіальної організації суспільства, а для конструктивної географії – вихідні положення планування території.

У методологічному аспекті територія – геопросторовий базис життєдіяльності людей (географічний простір), який зосереджує на кожній конкретній ділянці всі компоненти природного середовища, населення з його виробничою та духовною діяльністю, інфраструктуру. Комплекс природно-господарських умов даної території повинен розглядатися як її інтегральний ресурс, що визначає кращі-гірші умови життєдіяльності населення. Орієнтовну оцінку всього комплексу умов життя людей на певній території дає показник густоти населення: вона вища там, де соціальні, економічні і природні умови мають більший потенціал. Розроблені методики

оцінки комплексу природних умов щодо більшої-меншої комфортності життя населення. Але в цілому проблема інтегральної оцінки території за потенціалом життєдіяльності населення залишається відкритою і дискусійною.

Унікальність території визначає її місце (місцеположення), яке характеризує переваги та недоліки відносного положення даної ділянки серед інших місць та географічних об'єктів. Ресурсна характеристика місць, потенціал місцеположень визначається поєднаними якісними оцінками головних функцій (видів господарської діяльності) та порівняльними показниками більшої-меншої придатності даного місця для використання тих чи інших функцій. Якісна оцінка ресурсу місця (місцеположення) представлена переліком пріоритетних соціально-економічних функцій та їх ефективного поєднання для даного місця – точки чи ареалу. Кількісна оцінка ресурсу місцеположення представлена показниками більшої-меншої сприятливості даного місця для різних соціально-економічних функцій, зокрема, це можуть бути бальні оцінки чи вагові коефіцієнти.

Поряд із загальноприйнятою практикою розроблення планів (концепцій, стратегій, програм) соціально-економічного розвитку регіонів стає необхідним обґрунтування схем їх територіального планування. На даний час переважають секторальні (галузеві, відомчі) плани і програми економічного зростання регіонів. Кожна така розробка обов'язково містить потреби даної галузі (відомства) у територіальному зростанні, при цьому потреби різних галузей у землях (територіях), як правило, неузгоджені. Якщо запити різних відомств скласти до купи, то вимоги на додаткові площі значно перекриють реальні земельні ресурси регіону. Загальноприйнятої стратегії розв'язання такої колізії у наш час нема.

Можна орієнтуватись на більшу-меншу пріоритетність окремих галузей і відповідних програм розвитку. Можна посилити можливості поєднаного використання одних територій за різними господарськими напрямками, але цей підхід відповідної розробки ще не отримав.

Можна обґрунтувати більш чітке функціональне зонування території регіону та посилити інтенсивність головних видів природокористування. Головна причина такої «патової ситуації» полягає в тому, що у вітчизняній, а певною мірою і у світовій науці територію не розглядають як своєрідний і високоцінний ресурс. З одного боку, географи сповідують аксіому, що територія – обов’язкова і фундаментальна ознака будь-якого географічного об’єкта чи явища. З другого – економісти, управлінці та ін. вважають територію синонімом «землі». Але фахівці (землеупорядники, будівельники, юристи та ін.) добре обізнані на змістовних відмінах цих понять. І останнє: фундаментальне поняття «територія» відповідного теоретико-методологічного розроблення ще не має.

Російські фахівці наголошують, що самостійного терміну «територія» на законодавчому рівні у Росії нема. На їх думку, поняття «земля» не включає багатьох ознак території, і саме тому їх не можна розглядати як синоніми. На думку А.С. Курбатової територія – це системний товар, про який необхідно мати комплексні знання, щоб його ефективно позиціонувати та продавати. І далі: влада зобов’язана займатися територіальним маркетингом – формувати й регулювати бізнес-процеси для розвитку території і підвищення якості життя населення. І далі не зовсім чіткі дефініції: територія – це просторово однорідний комплекс природних і трудових ресурсів, що перебувають у процесі господарської діяльності у взаємодії, яка регулюється законодавчими і нормативними актами різних рівнів і сфер дії; територія – це частина земної поверхні, що має адміністративно-територіальні межі, а також певне поєднання природно-географічних і соціально-економічних умов, і може розглядатися як об’єкт управління на відповідних рівнях організації життєдіяльності суспільства.

І тут та ж сама колізія. З одного боку, переконання у тому, що територія – це «товар», тобто ресурс. З другого – жодних характеристик ресурсних ознак території та її відмін від оцінки землі.

### 3.6. Демографічна ємність території

У планувальних розробках постійно присутнє одне принципове питання, яке на даний час ще не має необхідної методичної розробки – *демографічна ємність території*: яку кількість населення спроможна забезпечити дана територія за загальноприйнятими стандартами життєдіяльності. Зрозуміло, що за різними критеріями оцінка ємності території може бути різною. Відтак, необхідно мати оцінки ємності компонентні (за окремими показниками) та інтегральні (комплексні).

Орієнтовною оцінкою ємності території виступає щільність населення регіону, яка формувалась у процесі заселення та господарського освоєння території. Але в багатьох випадках вирішальний вплив на людність території має рівень соціально-економічного розвитку регіону. Методологічно слід розрізняти ємність території *потенційну* (природно-суспільно-географічну) та реальну, пов'язану з рівнем господарського освоєння території. Як вже наголошувалось, теоретико-методична розробка поняття демографічна ємність території робить перші кроки.

За геопросторовими масштабами для потреб регіоналістики необхідно аналізувати ємність території для регіону в цілому, а також для його конкретних складових – субрегіонів, мікрорегіонів та агломерацій. У вітчизняному містобудуванні потреби у території орієнтовно оцінюють для 1 тис. жителів на рівні 20-25 га, залежно від виробничої бази. Ще один орієнтир: лімітування демографічної ємності території стає необхідним, якщо перспективна щільність населення перевищує 50-60 осіб на 1 кв. км.

Наведемо приклади орієнтовних розрахунків ємності території за різними критеріями, що визначають часткову демографічну ємність ( $D_i$ ). Такі критерії були встановлені свого часу методичними вказівками та рекомендаціями для розроблення проектних схем районних планіровок. В нових умовах вони потребують певного перегляду, але їх можна розглядати як методичні пошуки щодо

оцінки демографічної ємності території за різними напрямками її господарського використання, зокрема: 1) потреби в території для будівництва; 2) демографічна ємність території за водними ресурсами; 3) демографічна ємність території за рекреаційними ресурсами; 4) демографічна ємність території за потенціалом приміського сільського господарства.

**Потреби у території** орієнтовно оцінюють для 1 тис. жителів на рівні 20-25 га (залежно від виробничої бази):

$$D_1 = T_1 * 1000 / H$$

$D_1$  – часткова демографічна ємність території;

$T_1$  – території що одержали найвищу оцінку;

$H$  – орієнтовна потреба у території для 1 тис. жителів.

**Демографічна ємність за водними ресурсами ( $D_2$ )** – сума показників ємності території за поверхневими ( $D_3$ ) та підземними ( $D_4$ ) водами:

$$D_2 = D_3 + D_4$$

При цьому  $D_3 = \sum PK * 1000 / P$

$P$  – обсяг розходів води у водотоках, що може бути вилучена (за балансом водозборів), м<sup>3</sup>/доба;  $P$  – норматив водозабезпеченості 1 тис. жителів, м<sup>3</sup>/доба;  $K$  – коефіцієнт, що враховує необхідність розбавлення очищених стічних вод (для річок півдня  $K = 0,2$ , півночі –  $0,1$ ).

$$D_4 = E T_p * 1000 / P_0$$

$E$  – експлуатаційний модуль підземного стоку, м<sup>3</sup>/доба \* км<sup>2</sup>;  $T_p$  – територія району, км<sup>2</sup>;  $P_0$  – спеціальний норматив водопостачання для 1 тис. жителів в особливих умовах 40 м<sup>3</sup>/доба.

**Демографічну ємність території за рекреаційними ресурсами ( $D_5$ )** визначають за таким припущенням: а) чисельність рекреантів у період «пік» становить 40% населення району; б) їхній розподіл для лісу й лісостепу – 75% у лісі та 25% біля води, а для сухого і жаркого клімату – навпаки: 25% – у лісі та 75% – біля води (для безводних і безлісних районів потрібні свої нормативи).

Для лісової рекреації  $D_5 = T_p * Л * 0,5 * 1000 / 100 * Н * М$

$T_p$  – територія району, км<sup>2</sup>;  $Л$  – лісистість, %; **0,5** – коефіцієнт, що враховує необхідність організації зелених зон міста (для середньої смуги Росії);  $Н$  – орієнтовний норматив потреби 1 тис. жителів щодо рекреаційних територій (за допустимими навантаженнями 5 рекреантів на 1 га лісу,  $Н = 2$  кв. км.);  $М$  – коефіцієнт, що враховує розподіл рекреантів у лісі та біля води (для помірного клімату  $М = 0,3$ , для жаркого  $М = 0,1$ ). Замість  $T_p * Л$  можна використати  $T_2$  – площу земель придатних для рекреації.

Рекреація біля водних об'єктів має таку ємність

$$D_6 = 2 * В * С * 1000 / 0,5 * М,$$

$В$  – довжина водотоків, придатних для купання;  $С$  – коефіцієнт, що враховує можливості організації пляжів (для лісу й лісостепу  $С = 0,5$ , для степу –  $С = 0,3$ ); **0,5** – орієнтовний норматив потреб 1 тис. жителів у пляжах, км;  $М$  – коефіцієнт, що враховує розподіл рекреантів у лісі та біля води (для помірного клімату  $М = 0,1-0,15$ , для жаркого  $М = 0,3-0,4$ ).

Демографічну ємність території за *потенціалом приміської бази сільського господарства*  $D_7$  обчислюють так:

$$D_7 = T_2 * 0,1 * 1000 / 5,$$

$T_2$  – територія, сприятлива та обмежено сприятлива для сільського господарства, км<sup>2</sup>; **0,1** – коефіцієнт, що визначає можливості використання сільськогосподарських земель для приміської зони (max – до 1.0); **5** – орієнтовний показник потреб 1 тис. жителів у землях приміської продовольчої зони, км<sup>2</sup>.

Резервні площадки у вітчизняному містобудуванні становлять: у схемах – не менше 1-2 тис. га; у проектах – не менше 150-200 га.

### 3.7. Потенціал географічного положення регіонів

Географічне положення регіонів – обов'язкова їх характеристика, яка звичайно має свої якісні оцінки за спрощеною шкалою «вигідне-невигідне». При цьому для кожного регіону знаходять певну «вигідність положення», а кількісних оцінок географічного положення територій і міст практично немає. Методологічні принципи аналізу місць (місцеположень) поширюються на географічні об'єкти різних видів і на різні рівні територіальної організації життєдіяльності суспільства. Географи традиційно вивчають положення географічних об'єктів різних видів – природно-географічне, природно-ресурсне, розселенське, транспортно-комунікаційне, геоекономічне, геополітичне, етнокультурне і т. д. Разом з тим географічне положення об'єктів аналізують на різних рівнях територіальної організації суспільства – мікро-, мезо-, макрогеографічне положення.

На рівні регіонів головні напрями аналізу географічного положення ми визначаємо так.

1. Географічне положення регіонів у національній транспортно-комунікаційній мережі, у системі регіонів України. Цей напрям має на меті аналіз і оцінку **транспортно-географічного положення регіонів.**

2. Географічне положення регіонів за їх участю у міжрегіональних та глобальних транспортно-логістичних структурах, пан'європейських транспортних зонах, міжнародних транспортних коридорах (МТК) – **міжнародне транспортно-логістичне положення регіонів.**

3. Географічне положення регіонів за їх участю у міжнародному транзиті, зокрема у транзиті енергоносіїв – **геоекономічне транзитно-географічне положення регіонів.**

4. Географічне положення регіонів за їх участю у зовнішньоекономічній діяльності (регіональні інтеграції, єврорегіони та ін.) – **геоекономічне та геополітичне положення регіонів.**



Наводимо перелік *єврорегіонів*, утворених у трансграничних зонах України (табл. 7). Ми не ставимо завдання характеризувати ці міжнародні договірні формування. Наша мета – показати переваги географічного положення приграничних регіонів та їх можливості у нарощуванні зовнішньоекономічної діяльності. Як вже підкреслювалось, географічне положення – багатоаспектне та багаторівневе поняття. Надалі ми розглядаємо ті його характеристики, які представляють більшу-меншу участь у міжрегіональному та міжнародному поділі праці.

*Єврорегіон* – це договірна форма транскордонного співробітництва між територіальними громадами або місцевими органами влади прикордонних регіонів двох або більше держав, що мають спільний кордон, спрямованого на координацію спільних зусиль і здійснення ними узгоджених заходів у різних сферах життєдіяльності відповідно до національних законодавств і норм міжнародного права, для розв'язання спільних проблем і в інтересах людей, що заселяють його територію по різні сторони державного кордону. Єврорегіони сприяють інтеграції країни до європейських структур, дають змогу вирішувати проблеми, пов'язані зі становленням національної економіки.

Входження до єврорегіону є добровільним. На прийняття рішень найбільший вплив має очікування передусім економічної вигоди. Важливе значення має також співробітництво в галузі науки і культури. Значна роль відводиться сподіванням на інвестиції, введення пільгових податків тощо. Найістотнішим з позиції європейської інтеграції є взаємне пізнання і порозуміння між представниками приграничних територій та створення більш сприятливих умов життєдіяльності. У Західній і Центральній Європі налічується понад 90 єврорегіонів. На даний час в Україні створено 10 єврорегіонів.

Таблиця 7.

**Єврорегіони, сформовані у трансграничній смузі України**

Назва єврорегіону	Дата створення	Склад єврорегіону
1. Карпатський єврорегіон	14 лютого 1993 р.	Львівська, Івано-Франківська, Закарпатська, Чернівецька області (Україна), Підкарпатське воєводство (Польща), Кошицький та Пряшівський краї (Словаччина), медьє Боршод-Абауй-Земплен, Хайду-Біхар, Хевеш, Яс-Надькун-Сольнок та Сабольч-Сатмар-Берег (Угорщина); повіти Біхор, Селаж, Сату-Маре, МарамурешДаргіта, Сучава та Ботошань (Румунія)
2.Єврорегіон «Буг»	29 вересня 1995 р.	Волинська область, Жовківський та Сокальський райони Львівської області (Україна), Люблінське, воєводство (Польща), Брестська область (Білорусь)
3.Єврорегіон «Нижній Дунай»	14 серпня 1998р.	Одеська область (Україна), райони Вулканешти, Кагул , Кантемір (Молдова), повіт Бреїла, Галац, Тульча (Румунія)
4.Єврорегіон «Верхній Прут»	22 вересня 2000р.	Чернівецька та Івано-Франківська області (Україна), Ботошанський та Сучавський повіти (Румунія), Фалештський, Єдинецький, Глоденський, Окницький, Ришканський та Бриченський ( Молдова).
5. Єврорегіон «Дніпро»	29 квітня 2003р.	Чернігівська область (Україна), Брянська область (Росія), Гомельська область (Білорусь)
6.Єврорегіон «Слобожанщина»	7 листопада 2003р	Харківська область (Україна), Белгородська область (Росія)
7.Єврорегіон «Ярославна»	24 квітня 2007р	Сумська область (Україна), Курська область (Росія)
8. Асоціація «Чорноморський єврорегіон»	26 вересня 2008р.	Азербайджан, Албанія, Болгарія, Греція, Грузія, Молдова, Російська Федерація, Румунія, Сербія, Туреччина, представлені на рівні міст, областей, провінцій, країв, автономних республік, У країна (Одеська, Миколаївська, Херсонська, Запорізька, Донецька області, Автономна Республіка Крим, а також місто Севастополь).
9.Єврорегіон «Донбас»	29 жовтня 2010 р.	Луганська область, Донецька область (Україна), Ростовська область (Росія)
10. Єврорегіон «Дністер»	2 лютого 2012 року	Вінницька область України, Сорокський, Флорештський і Шолданештський повіти Молдови

### **Контрольні питання:**

1. Що являє собою природно-ресурсний потенціал (ПРП) регіону?
2. За вихідними даними (табл. 4 с.60) порівняйте регіони країни за їх ПРП. Назвіть регіони, що мають найбільш високий ПРП за головними видами природних ресурсів.
3. Поясніть зміст і функції понять «біосферні ресурси» і «біосферний потенціал». Характерезуйте природно-заповідний фонд України і зазначте необхідність його розширення.
4. Поясніть методологічний взаємозв'язок базових понять «природне середовище», «природні ресурси», «природокористування», «ландшафтно-біосферний потенціал», «ландшафтне різноманіття», «біологічне різноманіття».
5. Характерезуйте земельні ресурси як головне природне багатство України та її регіони.
6. За вихідними даними (табл. 5 с.65) порівняйте забезпеченість земельними ресурсами регіонів України.
7. Проаналізуйте рекомендовані нормативи структури земельних угідь за агроландшафтними провінціями (табл. 6 с.68). Порівняйте сучасне використання сільськогосподарських угідь (табл. 5) з оптимальними нормативами.
8. Обґрунтуйте необхідність обліку та оцінки території як універсального географічного природного ресурсу.
9. Дайте визначення території, характеризуйте її ресурсні властивості.
10. Характеризуйте зміст і функції понять «місце», «місцеположення», «географічне положення».
11. Проаналізуйте концептуально-понятійну систему «земля – територія» (рис. 11, с. 75). Порівняйте ресурсні характеристики землі та території, а також їх сучасне використання у кадастрах природних ресурсів.
12. Розкрийте зміст поняття «ємність території», поясніть природні та соціально-економічні складові, що визначають ємність території.
13. Характеризуйте типові дослідницькі ситуації щодо оцінки ресурсного потенціалу території.
14. Поясніть зміст і функції поняття «демографічна ємність території». Характеризуйте головні напрямки оцінки демографічної ємності території.
15. Які передумови й чинники визначають потенціал географічного положення регіонів?
16. Що являють собою єврорегіони? Які єврорегіони сформовані у трансграничній смузі України? Поясніть цільові настанови формування єврорегіонів.

## **Розділ IV. ПРОБЛЕМИ СТАНОВЛЕННЯ ДЕРЖАВНОЇ ТА РЕГІОНАЛЬНОЇ ДЕМОГРАФІЧНОЇ ПОЛІТИКИ В УКРАЇНІ**

---

### **4.1. Нові підходи до управління демографічним розвитком країни**

Наприкінці ХХ – початку ХХІ століть в Україні склалася ситуація, що потребувала нового розуміння сучасних проблем народонаселення. Коротко представимо її головні складові. У 2001р. Указом Президента в Україні проголошена *державна регіональна політика*, яка є управлінською нормою для більшості розвинених країн. У контексті державної регіональної політики Україна потребує офіційної законодавчо затвердженої *регіоналізації*. Це пряма вимога Європейського Союзу до країн, що хочуть бути членами ЄС. На даний час державна регіональна політика в Україні розробляється на основі сучасного адміністративно-територіального поділу – на рівні областей і АР Крим. Разом з тим за європейськими нормами такий підхід неправильний: обласні регіони для ведення регіональної політики занадто малі; потрібні більш крупні регіони, які у ЄС називають *базовими регіонами* (NUTS-2). Зауважимо, що в Україні традиційно вивчають її поділ на великі історико-географічні регіони, такі як Слобожанщина, Донбас, Причорномор'я, Поділля, Полісся, Карпатський край та ін. Але визначення як офіційні регіони вони ще не набули. Здається, що це справа близького майбутнього.

Досвід країн Центрально-Східної Європи засвідчує взаємопов'язаність регіоналізації країн з їх *адміністративно-територіальною реформою*. На офіційному рівні проблема нового адміністративно-територіального устрою (АТУ) України була

поставлена у 2000 р., коли була створена державна комісія з питань АТУ країни. Одне з завдань нового АТУ – узгодити схему регіоналізації України з її адміністративно-територіальним поділом. В країні вже обговорюють заміну обласного поділу на регіони, а райони – на повіти.

Важливим чинником нових підходів до проблем народонаселення стала потужна **демографічна криза** в Україні, яка започаткувала загальну депопуляцію населення, починаючи з 1991 року. Необхідно підкреслити, з врахуванням демографічного лагу, який дорівнює віку входження населення у фертильний (дітородний) вік, що витoki депопуляції були закладені у покоління 1960-х років, і саме там слід шукати вихідні чинники глибокої демографічної кризи. Подолання демографічної кризи гостро потребує розроблення якісно нової **державної демографічної політики**, в якій стабільний демографічний розвиток повинен стати головним показником соціально-економічного розвитку країни. Важливою складовою державної регіональної політики повинна стати **регіональна демографічна політика**. Є необхідність у розробленні та реалізації концепцій і програм демографічного розвитку регіонів та управління такими процесами.

На даний час демографічна політика безпосередньо прив'язана до АТУ країни. Традиційні **територіальні системи розселення** (ТРС) – обласні (регіональні), міжрайонні та районні, мають певні механізми регулювання демографічного розвитку, які вочевидь залишаються слабкими і неперспективними. У контексті регіоналізації країни та нового АТУ необхідно перейти до нових – по справжньому **регіональних систем розселення**, узгоджених з історико-географічним поділом України. Відповідно до нового АТУ зміниться і вся таксономія систем розселення.

І ще одне істотне зауваження. Наступна регіоналізація країни потребує відповідної розробки та обґрунтування. І одним з критеріїв такої регіоналізації повинні стати саме регіональні системи розселення на протипагу сучасним ТРС, прив'язаним до чинного

АТУ. В таких умовах з'являється доволі складна методологічна проблема: як перейти від сучасних територіальних систем розселення за діючим адміністративно-територіальним поділом країни до регіональної систематики розселення, узгодженої з укрупненими історико-географічними регіонами країни?

Сучасний облік населення та різноманітні соціально-економічні характеристики прив'язані до чинного АТУ. Регіоналізація країни на історико-географічних засадах – справа майбутнього. Потрібен напрям досліджень особливостей демографічного розвитку сучасних ТРС та її послідовної генералізації у регіональні системи розселення, які стануть основою для розроблення та реалізації регіональної демографічної політики. Зазначене коло питань, пов'язане з регіоналізацією країни, безпосередньо зачіпає проблеми систематики розселення населення на нових засадах і належить до предметної області нового напрямку суспільно-географічних досліджень – *геодемографії*. Розроблення регіональної демографічної політики – головний напрям подолання сучасної демографічної кризи. У сучасній системі наук про народонаселення практично не позначені напрями та дисципліни, які б займалися саме цим питанням як складової державної регіональної політики. Геодемографія – новий напрям суспільно-географічних досліджень, своєю предметною областю орієнтований на цю проблему. Новою проблемою виступає перехід від традиційної систематики розселення населення у вигляді ТРС, що встановлюються за чинним адміністративно-територіальним поділом, до регіональної класифікації розселення населення за історико-географічними краями.

Ще одна цільова настанова геодемографії як нового напрямку досліджень полягає в істотному посиленні динамічних аспектів *демографічного розвитку* території. Географія населення традиційно акцентувала територіальні закономірності *розселення населення*. Динаміку цього процесу представляли, звичайно, як послідовну зміну так званих *демографічних ситуацій*. Демографічна ситуація – це статична характеристика населення на певний час. Порівняння

різночасових ситуацій дає змогу визначити певні тенденції демографічного розвитку, і саме такий підхід представляє динаміку населення в наш час.

Не зважаючи на численні розробки у методології демографічних досліджень, зокрема демовідтворювальних процесів, залишаються невирішеними багато питань теоретичного і практичного характеру. Сучасна депопуляція населення України, негативні тенденції демографічного розвитку, що охопили більшість її регіонів, гостро потребують розробки нових теоретичних і науково-методичних підходів до вивчення особливостей демовідтворювальних процесів в країні в цілому і окремих її регіонах. На нашу думку, чи не найслабкішою ланкою географії населення залишаються динамічні й часові аспекти. Демографи традиційно користуються поняттям руху населення, його кількісними і якісними змінами. Звичайним став аналіз демографічної обстановки чи ситуації в певному регіоні – *геодемографічної ситуації*. Методом порівняння основних демографічних характеристик на різний час або ж співставлення різночасових геодемографічних ситуацій встановлюють певні зміни й тенденції розвитку населення. Географи впритул підійшли до введення принципово нового поняття – *геодемографічний процес*, та його практичного використання.

Прийшов час замість порівняння різночасових ситуацій представити розвиток населення певної території у формі геодемографічного процесу - об'єктивного, цілісного, безперервного, незворотного, однонаправленого. Замість окремих кадрів (фотографій) руху населення ми аналізуємо демографічний розвиток як процес, що має передумови і чинники, свої кількісні і якісні параметри, свою математико-статистичну формалізацію, свої закономірності і тенденції розвитку. Зауважимо, що і демографи, і географи вже користуються поняттями «демографічний розвиток», «демографічний процес», але ці поняття не мають необхідної концептуально-термінологічної розробки і вживаються у їх загальному, недостатньо конкретизованому розумінні.

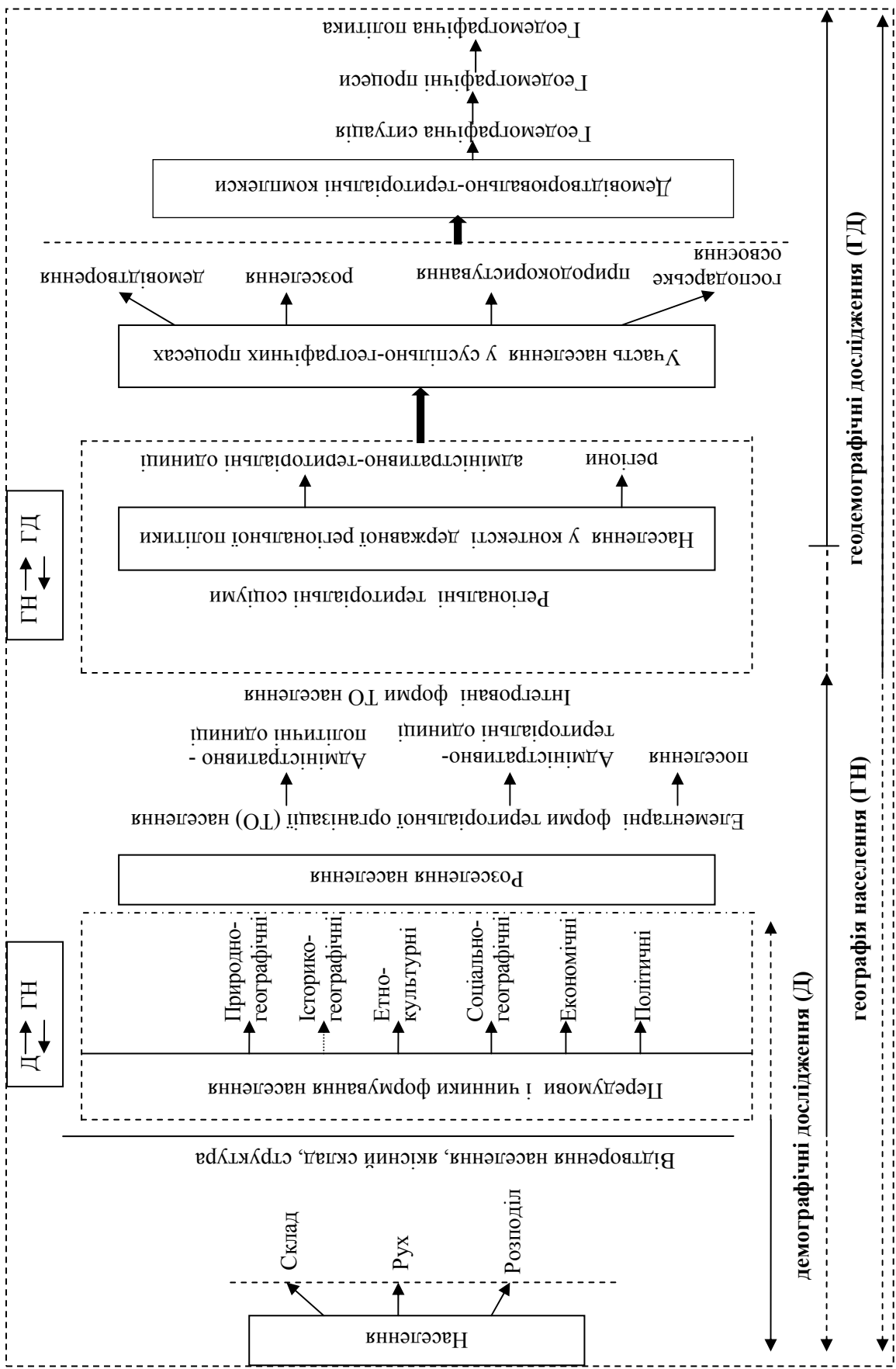
Геодемографія у своїй предметній області визначає демографічний розвиток як геодемографічний процес регіонального рівня, що має свої регіональні передумови і чинники, кількісні і якісні характеристики, свої тенденції та закономірності. Підкреслимо, що саме *концепція геодемографічних процесів* створює теоретико-методичне підґрунтя щодо прогнозування демографічного розвитку регіонів та формування регіональної геодемографічної політики.

#### **4.2. Формування геодемографії як нової міждисциплінарної предметної області**

Сучасна система знань про народонаселення являє собою сукупність різних наукових напрямків і наук, які вивчають склад, структуру і динаміку населення та процеси демографічного розвитку різних груп населення – соціумів. У становленні системи наук про народонаселення ми розглядаємо той напрям, який спричинив формування науки про територіальну організацію населення – географію населення, та регіональних підходів до вивчення процесів демографічного розвитку. Дещо схематично цей напрям представлений на рисунку 12 трьома етапами формування демографії.

На першому етапі центральне місце у системі знань про народонаселення належить демографії. *Демографія* – наука, яка вивчає чисельність, склад та розміщення населення, їх зміни, причини і наслідки цих змін, взаємозв'язок соціально-економічних факторів, що зумовлюють рух населення, закономірності відтворення населення. Існує і більш загальне визначення демографії як науки, що вивчає суспільно-економічні закономірності відтворення населення в їх соціально-історичній зумовленості.





**Рис. 12. Формування предметної області геодемографічних досліджень**

На другому етапі посилюється взаємодія демографії з сусідніми науками, зокрема з географією. На їх стику формується нова дисципліна – **географія населення**, яка вивчає географічні відмінності складу і відтворення населення, територіальний розподіл і розміщення населення, трудові ресурси та територіальні особливості їх використання, населені пункти та їх територіальні системи. Розширення предметної області демографії, її розвиток як міждисциплінарної науки посилює інтерес демографів до території, до просторових відмін у передумовах і чинниках демографічного розвитку. Такий підхід спричинив появу нової стикової дисципліни – географії населення, яка спочатку вивчала територіальні відміни у демографічному розвитку соціумів, потім елементарні форми розселення населення і нарешті інтегровані форми територіальної організації населення – системи розселення, територіальні громади і регіональні соціуми.

Третій етап методологічних трансформацій за даним напрямком зумовлений становленням в Україні державної регіональної політики. Виникла об'єктивна потреба вивчати демографічні процеси та розселення населення співставно з регіонами країни, мережа яких перебуває у стадії активної розробки. Нагадаємо, що за вимогами ЄС всі країни, що претендують на членство у ЄС, обов'язково повинні мати офіційні, законодавчо затверджені схеми регіоналізації. До того ж чинні обласні регіони, за якими нині в Україні реалізують регіональну політику, не відповідають європейським стандартам. Відтак, формується новий напрям географії населення, орієнтований на дослідження регіональних відмінностей населення і розселення та розроблення регіональної демографічної політики, який ми називаємо **геодемографією**.

Представимо предметні області демографії, географії населення та геодемографії більш докладно, акцентуючи їх взаємну зумовленість та взаємозв'язки.

Вперше термін «демографія» з'явився у роботі французького дослідника Ахілла Гійяра «Елементи статистики людини або

Порівняльна демографія», виданій у Парижі у 1855 році. Разом з тим демографічні дослідження започатковані з середини XVII ст. у роботах фундаторів класичної англійської політекономії В. Петті, А. Сміта, Д. Рікардо, Т. Мальтуса. У 1806 р. російський статистик К. Герман ввів поняття «народонаселення», яке повною мірою збереглося до наших днів: народонаселення – стійка й самовідтворювана сукупність людей, що має свій природно-історичний розвиток і становить основу суспільства. Це стрижнева категорія всієї суспільної географії.

Населенню притаманні три види руху – природний, просторовий (механічний, міграційний) та соціальний. **Природний рух населення** – це динаміка народжень та смертей, шлюбів та розлучень, які змінюють чисельність населення природним шляхом. Природний рух населення характеризується коефіцієнтом народжуваності, коефіцієнтом смертності та природним приростом населення. **Просторовий (механічний) рух населення**, або міграція, являє собою рух через кордони тих чи інших територій з метою постійного або тимчасового перебування на новому місці. Для кількісної оцінки інтенсивності територіальної мобільності населення використовують показники: коефіцієнт міграції за прибуттям, коефіцієнт міграції за вибуттям, валовий коефіцієнт та сальдо міграції. **Соціальний рух населення (соціальна мобільність)** означає сукупність змін соціальних ознак людей, перехід з однієї соціальної групи до іншої. Цей вид руху визначає динаміку й відтворення соціальних структур населення. Вивчення соціального руху населення здійснюється на стику демографії та соціології. Внаслідок руху населення формуються різні види його структур – статевовікова, освітня, професійна, сімейна тощо, а також відбувається поетапна взаємодія населення з іншими компонентами суспільства. Демографія, вивчаючи передумови й чинники формування населення, впритул підійшла до вивчення просторових особливостей розвитку населення, до перекриття з предметною областю географії населення.

Сучасний французький демограф К.Вандескрік головними ознаками населення вважає: сукупність людей (1); її територіальну при'язку – «своя власна територія» (2); певний соціальний зміст (3). Географія населення комплексно характеризує населення країн та регіонів та його територіальну організацію, виявляє закономірності і регіональні особливості її формування, проблеми розвитку. Становлення і розвиток географії населення як наукової дисципліни відбулося в Україні у другій половині ХХ ст., хоча дослідження окремих демографічних, етнічних та розселенських проблем спостерігалися значно раніше.

Як галузева географічна наука географія населення включає в себе практично всі територіальні аспекти, пов'язані з населенням. При цьому головні відмінності географії населення від інших дисциплін, що вивчають народонаселення:

1) комплексність – населення розглядається за всіма факторами (чинниками), що впливають на нього, і всіма результатами (наслідками) його діяльності;

2) системність – населення розглядається як підсистема більш загальних систем (суспільства), але в той же час воно само є складною системою, що має своє структурування;

3) цілісність, ємерджентність, за якою група населення має свої цілісні (ємерджентні) характеристики, не властиві окремим індивідам;

4) територіальність (географічність), коли будь-яке географічне явище або процес розглядається співставно з певною територією;

5) синергетичність – територіальні соціуми мають властивість самоорганізації (синергетики) і потребують спеціальних підходів щодо свого управління;

6) картографічність, за якою будь-яке демографічне явище або процес можна відобразити на карті та вивести дослідження на рівень ГІС-технологій.

У географії населення термін розселення використовують у двох значеннях. По-перше, розселення – це процес поширення

населення по території, пов'язаний з її все більш інтенсивним господарським освоєнням. Процес розселення охоплює просторові переміщення населення та розвиток мережі поселень – зростання чи зменшення окремих населених пунктів, формування систем розселення. По-друге, розселення населення – це картина сучасного розподілу населення на певній території, це наявна сукупність поселень. Основою такої картини є мережа поселень, їх адміністративний статус, функціональні типи, людність. Разом з тим розподіл населення потрібно характеризувати і за показниками його густоти (за адміністративно-територіальними одиницями), етнонаціональним складом, особливостями статево-вікової структури та зайнятості.

Базовими поняттями розселення населення виступають **функціональний тип поселення** та система розселення. Населені пункти різняться між собою за їх статусом (місто, селище міського типу, село), адміністративним рангом, людністю. Але головними ознаками, що характеризують роль даного поселення серед інших, є його функції – адміністративно-управлінські, економічні (виробничі), соціальні, політичні. Як правило, головні ознаки поселень взаємопов'язані: чим більшою є людність населеного пункту, тим вищий його адміністративний статус і тим більш важливі й різноманітні соціально-економічні функції він виконує.

Друга складова вивчення розселення – система розселення, є стиковою зоною, яка вивчається і географією населення і геодемографією. Географи і демографи вже традиційно користуються поняттям системи розселення. **Система розселення** – це територіальна сукупність поселень різних рангів і типів, які активно взаємодіють між собою, мають інтенсивні зв'язки у вигляді трудових і побутових поїздок, переміщень товарів і послуг. Такі зв'язки можна встановити і для дуже віддалених поселень. Тому при виділенні систем розселення орієнтуються на зв'язки інтенсивні й регулярні за таким правилом: взаємодія поселень у межах даної системи

розселення повинна бути більш інтенсивною, ніж з поселеннями поза даною системою розселення.

Відповідно до багаторівневої організації суспільства розрізняють системи розселення різних рівнів – від глобальних і макрорегіональних до регіональних і локальних. Найбільш поширеними в географії населення є системи розселення таких рівнів:

- 1) національний (загальнодержавний) – *єдина система розселення країни*;
- 2) регіональний – *регіональні системи розселення; субрегіональні, мезо- та мікрорегіональні системи розселення*;
- 3) локальний – *локальні системи розселення*.

У вітчизняній географії традиційно розглядають обласні (регіональні), міжрайонні (субрегіональні) та районні (локальні) системи розселення. Для аналізу систем розселення регіонального та макрорегіонального рівнів користуються поняттям *опорного каркасу розселення* (за Г.М. Лаппо). Йдеться про взаємне розміщення найбільших міст, які визначають загальний характер розселення, його конфігурацію, густоту, сконцентрованість чи дисперсність. Опорний каркас – це кістяк системи розселення, навколо якого вона формується й зростає.

В географії населення з її просторовою орієнтацією майже втрачаються динамічні аспекти вивчення населення. Про них нібито й пам'ятають, але не приділяють достатньої методологічної уваги: жорстка прив'язка до адміністративно-територіального поділу, домінування концепції систем розселення, геопросторовий підхід з аналізом розселення та форм територіальної організації населення. У вітчизняній географії населення мало позначені генетичні, історико-географічні аспекти формування та розвитку систем розселення.

Відтворення населення та його рух з постійними кількісними і якісними змінами, оновлення складу населення та його структури – статевої, вікової, соціальної, динамічної трансформації розміщення та розселення населення у науках про народонаселення називають

**демографічними процесами.** Демографи аналізують особливості демовідтворювальних процесів і руху населення для різних груп населення (соціумів) – статево-вікових когорт, соціальних верств, окремих адміністративно-територіальних одиниць і поселень, регіонів і країн. Закономірності демографічного розвитку звичайно встановлюють у залежності від демографічних ситуацій у різних групах населення та відмін їх соціально-економічних станів. У більшості випадків демографічний розвиток розглядають за його певною територіальною прив'язкою, але така прив'язка має формальний, зовнішній характер, її не розглядають як чинник демовідтворювальних процесів.

Демографи визначають закономірність руху населення та демографічних процесів в залежності від складу населення та умов його проживання і життєдіяльності. У багатьох випадках демографічні процеси мають політико-адміністративну та адміністративно-територіальну прив'язку, але територіальна приналежність не слугує визначальною ознакою і головною передумовою демографічного розвитку. Її звичайно розглядають як зовнішню ознаку для порівняння різних демографічних ситуацій демографічних процесів. **Демографічна ситуація** – сукупність умов і чинників, що визначають особливості руху населення, демографічного процесу для даної групи населення (населення даної адміністративно-територіальної одиниці, соціальної групи, статево-вікової групи – когорти, етнічної групи, конфесійної групи та ін.)

Одним з головних напрямків сучасного розвитку наук про народонаселення є їх посилена орієнтація на динамічні аспекти. Рух населення, демографічний розвиток, демографічні процеси – ці та інші нові поняття покликані позначити кількісні і якісні зміни народонаселення не лише як послідовну зміну фіксованих на певний час і статичних демографічних ситуацій, а як цілісний і безперервний процес, що має на кожній території свої передумови і чинники, свої складові, свою траєкторію та закономірності. Це надзвичайно важлива і глибока методологічна трансформація традиційної,

переважно статичної, демографії та географії населення, і розв'язання цієї задачі бере на себе геодемографія.

Ще раз підкреслимо посилення уваги до територіальної організації населення, що окреслює предметну область географії населення та її поступову стиковку з регіоналістикою. Сучасне трактування населення як сукупності людей певної території визначає предметну область географії населення. Наведемо приклади визначення предмету географії населення:

1. Географія населення вивчає регіональні відмінності складу, динаміки та розміщення населення, закономірності формування цих відмін, територіальні системи населених пунктів, закономірності їх розвитку (С.А. Ковальов, Н.Я. Ковальська, 1971р.).

2. Предметом дослідження географії населення є географічні відмінності складу та відтворення населення, географічні відмінності в культурі, побуті, навичках населення, трудові ресурси територіальних груп населення і географічні відміни їх використання, населені пункти та їх територіальні системи (Є.Л. Шувалов, 1985рр.).

3. Географія населення – це наука про територіальні закономірності формування та функціонування людських спільнот (І.Гудзеляк, 2008р.). Предметом дослідження географії населення є геопросторова організація населення, яка охоплює:

- геопросторові закономірності природного відтворення населення та формування демографічної структури населення;
- географічні закономірності формування і використання працересурсного потенціалу;
- географічні закономірності формування соціального складу населення;
- геопросторову організацію міграцій населення;
- територіальні закономірності розселення населення, розміщення, формування поселень та їхніх територіальних систем;
- геопросторові закономірності формування етнічного складу, функціонування етнічних і міжетнічних спільнот, етнічні процеси;



– регіональні відмінності у способі життя, культури та побуту людей.

Зауважимо, що І. Гудзеляк у складі географії населення визначає демографію (за нашим підходом – геодемографію) як науку, що вивчає закономірності природного відтворення населення.

Наприкінці ХХ ст. на стику демографії, географії та регіональної економіки формується новий науковий напрям – **геодемографія**, предметну область якого вже визначають не демографічні, а геодемографічні процеси. Демографія вивчає соціально-демографічні закономірності руху населення, а геодемографія визначає предметну область як територіальні, зокрема регіональні відмінності демографічних процесів, як залежність демографічного розвитку території від особливостей її історико-географічних, етнокультурних, геополітичних, природно-ресурсних, соціально-економічних передумов, від рівнів господарського освоєння території та її планувальної організації. Об'єктом дослідження геодемографії виступають не традиційні демографічні процеси, а їх територіальні (регіональні) різновиди, які називають геодемографічними процесами (ГДП). Поряд з терміном «геодемографія» географи вживають і «демогеографію». Проте більш поширеним є саме поняття «геодемографія».

На початку ХХІ століття демографічні проблеми вперше стикувалися з державною регіональною політикою, яка офіційно проголошена в Україні у 2001р. До цього часу демографія і географія населення мали довільну прив'язку до території – від окремого поселення до країни в цілому. Вітчизняним наближенням до регіональної політики були адміністративно-територіальні одиниці – області, райони, міста. Відтепер ситуація докорінно інша: по-перше, результати досліджень демографії та географії населення повинні стати об'єктивною основою регіоналізації країни за європейськими нормами (NUTS-2 – базові регіони), яку необхідно офіційно затвердити на законодавчому рівні. По-друге, проблеми демографічного розвитку повинні визначатися і розв'язуватися у

контексті регіональної демографічної політики. Виникає необхідність формування нового наукового напрямку географії населення – геодемографії, яка буде досліджувати передумови й особливості демографічного розвитку на рівні офіційних регіонів, у контексті державної та регіональної геодемографічної політики.

Традиційно динамічні складові географії населення вивчають за допомогою аналізу руху населення чи методом порівнянь різночасових геодемографічних обставин і ситуацій. На часі вивчення геодемографічних процесів. Геодемографія наголошує регіональні аспекти процесів відтворення населення, руху населення, демографічного розвитку. Традиційний концептуально-понятійний апарат демографії і географії населення потребує відповідного розвитку, змістовних і функціональних трансформацій. Основне завдання геодемографії полягає у розкритті системи зв'язків відтворення народонаселення з суспільним розвитком на регіональному рівні. Геодемографії належить провідна роль у забезпеченні комплексного вивчення населення регіонів.

Головні складові геодемографії як нової дисципліни представлені на рисунку 12. Базовими поняттями нового напрямку виступають геодемографічний розвиток, геодемографічна ситуація, геодемографічні процеси, регіональні системи розселення, демовідтворювально-територіальні комплекси, геодемографічна політика.

Ми представили методологічну схему формування геодемографії як нового напрямку у системі наук про народонаселення за такою послідовністю: демографія – географія населення – геодемографія. Зрозуміло, що геодемографія має предметне методологічне перекриття і з демографією, і з географією населення. У визначені предметної області геодемографії можуть наголошуватися і переважати ті чи інші аспекти її складових – демографії та географії населення.

З одного боку, геодемографія розглядається як окремий розділ географії населення (С.А. Ковальов та ін.). Геодемографічна ситуація

(обстановка) визначається у рамках географії населення як «історично сформовані на певній території відносини між сукупністю демографічних процесів і структур із соціально-економічними умовами й факторами». З іншого боку, геодемографія розглядається як спеціальна галузь соціально-економічної географії (А.А. Анохін, Г.М. Федоров і ін.), а геодемографічна ситуація включає просторово визначену демографічну систему разом з її відносинами до інших територіальних соціально-економічних систем. Третій підхід виділяється у дослідженнях демографів. Геодемографія розглядається як частина демографії, а геодемографічна ситуація як існуюче на даній території співвідношення народжуваності, смертності, міграційного руху, що створюють визначену структуру населення й динаміку її чисельності. Приставка «гео», на наш погляд, у цьому випадку відображає лише територіальний аспект демографії й демографічних процесів, який має побіжний, неістотний характер.

### **4.3. Методи формалізації та параметризації якісних характеристик геодемографічних процесів**

У вітчизняній географії населення ГДП звичайно аналізують за кількісними показниками руху населення – природного та механічного. Поза увагою залишаються якісні характеристики населення, пов'язані зі статево-віковою структурою соціумів та її динамікою. Даний розділ має на меті актуалізувати саме цей напрям на прикладі ГДП країни та її регіонів. Більше уваги якісним характеристикам руху населення приділяють демографи. Зокрема, вони наголошують сильну деформацію сучасної статево-вікової структури населення України та її негативний вплив на демовідтворювальні процеси через «демографічні хвилі». Вітчизняні демографи вивчали вплив статево-вікової структури населення країни та її регіонів на демографічну ситуацію.

Розглянемо динаміку статево-вікової структури населення країни та її вплив на появу структурних демографічних деформацій.

На рисунку 14 показані статеві-вікові піраміди населення України (з інтервалом в 1 рік) на 1989р., 2001р. та 2011р. Впадає в очі загальна «неправильність» пірамід, наявність численних «провалів» і «перевищень» окремих груп населення. Показова також загальна зміна конфігурацій пірамід: у 1989р. вона ближча до «правильної»; у 2001р. – різко звужена у молодших вікових групах від 5 до 20 років. Ще одна характерна деталь: протягом зазначеного часу – 20 років, піраміди поступово «вирівнюються», «неправильність» розподілу вікових груп помітно згладжується.

Статеві-вікові піраміди представляють якісну характеристику населення у геодемографічних процесах на різний час і для різних регіонів. Постають методичні, а можливо і методологічні питання: як оцінити вплив статево-вікової структури населення на геодемографічні процеси (?), як кількісно оцінити роль якісних показників ГДП (?). Спробуємо відповісти на ці питання з використанням такої методики:

1) за статистичними даними, що представляють окрему статево-вікову піраміду, виділимо роки різких спадів чисельності населення та помітних їх перевищень; перші будемо називати «демографічними ямами», другі – «демографічними піками»: загальна назва таких відхилень – ***структурно-демографічні деформації***;

2) виділимо відповідні вікові групи населення і зазначимо роки їх народження;

3) обчислимо кількість населення, що припадає на виділені роки, - загальну, чоловіки, жінки, окремо жінки фертильного віку; для порівняння обчислимо кількість населення за такий самий часовий проміжок, що передує контрольному, для молодших вікових груп; таке порівняння може робитися і з наступними групами населення за відповідний проміжок;

4) визначимо різницю чисельності вікових груп населення для контрольного проміжку і попереднього (наступного) відрізка; будемо називати її, відповідно, «відносними втратами» та «відносним

зростанням» населення, зумовленими деформаціями статеві-вікової структури населення;

5) додатково можна визначити зміну у співвідношенні чоловіків і жінок, також часток населення (окремо – жінок у фертильному віці).

Наведену методику ілюструє рисунок 13. На піраміді населення України (2001р.) як приклад розглянута структурно-вікова деформація населення у віці 54-58 років (1943-1947 років народження). Чисельність населення у цій «демографічній ямі», обчислена за пірамідою, становить 2093,9 тис. осіб. Для оцінки відносних втрат населення, пов'язаних з цією деформацією, розглянута попередня п'ятирічна когорта населення у віці 49-53 роки, чисельність якої становить 3233,7 тис. осіб. Різниця між контрольною (к) і фактичною (ф) віковими групами складає  $3233,7 - 2093,9 = 1139,8$  тис. осіб. Тобто відносні втрати населення України, пов'язані з цією негативною деформацією, дорівнюють близько 1,14 млн. осіб.

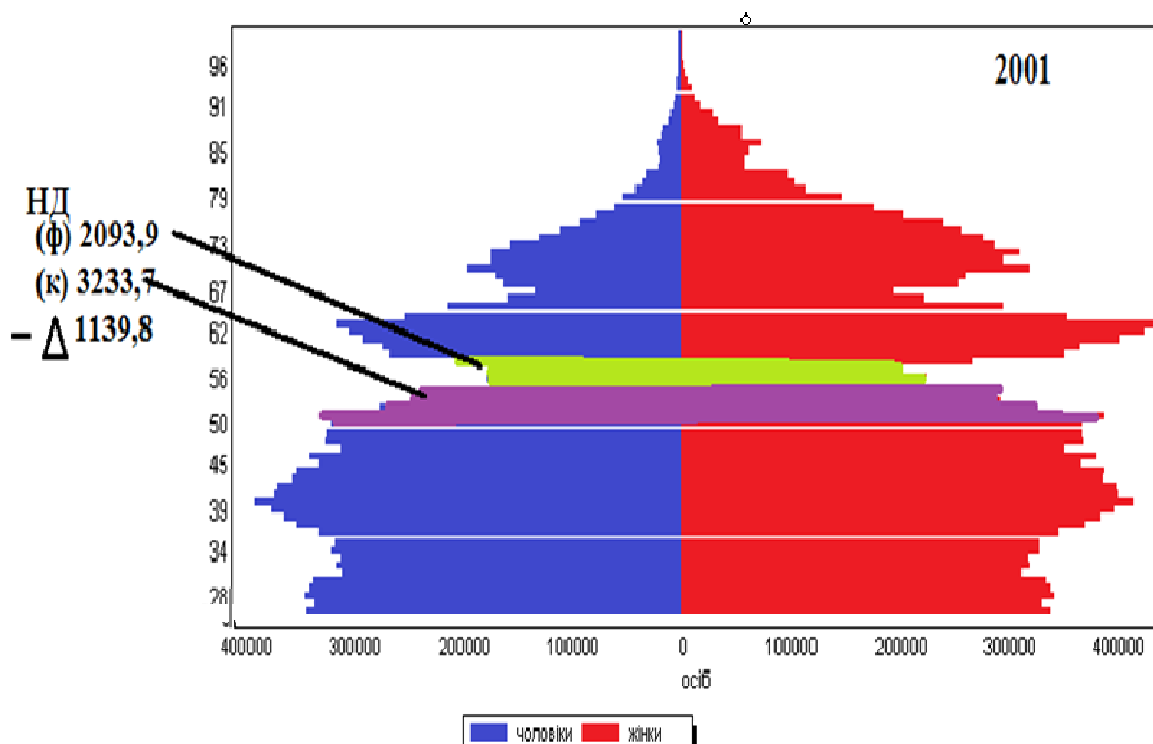
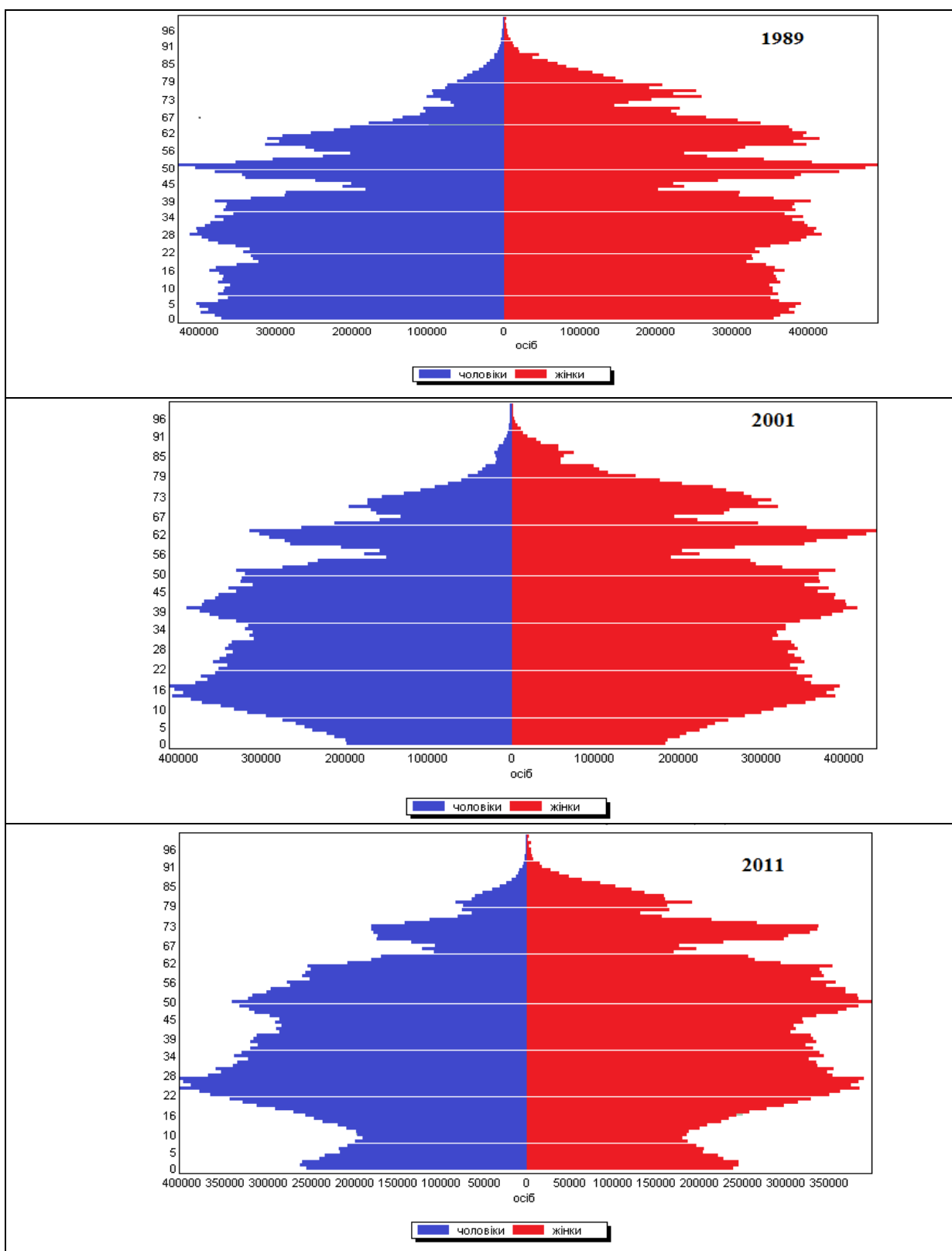


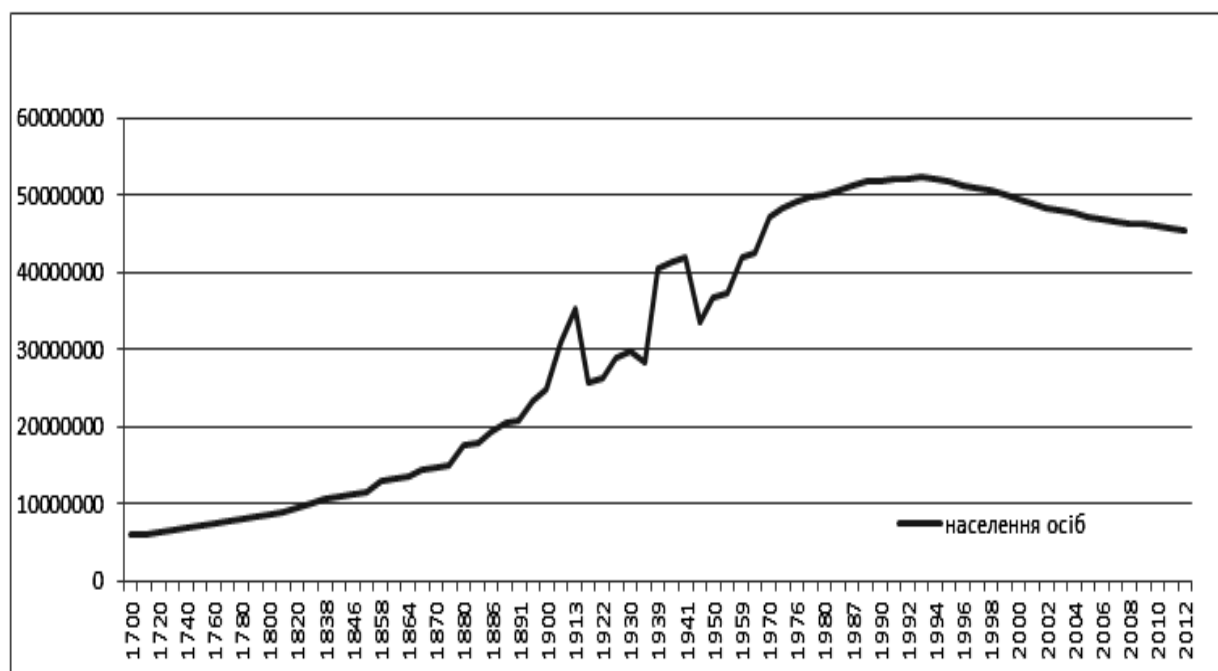
Рис. 13. Методика аналізу структурно-вікових деформацій



**Рис. 14. Статеві-вікові піраміди населення України: 1989, 2001, 2011 роки**

У таблиці 8 наведені результати обчислень відносних втрат і відносного зростання населення України за статеві-віковими пірамідами 1989, 2001 та 2011 років. Як бачимо, масштаби впливу деформацій статево-вікової структури населення на динаміку його чисельності значні і сягають 1,4 млн. осіб за відносними втратами (за 5-7 років) і майже 1,9 млн. осіб за відносним зростанням (притоком) населення протягом 6 років. Участь якісних показників статево-вікової структури населення у геодемографічних процесах очевидна і значима.

Традиційно ГДП розглядають за графіками природного та механічного руху населення. Ми пропонуємо розглянути інтегровану модель ГДП України яка представлена такими графіками: загальна динаміка чисельності населення (рис. 15); демографічні хвилі та структурно-вікові деформації населення (рис. 16). Методичних пояснень потребує останній графік.



**Рис. 15. Динаміка чисельності населення України**

Таблиця 8

**Обчислення структурно-вікових деформацій населення України  
у 1989р., 2001р., 2011р.**

1989 р.			2001 р.			2011 р.		
вікові групи	роки народження	втрати(-) зростання(+) тис.осіб	вікові групи	роки народження	втрати(-) зростання(+) тис.осіб	вікові групи	роки народження	втрати(-) зростання(+) тис.осіб
19-23	1966-1980	(Ф) 3291,8 (К) 3634,0 - Δ = 342,2	0-6	1995-2001	(Ф) 3058,8 (К) 3772,4 - Δ = 713,6	5-9	2002-2006	(Ф) 2001,1 (К) 2429,6 - Δ = 428,5
26-32	1957-1963	(Ф) 5589,9 (К) 2539,9 + Δ = 848,6	19-23	1978-1982	(Ф) 3512,8 (К) 3 897,8 - Δ = 385,1	22-28	1983-1989	(Ф) 5312,4 (К) 4004,9 + Δ 1307,5
41-45	1944-1948	(Ф) 2442,9 (К) 3705,4 - Δ = 1262,5	31-36	1965-1970	(Ф) 3849,4 (К) 4077,3 - Δ = 227,9	41-45	1966-1970	(Ф) 3006,0 (К) 3233,3 - Δ = 227,9
47-52	1937-1942	(Ф) 4827,9 (К) 2971,2 + Δ = 1856,7	48-51	1950-1953	(Ф) 2792,6 (К) 2817,7 - Δ = 22,1	49-52	1959-1962	(Ф) 2866,0 (К) 2609,0 + Δ = 257,0
53-57	1932-1936	(Ф) 2717,0 (К) 4108,7 - Δ = 1391,7	54-58	1943-1947	(Ф) 2093,9 (К) 3233,7 - Δ = 1139,8	62-68	1943-1949	(Ф) 2247,4 (К) 3615,2 - Δ = 1367,8
68-73	1917-1921	(Ф) 1435,1 (К) 2539,9 - Δ = 1104,8	60-63	1938-1941	(Ф) 2809,2 (К) 1850,1 + Δ = 959,1	70-74	1937-1941	(Ф) 2424,4 (К) 1709,2 + Δ = 715,2
			65-69	1932-1936	(Ф) 2061,3 (К) 3415,4 - Δ = 1354,1	76-79	1932-1935	(Ф) 904,6 (К) 1769,6 - Δ = 865,0

Поступальне переміщення певної вікової групи населення – когорта, однієї вікової градації до інших ми називаємо *демографічною хвилею*. Для більшості демографічних хвиль точками відліку виступають помітні деформації у статеві-віковій структурі населення, пов'язані зі значними втратами населення, чи його іміграційним притоком. Деформації першого типу породжують



негативні демографічні хвилі, другого – позитивні. Як було показано вище, кількісний аналіз різночасових статево-вікових пірамід дає змогу виявити структурні деформації населення і кількісно характеризувати відповідні демографічні хвилі аж до точок їх виникнення.

У нашому прикладі перелік демографічних хвиль, що спричиняють структурні деформації населення України, такий (рис. 16):

1) зберігається відлуння позитивної демографічної хвилі передреволюційного часу (1914-1917рр.), яке позначено слабкими позитивними структурними деформаціями 1960-1980-х років;

2) негативну демографічну хвилю сформували втрати населення в часи революції та громадянської війни (1917-1921рр.), яка надалі чітко прослідковується структурними деформаціями протягом 1950-1980-х років і має тенденцію до затухання, починаючи з 1990р.;

3) позитивна демографічна хвиля сформована притоком населення в Україну, пов'язана з першою хвилею індустріалізації (1929-1932 рр.); відлуння цієї демографічної хвилі чітко прослідковується у піраміді 1989 (відносне зростання 725 тис. осіб) та у піраміді 2001 (+350 тис. осіб) і затухає у піраміді 2011 (+46 тис. осіб);

4) масштабна негативна демографічна хвиля започаткована у трагічні часи Голодомору (сегмент 1932-1935рр.); у вікових структурах населення 1989-го, 2001-го, 2011-го років відносні втрати когорти 1932-1935 років народження становлять, відповідно 1,4млн., 1,3млн. та 0,9млн. осіб; спостерігається поступове розмивання цієї деформації, але вона ще залишається вагомою;

5) притік населення в Україну, зумовлений прискореною передвоєною індустріалізацією 1937-1941 років, сформував потужну демографічну хвилю, структурні наслідки якої зберігаються і нині: 975 тис. осіб – перевищення у відповідній віковій групі у 1989р., 693 тис. – у 2001р., 825 тис. – у 2011р.;

6) величезна негативна демографічна хвиля пов'язана з наслідками Великої Вітчизняної війни 1941-1945 років; відносні

втрати населення у відповідних вікових когортах 1989-2011 років значні і зберігаються на рівні 1,4-1,1 млн. осіб.

7) кілька позитивних демографічних хвиль сформовані у часи повоєнної відбудови промисловості України, відновлення Донбасу, переселення росіян у Крим, масштабного гідротехнічного будівництва і розвитку зрошуваного землеробства, спорудження атомних електростанцій:

- притік населення протягом 1949-1953 років, який прослідковується у піраміді 1989 відносним зростанням чисельності відповідної вікової групи на 731 тис. осіб;

- демографічна хвиля, започаткована у 1959-1964 роках, що зумовила відносне зростання відповідних вікових груп у 2001р. на 542 тис. осіб і у 2011р. – на 595 тис. осіб;

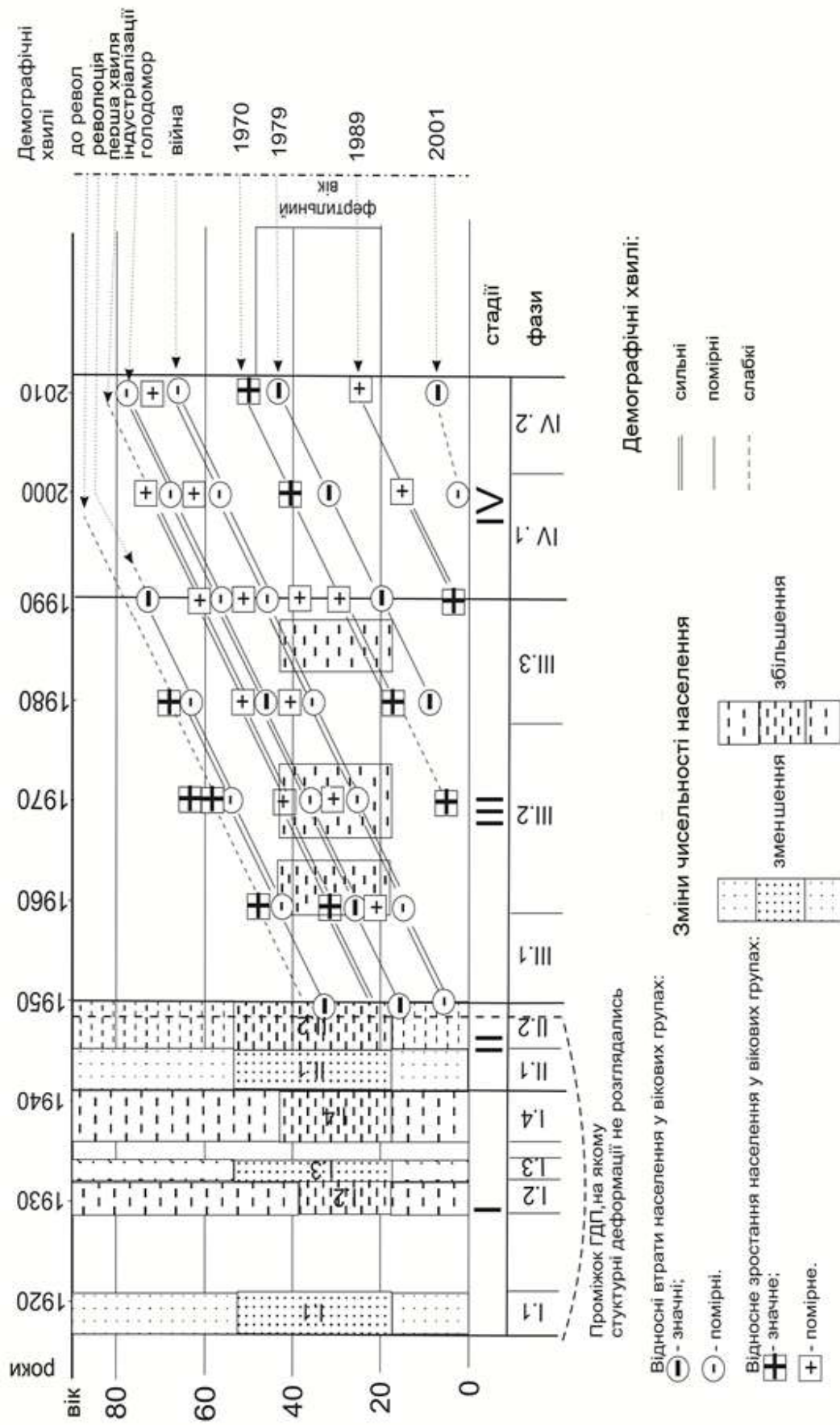
- демографічна хвиля, сформована у 1967-1973 роках, зумовила відносне зростання населення у віковій групі 26-32 роки на рівні 849 тис.осіб;

- потужна демографічна хвиля, започаткована протягом 1984-1989 років, що забезпечила відносне зростання чисельності відповідних вікових груп у пірамідах 2001 р. та 2011 р. до 1 млн.осіб.

Як бачимо (рис. 16), процес формування демографічних хвиль триває: одні з них завершують свої цикли і зникають, другі – зароджуються (хвилі, що беруть відліки у 1970, 1979, 1989 і 2001 роках).

На цьому графіку деформації статеві-вікової структури населення мають напівкількісну градацію: різними знаками показані відносні перевищення – значні (0,5-1,0 млн. осіб і більше) і помітні (0,2-0,6 млн.осіб). Відповідно диференційовані проміжки демографічних хвиль на більш вагомій (подвійні лінії) та менш вагомій (одиничні).

Загальний розподіл демографічних хвиль у ГДП України свідчить, що структурні статеві-вікові деформації населення у різні часи були різними, і їх можна використовувати як діагностичні ознаки хронологічної систематики загального ГДП країни.



**Рис. 16. Структурні деформації та демографічні хвилі у ГДП України**

Разом з тим, як буде показано далі, регіональні ГДП різняться переліками демографічних хвиль та їх своєрідним поєднанням, мають свої спектри структурних деформацій, і такі характеристики необхідно використовувати у типологічних підходах до регіональних процесів відтворення населення.

У багатьох випадках ГДП має значну часову тривалість і потребує певного часового структурування, поділу на хронологічні складові частини. У нашому випадку ми розглянемо ГДП України протяжністю близько 100 років. З огляду на завдання дослідження ГДП необхідно рубрикувати на певні часові проміжки. Критеріями виділення таких параметрів повинні бути характерні особливості ГДП на кожній стадії, що враховують загальний напрям динаміки чисельності населення, темп таких змін, статистичний тип розподілу, його математичну апроксимацію. Важливою ознакою стадіального структурування ГДП повинен стати характер структурних трансформацій статеві-вікового складу населення. За такими критеріями графік ГДП країни поділений на сегменти, які ми називаємо *стадіями ГДП* та *фазами ГДП* (рис. 16). Враховуючи найбільш значимі історичні події, що спричинили зрушення у загальній чисельності населення та деформації його статево-вікової структури, ми поділяємо ГДП країни на стадії і фази (табл. 9).

Дослідження ГДП на рівні регіонів країни актуалізує проблему типізації регіональних ГДП та типологічних підходів у процесах відтворення і руху населення. Але в рамках даного дослідження вони набувають нового прочитання і потребують подальшої розробки. Можна стверджувати, що глибока, науково обґрунтована систематика ГДП у регіонах України повинна стати основою для розробки державної і регіональної геодемографічної політики.

Загальна методична схема типології регіональних ГДП повинна охоплювати наступні питання і напрями:

а) чинники динаміки населення регіону: показники природного та механічного руху населення та їх співвідношення; систематика регіонів за чинниками природного руху населення;

Таблиця 9

**Стадії та фази ГДП**

Стадії ГДП		Фази ГДП	
I	Стадія ГДП між двома світовими війнами (1917-1941рр)	I.1	Втрата населення часу становлення радянського ладу та громадянської війни (1917-1921рр.)
		I.2	Зростання населення часу першої індустріалізації країни (1929-1931(32)рр.)
		I.3	Втрати Голодомору(1932-33рр.) та репресій (1936-1937рр.)
		I.4	Зростання: фаза прискореної передвоєної мілітаризації (1937-1941рр.)
II	Стадія Великої вітчизняної війни і повоєнна відбудова (1941-1950рр)	II.1	Втрати населення: фаза війни (1941-1945рр)
		II.2	Зростання населення: фаза повоєнної відбудови (1945-1950рр.)
III	Зростання населення (1950-1989/91рр)	III.1	Відновлення чисельності населення (1950-1959рр.)
		III.2	Прискорене зростання населення (1959-1979рр.)
		III.3	Уповільнене зростання населення (1979-1991рр.)
IV	Зменшення населення 1991-2011рр	IV.1	Інтенсивна депопуляція (1991-2001рр.)
		IV.2	Уповільнена депопуляція (2001-2011рр.)

б) кількісні показники ГДП регіону: загальний напрям динаміки (зростання/зменшення), амплітуда ГДП за кількістю населення; темпи динаміки чисельності; тенденції динаміки населення на різних стадіях ГДП;

в) якісні показники ГДП регіону: структурні деформації статево-вікового розподілу населення; загальні показники таких деформацій за їх кількістю та відхиленнями чисельності статево-вікових груп; систематика регіонів за структурними деформаціями населення;

г) аналіз статистичних розподілів за регіональними графіками ГДП: розмах і варіація ГДП – в цілому і на окремих його етапах; типи статистичних розподілів та їх математико-статистична апроксимація; систематика регіональних ГДП за типами статистичних розподілів та їх параметрами;

д) структурні особливості регіональних ГДП: їх поділ на стадії і фази; послідовність, тривалість і співвідношення різних структурних підрозділів; систематика регіональних ГДП за складом і співвідношенням стадій і фаз;

е) загальні тенденції розвитку й змін регіональних ГДП: прогнозування подальших трансформацій регіональних ГДП; систематика регіональних ГДП за тенденціями їх розвитку.

Типологічні підходи до регіональних ГДП за зазначеними напрямками мають на меті обґрунтування *інтегральних типів ГДП*, які синтезували б окремі показники і характеристики. Методологічні труднощі типізації зумовлені тим, що в регіональних ГДП поєднуються і накладаються різночасові кількісні та якісні параметри, що мають свою хронологічну послідовність. Типологічні характеристики ГДП можуть істотно змінюватись на його різних стадіях, і разом з тим стадіальний розподіл ГДП необхідно розглядати як об'єктивне поєднання певних підтипів, різновидів єдиного процесу, як цілісний регіональний ГДП.

Для порівняльного аналізу регіональних ГДП у контексті їх подальшої типізації були проаналізовані демовідтворювальні процеси і динаміка деформацій статево-вікової структури населення кількох областей: Дніпропетровської – з кількома хвилями індустріалізації, Луганської – з кількаразовою відбудовою вугільно-металургійного комплексу; АРК – з масштабними депортаціями населення та повоєним переселенням російського населення у Крим; Вінницької – як типового аграрного регіону; Івано-Франківської – з її пізнім і драматичним воз'єднанням з Україною.

За наведеною методикою для цих регіонів були проаналізовані їх ГДП за головними демографічними хвилями і деформаціями статеві-вікової структури населення. Головні висновки такі.

Демографічні хвилі у різних регіонах мають різну амплітуду: у Дніпропетровській області вона сягає 100-160 тис. осіб, у Луганській – 60-110 тис. осіб, в АРК – 50-100 тис. осіб, у Вінницькій – 30-70 тис. осіб, в Івано-Франківській – 10-25 тис. осіб. Загальний висновок: в аграрних регіонах динаміка статеві-вікової структур населення значно слабша. Регіони різняться за співвідношенням негативних (втрати населення) і позитивних (притік населення) демографічних хвиль. Для Дніпропетровського і Луганського промислових регіонів з їх кількаразовою індустріалізацією характерний відповідний притік населення, що формував позитивні демографічні хвилі. Кількаразовий притік населення спостерігався і в Криму, поряд з масовими депортаціями населення. В аграрних регіонах Вінницькому та Івано-Франківському, позитивних демографічних хвиль небагато, і вони помітно слабші. Порівнюючи спектри демографічних хвиль різних регіонів, можна зазначити, що вони мають певні спільні риси негативних хвиль (1915-1920 рр., 1932-1936 рр., 1942-1946 рр.). Разом з тим кожен регіон, вочевидь, має свій «структурно-демографічний» код, який вирізняє його серед інших регіонів і може використовуватись для геодемографічної систематики та типології областей.

#### **4.4. Структурно-вікові деформації у регіональних геодемографічних процесах**

Як було показано вище, помітну роль у ГДП відіграють структурно-вікові деформації населення. Їх виявляють методами кількісного аналізу статеві-вікових пірамід за такою методикою:

1. На піраміді статеві-вікової структури населення, складеної з інтервалом в один рік, візуально встановлюють «ями» – вікові групи з малою чисельністю населення, та «максимумами» – вікові групи, що

мають відносно вищу чисельність населення;

2. За статистичними розподілами населення в пірамідах визначають фактичні вікові групи, що представляють зазначені мінімуми (ями) та максимуми; для кожної такої групи встановлюють її альтернативу – сусідню вікову групу такої ж тривалості щодо років;

3. Обчислюють кількість населення у кожній фактичній групі та її сусідній альтернативній (контрольній); різниця між ними показує відносні втрати населення (негативна деформація) чи відносне перевищення населення (позитивна деформація);

4. Встановлюють причини негативних і позитивних деформацій в Україні в цілому та у кожному окремому регіоні;

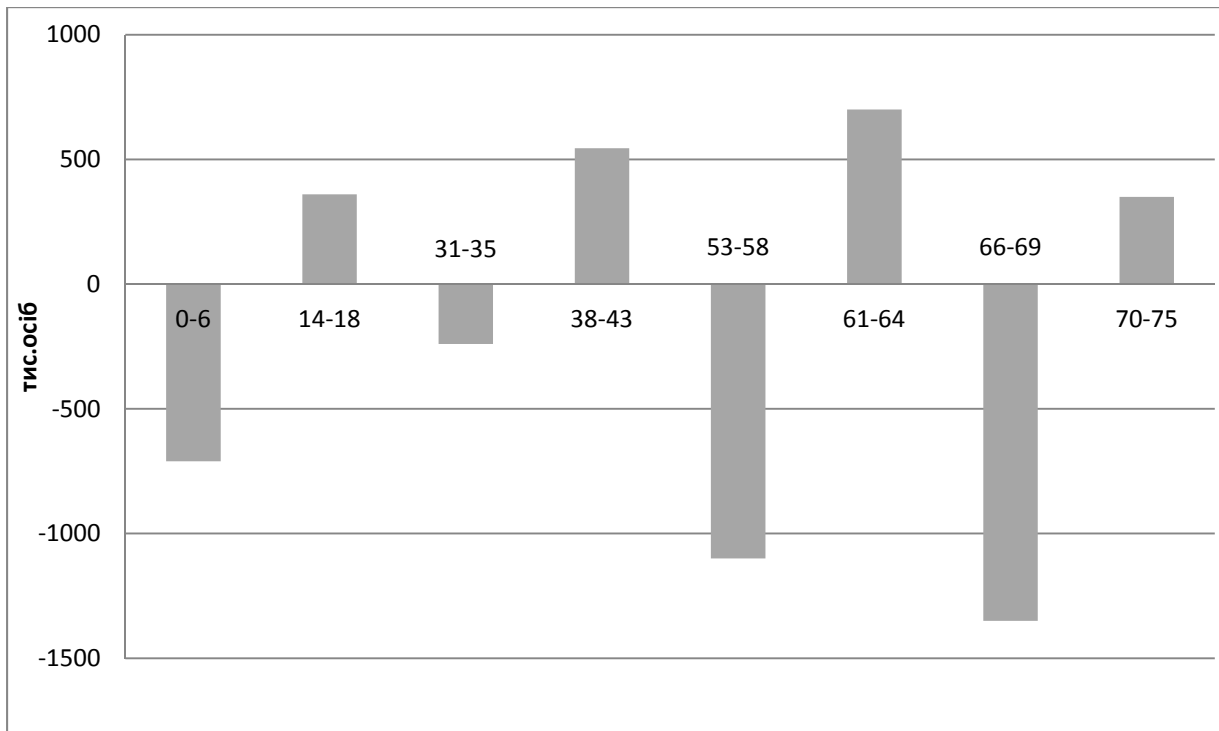
5. Для країни та регіонів складають графіки структурно-вікових деформацій, які надалі підлягають порівняльному аналізу і можуть використовувати для типологічних групувань регіональних ГДП.

В разі необхідності цю методичну схему можна розширити і на аналіз структурно-статевих деформацій. Для цього достатньо у кожній віковій групі додатково розглянути співвідношення чоловіків і жінок. У даній роботі таке завдання не ставилось.

Розглянемо структурно-вікові зрушення населення України на прикладі графіка деформації піраміди 2001р. (рис. 17). Впадають в очі значні масштаби структурних деформацій: негативні відхилення у вікових пірамідах, пов'язані з катастрофічними втратами населення та відповідними демографічними хвилями, сягають 1,1-1,35 млн. осіб; позитивні деформації, зумовлені притоком населення із інших регіонів колишнього СРСР, становлять 350-693 тисяч осіб.

Негативні деформації структури населення України зумовлені Голодомором 1932-1936 років і на графіку представлені у групі населення віком 66-69 років. Надалі ця демографічна хвиля розмивається. Ще одна подібна деформація спостерігається у віковій групі 54-58 років. Вона пов'язана з другою хвилею втрат населення у Великій вітчизняній війні (1943-1947рр.). І ця когорта поступово розмивається щодо відносних втрат населення.





**Рис. 17. Структурно-вікові деформації населення України, 2001 р.**

Потужна деформація структури населення України сформувалась у молодших вікових групах: відносний «недобір» населення у когорті 0-6 років становить 710 тис. осіб. Підкреслимо, що ця деформація продовжить свій негативний вплив щодо відтворення населення у наступних поколіннях з лагом 20-25 років: її прояви будуть відчутні в 2021-2026 та 2041-2046 роках.

Позитивні структурні деформації населення пов'язані з притоком населення з інших регіонів колишнього СРСР у часи прискореної індустріалізації України (1926-1931 рр.), її інтенсивної мілітаризації (1937-1940 рр.), повоєнної відбудови та реалізації масштабних програм гідротехнічного будівництва і зрошувального землеробства (1959-1963 рр, 1984-1987 рр.). На відміну від негативних деформацій, які завжди спричиняли істотне погіршення статеві-вікової структури населення України, позитивні деформації, зумовлені міграційним притоком населення, сприяли покращенню статево – вікового складу населення та демовідтворювальних процесів.

#### **4.5. Становлення державної демографічної політики в Україні**

Вже більше половини населення Землі живе в країнах, де народжуваність нижча за рівень простого відтворення. Все більше країн з низькою народжуваністю починають замислюватися про наслідки депопуляції, розглядаючи цю проблему як проблему національної безпеки, а з урахуванням масштабів заміщуючої міграції – і як проблему збереження національної ідентичності.

Прийнятий на Міжнародній конференції з народонаселення у Бухаресті (1974 р.) Всесвітній план дій в області народонаселення був першим офіційним міжнародним документом, присвяченим стратегіям, програмам і заходам в демографічній області. У цьому документі всім країнам рекомендувалося «поважати і забезпечувати, не дивлячись на свої загальні демографічні цілі, право людей приймати вільно, з повною обізнаністю і відповідальністю рішення щодо числа і частоти народження своїх дітей». Всесвітній план дій звернув увагу урядів на те, що політика народонаселення не замінює соціально-економічний розвиток, а є його частиною. План передбачав створення в кожній країні органу, який буде займатися проблемами народонаселення, а також проводити систематичну оцінку ефективності політики народонаселення.

В Україні теж було впроваджено низку державних соціальних програм, спрямованих на вирішення різноманітних проблем щодо відтворення населення й людського розвитку. Було прийнято Концепцію демографічного розвитку на 2005-2015 рр., схвалену розпорядженням Кабінету Міністрів України від 8.10.2004 № 724-р. та розроблено як пріоритетну державну програму Стратегію демографічного розвитку України на 2006-2015 рр; прийнято розпорядження Міністерства України у справах сім'ї, молоді та спорту від 6 червня 2007 року «Про затвердження плану заходів щодо реалізації Стратегії демографічного розвитку на період до 2015 року».

У Стратегії демографічного розвитку на 2006 – 2015 рр. проаналізовано демографічну ситуацію в Україні та оцінено перспективи її розвитку, виокремлено негативні тенденції, що сформувалися впродовж двох останніх десятиріч. Було визначено, що досягнення цільових показників демографічного розвитку можливе лише за умови розробки та впровадження системи заходів державної демографічної політики. В 2005-2015 рр. її метою є ефективна протидія поширенню наслідків негативних тенденцій відтворення населення, їх зміна на краще .

На жаль «Стратегія» розроблена лише у контексті соціально-демографічних проблем, і її рекомендації розроблені на рівні сімей. Розробники «Стратегії» не ставили завдання комплексного аналізу сучасної демографічної ситуації, а регіональні пріоритети демографічного розвитку представили лише однією тезою – необхідністю додержання соціальних гарантій та соціальних стандартів в усіх регіонах країни. І тим не менш появу такого документа слід вітати як першу розробку проблем демографічного розвитку на високому офіційному і науковому рівні.

Населення і трудові ресурси є обов'язковими складовими різноманітних загальнодержавних, галузевих та регіональних програм економічного і соціального розвитку. Нормативно-правову базу таких розробок становлять Закони України «Про державне прогнозування та розроблення програм економічного і соціального розвитку України (2000 р.), «Про державні цільові програми» (2004 р.), «Про основні засади державної регіональної політики на період до 2015 року»(2005 р.), а також постанови Кабінету Міністрів України «Про затвердження «Порядку розроблення та виконання державних цільових програм» (2007 р.) та «Державна концепція регіонального розвитку України на період до 2015 року» (2006 р.). Державні цільові програми розроблені для багатьох галузей і міжгалузевих комплексів, для регіонів – Українського Причорномор'я, Карпатського, Придніпров'я, Полісся. На жаль, рівень виконання таких програм лишається невисоким.

Демографічний перехід в Україні та її регіонах, зокрема, його четверта фаза, як передбачається в прогнозних студіях вітчизняних дослідників, мав би завершитись (в еволюційному режимі) певним зменшенням народжуваності, наближенням її показників до параметрів смертності, що зумовило б стабілізацію розвитку демографічного (краще – геодемографічного) процесу у всіх районних утвореннях країни. Але крива його подальшого розвитку почала змінюватись дещо за іншим сценарієм на відміну від розвинених країн Європи, Америки і деяких країн Азії. Глибока демографічна криза (і не тільки демографічна, а і економічна, соціальна, фінансова, політична і інші) після розпаду СРСР перервала спокійний, еволюційний характер розвитку перехідних демографічних фаз, і ми опинились в такій глибокій депресивній «демографічній ямі», що вже понад 20 років поспіль ніяк не можемо з неї піднятися. Спеціалісти-демографи пробують знайти причини, фактори, пояснення цієї негативної ситуації, окреслити шляхи виходу з неї, але реальне життя не завжди в ладу з тими схемами, що пропонуються нашою академічною елітою.

Зміна економічних, політичних та ідеологічних орієнтацій з початком періоду перебудови істотно вплинула і на репродуктивні установки населення – малодітність стає соціальною нормою репродуктивної поведінки, тому переважний акцент на дослідженні народжуваності та репродуктивної поведінки представляється виправданим.

Зниження репродуктивної функції сім'ї як відповідь на соціально-економічну нестабільність торкнулося, насамперед, сімей з високим культурним рівнем і високим рівнем відповідальності, батьківського обов'язку по відношенню до дітей. Змінюється і якість відтвореного населення: серед багатодітних сімей збільшуються девіантні сім'ї. Тому вирішити проблему запобігання зниження генофонду неможливо без інноваційних підходів до регулювання процесів відтворення населення. Важливо враховувати, що депопуляція в Україні відбувається, на відміну від всіх розвинених

країн, під подвійним тягарем – низької народжуваності і надвисокої смертності, і становить реальну загрозу національній безпеці України вже в найближчому майбутньому.

А тепер зупинимось коротко на оцінці деяких складових сучасної демографічної політики, яку почали інтенсивно впроваджувати в реальне життя владні інституції країни і подивимось, як вона змінює (і в який бік) геодемографічну ситуацію в Україні та її регіонах.

В умовах гострої демографічної кризи цінність багатодітних родин для суспільства набагато зростає: вони певною мірою сприяють збільшенню кількості населення, понижують його депопуляцію, створюють необхідні умови для подальшої соціалізації дитячих контингентів соціуму, дають надію на позитивну зміну загальної траєкторії геодемографічного процесу. Ці загальновідомі положення зрозуміли нарешті і наші владні інституції. В останній час на цьому тлі було прийнято цілий ряд офіційних позитивних рішень, які стосуються певних заходів щодо заохочення більш високих стандартів в створенні багатодітних сімей в нашій країні. Почала втілюватись в життєдіяльність вітчизняного соціуму відповідна логіка соціально-демографічного розвитку – підвищена ефективність народжуваності, соціалізація багатодітних сімей, створення відповідних умов в їх задоволенні матеріальним достатком і інше. Йдеться про деякі заходи пронаталістської спрямованості в демографічному процесі, які повинні активізувати рівень народжуваності в нашому суспільстві. Так, згідно з Постановою Кабінету Міністрів України від 21 квітня 2005 р. №315 «Деякі питання призначення і виплати допомоги сім'ям з дітьми» передбачалось призначення одноразової допомоги при народженні дитини у сумі кратній 22,6 розміру прожиткового мінімуму на дітей віком до шести років. В наступні роки в державних бюджетах України передбачувались (і це вже втілено в реальне життя) ще більш значні виплати при народженні другої, третьої і кожної

наступної дитини (12240 на першу дитину, 25000 грн. на другу, 50000 грн. – на третю і кожна наступну дитину).

Нагадаємо, що Законом про запобігання фінансової катастрофи (від 27.03.2014 р. № 1166-VII) рівень допомоги при народженні дитини для другої та третьої дитини був суттєво зменшений та закріплений на одному рівні (незалежно від черговості народження) у розмірі 41 280 грн, Такий підхід уніфікації допомоги, на думку деяких депутатів, жодним чином не сприятиме підвищенню народжуваності та є недоцільним, враховуючи демографічну кризову ситуацію в країні.

З огляду на це, ними розроблено законопроект №4661, яким пропонується відновити диференційований порядок виплати допомоги в залежності від кількості дітей та встановити з 1 січня 2015 року такі розміри допомоги при народженні:

- першої дитини – 45 000 грн,
- другої дитини – 60 000 грн,
- третьої та кожної наступної дитини – 80 000 грн.

При цьому виплата допомоги повинна здійснюватися: одноразово - у розмірі 12 000 гривень, а решта – на першу дитину протягом наступних 24 місяців, на другу дитину – протягом 48 місяців, на третю і кожна наступну дитину – протягом 60 місяців.

Ці та інші конструктивні рішення владних інституцій країни щодо стимулювання рівня народжуваності безумовно будуть мати в майбутньому позитивні результати і це уже в 2007-2009 рр. почало підтверджуватись офіційною статистикою. Але в цьому відношенні є і своя логіка, є і застереження. Деякі автори вважають, що демографічна політика в тих формах, що запропоновані владними структурами і інститутами, не є комплексною, а однобічною; вона не до кінця продумана в деталях, не пов'язана з деякими факторами (економічного, соціального, культурного, вікового і іншого характеру) демографічного процесу. В наукових дослідженнях цієї проблематики можна зустріти думки, що такі суттєві одноразові грошові виплати жінкам (сім'ям) при народженні другої дитини і

наступних дітей можуть мати не тільки позитивні, а і деякі небажані наслідки. Автори таких поглядів вважають, що цими значними одноразовими виплатами і іншими пільгами скористаються перш за все жінки з маргінальних і напівмаргінальних прошарків населення, які будуть зацікавлені, насамперед, в одержанні значних сум для сьогоденних витрат, а не на цілі створення оптимальних умов для виховання дітей і їх соціалізацію в майбутньому. Окрім того, такі заохочення будуть генерувати в більш широких масштабах таке негативне явище як народження дітей без офіційного реєстрування шлюбів. Репродуктивна поведінка певного контингенту жінок при цьому буде визначатись не громадянськими мотиваціями, не таким поняттям як соціальна цінність дітей, їх соціалізація в суспільстві і таке інше, а скоріше бажанням скористатися негативною демографічною ситуацією для покращення свого фінансового становища, тобто меркантильними факторами.

Тут ми попадаємо у певну методологічну, а точніше у соціальну колізію: демографічна політика владних інституцій, що спрямована на стимулювання більш високого рівня народжуваності населення, завдяки суттєвим грошовим виплатам багатодітним жінкам (сім'ям), з одного боку, забезпечує нібито покращення геодемографічної ситуації (принаймі в кількісному вимірі). З іншого – значно погіршує її якісну структуру і демовідтворювальний комплекс взагалі, тому що вона збільшує кількість позашлюбних дітей, що є негативною ознакою демовідтворювально-територіального комплексу (ДВК), якщо розглядати з позицій його якісного розвитку. Однозначних відповідей на цю реальність ще немає, а якщо вони і існують, то викликають певні різнобіжності в думках і позиціях науковців. Ці особливості сучасного розвитку ДВК на мезо – і макрорівнях в тих субрегіонах, зонах, ареалах, де геодемографічна ситуація з народженням позашлюбних дітей має усталену тенденцію до зростання, збільшення, розширення.

Безсумнівно, перехід до нового якісного режиму відтворення призведе до нових форм демографічної поведінки громадян, які, у

свою чергу, матимуть далекосяжні економічні та соціальні наслідки як в регіональному, так і в глобальному плані. Тому дуже важливим завданням є усвідомлення закономірностей і осмислення розуміння всіх негативних наслідків сучасних тенденцій розвитку населення. В Україні поки не сформульована чітка програма боротьби з найнебезпечнішим для неї явищем депопуляції.

#### **4.6. Методологічні принципи і засади регіональної геодемографічної політики**

На порядку денному – розроблення методологічних засад *регіональної геодемографічної політики* у контексті розвитку державної регіональної політики та пов'язаних з нею регіоналізацією країни та її новим адміністративно-територіальним устроєм. Підкреслимо, що сучасну демографічну політику в Україні розробляють взаємопов'язано з чинним адміністративно-територіальним устроєм. Перехід до нових форм систематики територіальної організації населення на засадах історико-географічної регіоналізації України потребує відповідної розробки теоретико-методологічних принципів і методичних підходів розв'язання цього актуального і складного завдання. Наголосимо також, що нагальність цієї проблеми зумовлена глибокою демографічною кризою в Україні, яка взаємопов'язана з радикальними політичними і соціально-економічними трансформаціями суспільства.

Головною передумовою формування в Україні регіональної геодемографічної політики є її теоретико-методологічний взаємозв'язок з державною регіональною політикою. Геодемографічна політика на регіональному рівні повинна стати однією з головних складових державної регіональної політики. З цією метою необхідно:

➤ У концепціях, програмах і стратегіях соціально-економічного розвитку України та її регіонів істотно посилити



розділи, що представляють перспективний геодемографічний розвиток країни та її регіонів.

➤ Розробити концепції геодемографічного розвитку країни та її обласних регіонів і АР Крим на якісно нових методологічних засадах з максимальним урахуванням всіх чинників соціально-демографічних процесів, з розробленням науково обґрунтованих прогнозів щодо головних тенденцій динаміки чисельності та структури населення.

➤ За типологічним підходом до систематики чинних територіальних систем розселення населення (області та АР Крим), обґрунтувати генетичні системи розселення населення регіонального рівня і на цій основі здійснити комплексну регіоналізацію країни та її новий адміністративно-територіальний устрій.

➤ Здійснити перехід у дослідженні територіальних систем розселення, безпосередньо прив'язаних до чинного адміністративно-територіального устрою (області, АР Крим), до регіональних систем розселення, узгоджених з новою регіоналізацією країни (за європейськими нормами) і адміністративно-територіальною реформою України.

В умовах державного суверенітету в Україні розпочалась розробка державної демографічної політики. Для її подальшого поглиблення і розвитку необхідно:

➤ Узагальнити особливості демографічного розвитку країни та її регіонів в умовах державної незалежності. Проаналізувати наявні демографічні переходи на національному і регіональному рівнях. Виявити своєрідність демографічного розвитку України у нових політичних і соціально-економічних умовах.

➤ Проаналізувати головні тенденції міграційного руху населення та їх вплив на чисельність і склад населення країни і регіонів, на регіональні геодемографічні процеси.

➤ Дослідити головні передумови і чинники сучасної демографічної кризи в Україні, її регіональні особливості та відміни і розробити концепцію і державну програму подолання тенденції

депопуляції та зниження демовідтворювального потенціалу країни та її регіонів.

➤ Здійснити методологічний перехід від аналізу демографічних ситуацій у регіонах та їх порівнянь на різні дати до вивчення цілісних і безперервних регіональних геодемографічних процесів.

➤ Розробити теоретико-методологічні засади регіональної геодемографічної політики на основі систематики та типології регіональних геодемографічних процесів.

Помітну роль у державній регіональній політиці України відіграють етнонаціональні аспекти. Відтак при розробленні регіональної геодемографічної політики необхідно посилити суспільно-географічні дослідження духовної діяльності населення – етногеографічні, географію культури, конфесійну географію, політичну географію. Вже встановлено, що зазначені аспекти духовної життєдіяльності мають помітний вплив на регіональні геодемографічні процеси, і їх врахування необхідне у стратегіях соціально-економічного розвитку регіонів.

В умовах новітньої наукової революції регіональна геодемографічна політика повинна повною мірою враховувати сучасні трансформації загальнонаукової методології і методики. Йдеться, зокрема, про формування регіональних баз даних геодемографічних ситуацій і демографічних процесів і масового використання геоінформаційних технологій та ГІС-систем. Ще одна важлива методологічна трансформація спостерігається у системних концепціях: складні системи, як правило мають синергетичні ознаки-властивості самоорганізації та саморозвитку. Це положення повною мірою поширюється на територіальні соціуми, і його необхідно враховувати при розробленні регіональної геодемографічної політики. Стратегію геодемографічного розвитку регіону не можна «задавати зверху», вона більшою мірою повинна виходити з особливостей соціально-економічного стану та внутрішньої регіональної самоорганізації відповідних територіальних соціумів і

громад. Іншими словами, при розробленні державної демографічної політики та регіональної геодемографічної політики необхідне раціональне й ефективне поєднання територіальних громад, з одного боку, і держави – з другого, інтересів органів місцевого самоврядування та державного управління.

Регіональні наслідки особливостей соціально-демографічних процесів, розробка і реалізація заходів демографічної політики окремих регіонів країни повинні зайняти важливе місце в загальній теорії соціально-економічної географії в цілому, і окремих її гілок. Регіональний аспект геодемографічних досліджень зобов'язаний давати не лише наукову, а й інформаційну базу для розробки практичних рекомендацій та здійснення демографічної політики як на загальнодержавному, так і на регіональному рівні. Багаторівневий географічний аналіз і засновані на ньому заходи всебічного регулювання демографічних процесів будуть сприяти вирішенню більшості актуальних проблем регіонального розвитку.

Не зважаючи на значимість регіональної геодемографічної політики, її роль на сьогоднішній день недостатньо усвідомлена. Формування та реалізація регіональної (поряд із загальнодержавною) демографічної політики необхідна і як через наявність істотних соціально-економічних відмінностей між регіонами, так і внаслідок значних відмінностей у показниках та тенденціях соціально-демографічного розвитку. Поряд з існуванням традиційних демографічних проблем (темпи природного відтворення, тривалість життя населення та ін) з'являються все нові і нові: проблеми зайнятості та перепідготовки кадрів, загострення міжнаціональних та міжетнічних конфліктів, проблема еміграції і т.д.

В умовах сучасної реформи регіональна демографічна політика набуває нових можливостей, якостей і форм. Так, в умовах здобуття незалежності істотно зростає роль національного фактора в формуванні демографічної політики (в окремих випадках вже може йти мова не про регіональну, а про етнонаціональну демографічну політику). Питання формування регіональної демографічної політики

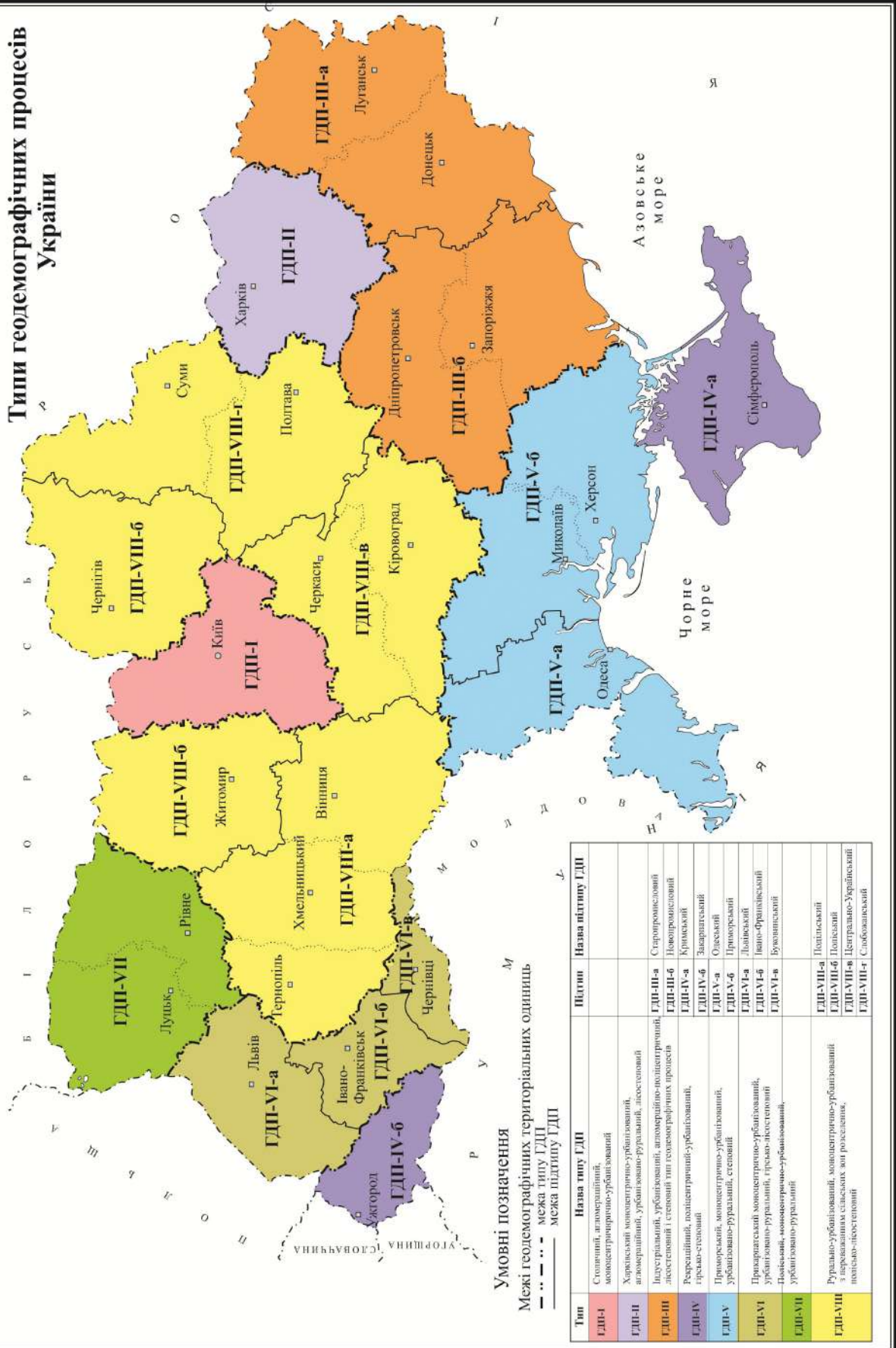
повинно розглядатися в тісному зв'язку з проблемами комплексної соціально-економічної регіоналізації різних територіальних рівнів. Проведення ефективної демографічної політики без урахування регіональних демографічних особливостей практично нездійсненне. Сприятливим інструментом для комплексного вирішення завдань регіонального розвитку можуть бути **регіональні програми відтворення населення**. Ці програми повинні бути складовою частиною комплексного плану соціально-економічного розвитку території і фінансуватися за рахунок місцевих джерел. В умовах обмежених матеріальних можливостей, на нашу думку, для проведення демографічної політики її окремі напрямки можна реалізовувати в рамках програм з соціальної підтримки найбільш вразливих категорій населення, а так само виходити з пріоритетності заходів щодо стабілізації демографічної ситуації для тих районів і міських поселень, де вона найбільш незадовільна.

Розробка демографічної політики в кожному регіоні повинна відповідати стратегічним цілям регіонального розвитку. При її проведенні слід враховувати багато складових елементів, які випадають із загальнодержавної демографічної політики, а іноді просто нею ігноруються.

#### **4.7. Типологічні особливості ГДП як основа регіональної геодемографічної політики**

Типологія регіональних ГДП – являє собою методологічний перехід від традиційних територіальних систем розселення, виділених на адміністративно-територіальній основі, до генетичних систем розселення, що об'єктивно формуються на історико-географічних засадах. На рисунку 18 представлена карта типів регіональних геодемографічних процесів. За типами регіональних ГДП достатньо чітко прослідковуються історико-географічні регіони України – Поліський, Прикарпатський, Подільський, Причорноморський, Центрально-Український, Донецький, Придніпровський.

# Типи геодемографічних процесів України



Умовні позначення  
Межі геодемографічних територіальних одиниць

— — — — — межа типу ГДП  
— — — — — межа підтипу ГДП

Тип	Назва типу ГДП	Штати	Назва підтипу ГДП
ГДП-1	Столицей, агломерацийний, моноденітраційно-урбанізований		
ГДП-2	Харківський моноденітраційно-урбанізований, агломерацийний, урбанізовано-руралізований, агломерацийний		
ГДП-3	Індустріальний, урбанізований, агломерацийно-поліцентричний, агломерацийний і степовий тип геодемографічних процесів	ГДП-3-а ГДП-3-б ГДП-3-в	Сєвєродніпровський Новокозачинський Криворізький
ГДП-4	Рекреаційний, поліцентричний-урбанізований, гірсько-степовий	ГДП-4-а ГДП-4-б	Закарпатський Одеський
ГДП-5	Промисловий, моноденітраційно-урбанізований, урбанізовано-руралізований, степовий	ГДП-5-а ГДП-5-б	Приморський Львівський
ГДП-6	Промисловий моноденітраційно-урбанізований, урбанізовано-руралізований, гірсько-агломерацийний	ГДП-6-а ГДП-6-б	Івано-Франківський Буковинський
ГДП-7	Добрянський, моноденітраційно-урбанізований, урбанізовано-руралізований		
ГДП-8	Рурально-урбанізований, моноденітраційно-урбанізований з переважанням сільських видів розселення, поліцентро-полістеповий	ГДП-8-а ГДП-8-б ГДП-8-в ГДП-8-г	Поліський Поліський Центрально-Український Слабожанський

Рис. 18. Типи геодемографічних процесів України

Мають генетичне прочитання і окремі регіональні типи ГДП – Столичний, Харківський, Кримський, Закарпатський. Слабо диференційованими щодо типологічних ознак ГДП виявились рурально-урбанізовані області – Житомирська, Чернігівська, Сумська, Полтавська. Вони утворюють два різних підтипи ГДП. Таким чином, робоча гіпотеза дослідження про те, що типологія адміністративних систем розселення (області та АР Крим) наближує нас до виділення генетичних територіальних систем розселення, знайшла своє підтвердження.

Розроблення регіональної геодемографічної політики потребує спеціальних обслідувань і досліджень. Для кожного регіону необхідно проаналізувати весь комплекс передумов і чинників, що визначають демографічний розвиток регіону. Необхідно також розробити кількісну і якісну оцінку головних параметрів регіональних геодемографічних процесів різних типів і підтипів. Офіційна схема регіоналізації України – справа недалекого майбутнього. Слід гадати, що вона буде взаємопов'язана і узгоджена з адміністративно-територіальною реформою країни, за якою адміністративно-територіальними одиницями першого рівня стануть саме регіони, замість сучасних областей.

У нашому дослідженні проаналізовані особливості регіональних геодемографічних процесів, встановлені їх типологічні якісні і кількісні ознаки. Одна з цільових настанов досліджень – врахування характеристик геодемографічного розвитку регіонів країни у розробленні регіональної геодемографічної політики. У таблиці 10 представлені загальні оцінки регіональних ГДП за їх головними характеристиками: 1) рух населення; 2) вікова структура населення; 3) загальна динаміка графіків ГДП; 4) структурно-вікові деформації ГДП; 5) новітні тенденції розвитку ГДП.

*Геодемографічний процес столичного типу* (ГДП І) в цілому зберігає відносно сприятливі характеристики. Демографічний розвиток Київського регіону має помірно сприятливі показники руху населення і відносно задовільні параметри загального графіку ГДП з

помірними коливаннями чисельності населення. Столичний тип ГДП має середній рівень структурно-вікових деформацій, серед яких і позитивні деформації, зумовлені столичним статусом регіону. В умовах загальної депопуляції населення в Україні регіон вирізняється помірними втратами чисельності населення, відносно невисокими темпами його скорочення і слабкими структурно-віковими деформаціями населення у молодших вікових групах. В цілому столичний ГДП є відносно сприятливим для подальшого геодемографічного розвитку регіону. Його головними проблемами лишаються покращення вікової структури населення та подолання депопуляційних тенденцій.

*Харківський тип ГДП* (ГДП II) вирізняється переважанням значного зростання населення протягом 1928-1989 років з окремими стадіями його скорочення. Це один з найбільш динамічних типів ГДП, що має велику амплітуду змін чисельності населення, найвищі темпи його зростання, максимальну варіацію кількості населення. Для даного типу ГДП характерний максимальний рівень структурно-вікових деформацій, зокрема позитивних, пов'язаних з притоком населення з інших регіонів. Висока динамічність ГДП та його структурні деформації зумовили помітну роль у демографічному розвитку Харківського регіону демографічних хвиль – негативних і позитивних, які необхідно враховувати у подальших демовідтворювальних процесах.

Для ГДП II властивий регресивний тип вікової структури населення з відносно високою часткою працездатного за віком населення. У Харківському регіоні спостерігається найбільш високі втрати населення, пов'язані з його депопуляцією. Структурна деформація населення у наймолодшій віковій групі помірна. Головною проблемою подальшого геодемографічного розвитку Харківського регіону, що представляє цей тип ГДП, лишається подолання депопуляційних тенденцій, покращення статеві-вікової структури населення, та врахування наслідків численних структурно-вікових деформацій населення у формуванні сучасної регіональної геодемографічної політики.

## Типологічні особливості регіональних ГДП

Тип ГДП	Підтип ГДП	Рух населення	Структура населення	Графіки ГДП (загальна динаміка)	Структурно-вікові деформації	Новітні тенденції
1	2	3	4	5	6	7
ГДП I - столпний		зростання населення за рахунок механічного притоку з незначним природним убуттям	регресивний тип вікової структури; частка працездатного населення нижче середнього значення	переважання слабкої позитивної динаміки руху населення протягом 1926-1989 років, що чергується з проміжками значного убуття населення; середні темпи демографічного зростання; помірна амплітуда та помірна варіація чисельності населення	середній рівень структурно-вікових деформацій	помірні втрати чисельності населення; слабкі структурні деформації у наймолодших вікових групах
		зменшення населення за рахунок природного убуття з незначним механічним притоком;	регресивний тип вікової структури; частка працездатного населення вище середнього значення	переважання значної позитивної динаміки протягом 1926-1989 років, яка на окремих проміжках змінювалась на негативну; велика амплітуда зростання населення; найвищі темпи динаміки населення та максимальна її варіація	максимальний рівень структурно-вікових деформацій; показові позитивні структурно-вікові деформації, пов'язані з притоком населення з інших регіонів	найбільші втрати чисельності населення; помірні структурні деформації у наймолодших вікових групах
ГДП II - харківський						



Продовження табл. 10

1	2	3	4	5	6	7
ГДП III - індустріальний	ГДП III-а - старопромислової	зменшення населення за рахунок природного убуття з слабким механічним відтоком	регресивний тип вікової структури; частка працездатного населення вище середнього значення	висока позитивна динаміка у першій частині свого демографічного розвитку (1926-1970 рр.) і різкий, обвальний перехід до її низхідної частини (з 1970 р.); велика амплітуда зростання населення, найвищі темпи динаміки населення та максимальна її варіація; в Запорізькій області – високі темпи демографічного зростання, велика його амплітуда і значна варіація	максимальний та середній рівень структурно-вікових деформацій; показові позитивні структурно-вікові деформації, пов'язані з притоком населення з інших регіонів	найбільші втрати чисельності населення; найбільші структурні деформації у молодших вікових групах
	ГДП III-б - новопромисловий					найбільші та значні втрати чисельності населення; найбільші структурні деформації у молодших вікових групах
ГДП IV - рекреаційний	ГДП IV - а - кримський	зменшення населення за рахунок природного убуття з незначним механічним притоком	регресивний тип вікової структури; частка працездатного населення вище середнього значення	переважання значної позитивної динаміки протягом 1926-1989 років, яка на окремих проміжках змінювалась негативною; велика амплітуда зростання населення; найвищі темпи динаміки населення та максимальна її варіація	середній рівень структурно-вікових деформацій; показові позитивні структурно-вікові деформації, пов'язані з притоком населення інших регіонів	мінімальні втрати чисельності населення, помірні структурні деформації наймолодших вікових груп

Продовження табл. 10

1	2	3	4	5	6	7
	<i>ГДП IV-б - закарпатський</i>	зростання населення за рахунок природного приросту з слабким механічним відтоком	прогресивний тип вікової структури; частка працездатного населення нижче середнього значення	у демографічному розвитку зберігається висока позитивна динаміка; високі темпи демографічного зростання, велика його амплітуда (0,5- 1,2млн.осіб) і значна варіація		мінімальні втрати чисельності населення; значні структурні деформації у наймолодших вікових групах
	<i>ГДП V-а - одеський</i>	зменшення населення за рахунок природного убуття з незначним механічним притоком	прогресивний тип вікової структури (зокрема Миколаївської області); частка працездатного населення вище середнього значення	помірна позитивна динаміка демографічного розвитку протягом 1926-1989 років; високі темпи демографічного зростання; велика його амплітуда (0,5- 1,2млн.осіб) і значна варіація	середній рівень структурно- вікових деформацій; для одеського підтипу показові позитивні структурно- вікові деформації, пов'язані з притоком населення з інших регіонів	значні втрати чисельності населення; значні структурні деформації у наймолодших вікових групах
	<i>ГДП V-б - приморський</i>	зменшення населення за рахунок природного убуття з слабким механічним відтоком				помірні втрати чисельності населення; значні структурні деформації у наймолодших вікових групах
<b>ГДП-V приморський</b>						

Продовження табл. 10

1	2	3	4	5	6	7
ГДП VI - прикапатський	ГДП VI-a - львівський	зменшення населення за рахунок природного убуття з слабким механічним відтоком	прогресивний тип вікової структури; частка працездатного населення нижче середнього значення	переважання значної позитивної динаміки протягом 1926-1989 років, яка на окремих проміжках змінювалась негативною; середні темпи демографічного зростання; незначна амплітуда кількості населення (0,3-0,4млн.осіб); висока варіація чисельності населення на графіку 1897-1989 років	середній рівень структурно-вікових деформацій; показові позитивні структурно-вікові деформації, пов'язані з притоком населення з інших регіонів	помірні втрати чисельності населення; найбільші структурні деформації у молодших вікових групах
	ГДП VI-b - івано-франківський	зростання населення за рахунок механічного притоку з незначним природним убуттям		переважання проміжків стагнаційної динаміки; на двох етапах динаміка значно посилювалась: негативна (1939-1959 рр.) та позитивна (1959-1970 р.); середні темпи демографічного зростання; незначна амплітуда кількості населення (0,3-0,4млн.осіб); помірна варіація чисельності населення на графіку 1897-1989 років	найменша інтенсивність деформацій статевно-вікової структури населення	мінімальні втрати чисельності населення, слабкі структурні деформації у наймолодших вікових групах

Продовження табл. 10

1	2	3	4	5	6	7
	ГДП VI-в - бужовинський	зростання населення за рахунок механічного притоку з незначним природним прирістом		переважання слабкої негативної динаміки, на окремих проміжках-стагнаційної; середні темпи демографічного зростання; значна амплітуда змін чисельності населення (0,7-1,2 млн. осіб); помірна варіація чисельності населення на графіку 1897-1989 років	слабкі структурно-вікові деформації населення	мінімальні втрати чисельності населення; слабкі структурні деформації у наймолодших вікових групах
ГДП VII - поліський	зростання населення за рахунок природного приросту	прогресивний тип вікової структури; частка працездатного населення нижче середнього значення	переважання слабкої позитивної динаміки руху населення протягом 1926-1989 років, що чергується з проміжками значного убуття населення; середні темпи демографічного зростання; незначна амплітуда кількості населення (0,3-0,4млн.осіб); значна (Рівненська обл.) та незначна (Волинська область) варіація чисельності населення на графіку 1897-1989 років	середній рівень структурно-вікових деформацій	мінімальні втрати чисельності населення; помірні (Волинська обл.) та слабкі (Рівненська обл.) структурні деформації у молодших вікових групах	

Продовження табл. 10

1	2	3	4	5	6	7
ГДП VIII - ural'но-урбаністичний	ГДП VIII-а - подільський	зменшення населення за рахунок природного убуття регресивний тип вікової структури (у Тернопільській області – стагнаційний тип); частка працездатного населення нижче середнього значення		переважання слабкої негативної динаміки, на окремих проміжках-стагнаційної; малі темпи зменшення населення; мала варіація змін чисельності населення; незначна амплітуда коливань чисельності (0,3-0,6млн.осіб); для Хмельницької області – характерні малі, подекуди нульові темпи змін; незначні (0,3-0,4 млн. осіб) амплітуди коливань чисельності населення; невисокий рівень варіації чисельності	слабкі структурно-вікові деформації населення	помірні втрати чисельності населення; помірні (Вінницька обл.) та слабкі (Хмельницька та Тернопільська обл.) структурні деформації у молодших вікових групах
	ГДП VIII-б – поліський-рурально-урбаністичний			переважання стагнаційних ситуацій, які поєднуються з проміжками значної негативної динаміки; малі темпи зменшення населення; мала варіація змін чисельності населення; незначна амплітуда коливань чисельності (0,3-0,6млн.осіб)	середній та слабкий рівень структурно-вікових деформацій	значні втрати чисельності населення, помірні структурні деформації у молодших вікових групах

Продовження табл. 10

1	2	3	4	5	6	7
	<i>ГДП VIII-в - центрально- український</i>	зменшення населення за рахунок природного убуття регресивний тип вікової структури (у Тернопільській області – стагнаційний тип); частка працездатного населення нижче середнього значення		переважання стагнаційних ситуацій, які поєднуються з проміжками значної негативної динаміки; малі, подекуди нульові темпи змін; помірні (0,5- 0,6 млн. осіб) та незначні (0,3-0,4 млн. осіб) амплітуди коливань чисельності населення; невисокий рівень варіації чисельності населення	середній рівень структурно- вікових деформацій	значні та помірні втрати чисельності населення, помірні (Кіровоградська обл.) та значні (Черкаська обл.) структурні деформації у молодших вікових групах
	<i>ГДП VIII-г слобожанський</i>			переважання стагнаційних ситуацій, які поєднуються з проміжками значної негативної динаміки; Сумська область – малі, подекуди нульові темпи змін; незначні (0,3-0,4 млн. осіб) амплітуди коливань чисельності населення; невисокий рівень варіації чисельності; Полтавська область – малі темпи зменшення населення; мала варіація змін чисельності населення; незначна амплітуда коливань чисельності (0,3-0,6млн.осіб)	середній та слабкий рівень структурно- вікових деформацій	значні втрати чисельності населення; значні структурні деформації у молодших вікових групах

Найбільшою динамікою вирізняється *індустріальний тип геодемографічного процесу* (ГДП III). Для нього характерна позитивна динаміка демографічного розвитку з великою амплітудою зростання населення протягом 1926-1970 років. Показово, що її обвальний перехід до низхідного демографічного розвитку веде відлік з 1970 року, тобто на 20 років передує загальноукраїнській депопуляції населення. Для індустріального типу ГДП характерний високий максимальний та середній рівень структурно-вікових деформацій, серед яких багато позитивних зрушень структури населення, пов'язаних з кількаразовим притоком населення для відбудови вугільно-металургійних та машинобудівних підприємств. У сучасному демографічному розвитку регіонів, що мають даний тип ГДП, помітну роль зберігають демографічні хвилі – позитивні та негативні, зумовлені відповідними структурно-віковими деформаціями населення. Ця обставина значно ускладнює прогнозування подальших демовідтворювальних процесів і розроблення ефективної регіональної геодемографічної політики.

Головною проблемою геодемографічного розвитку регіонів з індустріальним типом ГДП є поступове подолання регресивного типу відтворення населення, що веде відлік з 1970 року і помітно посилюється в умовах загальної депопуляції населення, починаючи з 1991 року. Індустріальний тип ГДП має найбільші втрати населення, пов'язані з депопуляцією. Особливо це помітно у старопромислових регіонах (підтип III-а). У всіх регіонах з індустріальним типом ГДП в умовах стрімкої депопуляції сформувались потужні структурно-вікові деформації, що охоплюють молодші вікові групи населення. З демографічним лагом 20-25 років такі деформації матимуть помітний вплив на подальший демографічний розвиток регіонів, і цю обставину необхідно враховувати при розробленні регіональної демографічної політики.

Своєрідні характеристики має *рекреаційний тип геодемографічних процесів* (ГДП IV). Серед інших різновидів ГДП він вирізняється переважанням високої і значної позитивної динаміки

свого геодемографічного розвитку. На окремих етапах у кримському підтипі ГДП (ГДП IV-а) спостерігались масштабні структурно-демографічні деформації населення, пов'язані з масовими депортаціями кримських татар, німців, українців. Але в цілому протягом 1926-1989 років домінувало зростання населення значної амплітуди. Закарпатський підтип ГДП (ГДП-IV-б) весь час (з 1945 р.) зберігав високу позитивну динаміку свого демографічного розвитку.

Показово, що обидва підтипи ГДП – кримський і закарпатський, увійшли у стадію загальної депопуляції населення з мінімальними втратами його чисельності. Закарпатський підтип ГДП – один з небагатьох, де збереглось зростання населення за рахунок природного приросту. Разом з тим, в умовах депопуляції тут сформувалась помітна структурно-вікова деформація у молодших вікових групах, яка матиме негативний вплив (демографічна хвиля) на подальший геодемографічний розвиток регіону.

Для *приморського типу ГДП* (ГДП V) характерна помірна позитивна динаміка геодемографічного розвитку протягом 1926-1989 років з відносно високими темпами зростання чисельності населення, з великою амплітудою приросту і значною його варіацією. Приморський тип ГДП має в цілому прогресивний тип вікової структури населення з часткою населення у працездатному віці, що перевищує його пересічний рівень у країні. У регіонах, віднесених до приморського типу ГДП, спостерігається середній рівень структурно-вікових деформацій населення. Характерні, зокрема, позитивні структурні деформації 1960-1980-х років, пов'язані з притоком населення на гідротехнічне будівництво, розвиток зрошувального землеробства, та спорудження і реконструкцію морських портів. Головною проблемою подальшого геодемографічного розвитку регіонів, що віднесені до приморського типу ГДП, є подолання тенденції зменшення чисельності населення за рахунок його природного убуття. Одеський підтип ГДП (ГДП V-а) має значні втрати населення, пов'язані з його депопуляцією. Для нього характерна значна структурно-вікова деформація у молодшій віковій



групі, яка надалі матиме помітний негативний вплив на геодемографічний розвиток регіону і яку необхідно враховувати у прогнозуванні демовідтворювальних процесів. У приморському підтипі ГДП (ГДП V-б) втрати населення в умовах депопуляції помірні. Разом з тим і тут проявилися значні структурні деформації населення у молодших вікових групах, які пізніше матимуть негативний вплив на геодемографічний розвиток регіонів.

Певні особливості геодемографічного розвитку мають регіони, віднесені до *прикарпатського типу ГДП* (ГДП VI). Для всіх прикарпатських регіонів характерний прогресивний тип вікової структури населення з часткою народонаселення у працездатному віці нижче середнього.

Львівський підтип ГДП (ГДП VI-а) має низхідну тенденцію свого геодемографічного розвитку за рахунок природного убуття населення. Для нього характерний середній рівень структурно-вікових деформацій, серед яких позитивні деформації, пов'язані з притоком населення з інших регіонів країни. В умовах депопуляції спостерігаються помірні втрати населення і разом з тим формування значної структурно-вікової деформації у молодшій віковій групі. Новітня деформація структури населення матиме помітний вплив на подальший геодемографічний розвиток регіону.

Івано-Франківський (ГДП VI-б) та буковинський (ГДП VI-в) підтипи ГДП виділяються переважно позитивною динамікою свого геодемографічного розвитку за рахунок незначного природного приросту та міграційного притоку населення. В умовах сучасної депопуляції регіони з даними підтипами ГДП мали мінімальні втрати населення і слабкі його структурно-вікові деформації у молодших вікових групах, що не матимуть помітного впливу на демовідтворювальні процеси у цих регіонах. Івано-Франківський і Чернівецький регіон мають мінімальну інтенсивність структурно-вікових деформацій. Відтак, участь і роль демографічних хвиль у демографічному розвитку цих регіонів мінімальна.

Доволі чітко окреслена своєрідність *поліського типу геодемографічних процесів* (ГДП VII). Це єдиний підтип ГДП в Україні, що зберігає тенденцію зростання населення за рахунок природного приросту. І в умовах сучасної загальної депопуляції населення в Україні Волинський і Рівненський регіони, що відповідають даному типу ГДП, виділяються відносно незначними втратами населення і слабкими структурними його деформаціями у молодших вікових групах. Загальну динаміку геодемографічного розвитку регіонів, віднесених до поліського типу ГДП, характеризує слабка позитивна тенденція, що чергується зі стадіями значних втрат населення. Відповідні демографічні хвилі негативних деформацій населення ще зберігають певний вплив на сучасні демовідтворювальні процеси. Для поліського типу ГДП властива прогресивна структура населення, в якій частка населення у працездатному віці нижча від її загальнодержавного рівня.

*Рурально-урбаністичний тип* (ГДП VIII) об'єднує регіони з переважанням слабкої негативної динаміки геодемографічного розвитку. У подільському підтипі ГДП (ГДП VIII-а) спостерігаються окремі проміжки зі стагнаційним демографічним розвитком. Характерні малі темпи зменшення населення, незначна амплітуда коливань чисельності населення, слабка варіація відповідних показників. У поліському підтипі ГДП (ГДП VIII-б) переважають стагнаційні ситуації демографічного розвитку, які поєднуються з проміжками інтенсивної негативної динаміки з відповідним скороченням населення. В цілому для даного підтипу характерні малі темпи зменшення населення, незначна амплітуда коливань чисельності населення. Для центрально-українського підтипу ГДП (ГДП VIII-в) у геодемографічному розвитку регіонів також характерне переважання стагнаційних ситуацій, які поєднуються з проміжками негативної динаміки з відповідним зменшенням населення. В цілому для даного типу ГДП властиві малі, іноді нульові темпи змін чисельності населення, незначні амплітуди коливань кількості населення, слабка варіація таких змін.

У слобожанському підтипі ГДП (ГДП VIII-г) достатньою мірою зберігаються головні характеристики рурально-урбаністичного типу геодемографічних процесів. У регіонах, віднесених до даного типу ГДП – Полтавському і Сумському, переважають проміжки зі стагнаційним геодемографічним розвитком, що поєднуються з етапами значних негативних деформацій структури населення з відповідними втратами населення. В цілому для графіку ГДП характерні малі, подекуди нульові темпи змін чисельності населення з малою амплітудою коливань і невисокою варіацією кількості населення. У сучасну стадію загальної депопуляції регіони увійшли із значними втратами населення та слабкими структурними деформаціями населення у молодших вікових групах. З врахуванням регресивної вікової структури населення, в якій частка населення працездатного віку помітно нижча загальнодержавного рівня, у розробленні регіональної геодемографічної політики необхідно уважно аналізувати і проблеми загального покращення структури населення і вплив новітніх демографічних хвиль на геодемографічний розвиток регіонів, зумовлений сучасними деформаціями структури населення. В цілому рурально-урбаністичний тип геодемографічних процесів лишається на даний час найбільш проблемним і «пасивним» за головними характеристиками сучасних демовідтворювальних процесів.

**Контрольні питання:**

1. Як пов'язана проблема управління демографічним розвитком країни з державною регіональною політикою?
2. Характеризуйте сучасну демографічну кризу в Україні. Поясніть час і передумови її формування.
3. Чим зумовлена необхідність переходу від традиційних територіальних систем розселення (ТРС) до регіональних систем розселення (РСР)? Поясніть принципові відміни між ТРС та РСР.

4. Поясніть зміст і функції поняття «геодемографічний процес» як нової категорії географії населення
5. За наведеною схемою (рис. 12, с. 97) характеризуйте формування предметної області геодемографії. Покажіть її зв'язки з демографією, географією населення та регіоналістикою.
6. За якими рівнями вивчають системи розселення у географії населення? Співставте такі рівні з сучасним адміністративно-територіальним устроєм країни.
7. Порівняйте визначення предмету географії населення різних авторів. Покажіть предметну новизну геодемографії як нового напрямку географії населення.
8. Поясніть необхідність якісних характеристик геодемографічних процесів. Якими методами формалізують та параметризують статеву-вікову структуру населення?
9. Характеризуйте цільові настанови аналізу часових змін (динаміки) статеву-вікової структури населення.
10. Що являють собою деформації вікової структури населення (структурні деформації) та демографічні хвилі? Покажіть, як впливають структурні деформації та демографічні хвилі на демографічний розвиток регіонів.
11. Поясніть методику аналізу структурно-вікових деформацій з використанням статеву-вікових пірамід населення (рис 13, 14, 16, табл 8.) На прикладі різночасових пірамід покажіть виникнення та поширення демографічних хвиль.
12. Характеризуйте головні демографічні хвилі у демографічному розвитку України.
13. За якими показниками виділяють типи регіональних геодемографічних процесів?
14. За вихідними матеріалами (табл. 9, с. 117) характеризуйте стадії і фази геодемографічного розвитку України протягом 1917-2011 років.
15. За графіком (рис. 17, с. 121) проаналізуйте головні структурні деформації населення України.
16. Характеризуйте становлення державної демографічної політики в Україні в умовах державного суверенітету.

17. Прокоментуйте принципи і засади регіональної геодемографічної політики в Україні.
18. За вихідними даними (рис. 18, табл. 10.) характеризуйте типи регіональних геодемографічних процесів у сучасній Україні. Порівняйте регіони за більшою-меншою сприятливістю передумов їх геодемографічного розвитку.

## Розділ V. СТРУКТУРА ГОСПОДАРСТВА РЕГІОНІВ

---

### 5.1. Структура господарства: зміст і функції поняття

Структура господарства – одна з головних характеристик економіки країни, регіону, міста. Господарські комплекси країн, міст і регіонів складаються з різних видів економічної діяльності, галузей і виробництв, і такі відмінності можуть бути дуже істотними і важливими. Структура господарства різних країн чи регіонів може бути кращою чи гіршою, сучасною чи несучасною (застарілою і навіть архаїчною), ефективною (такою, що дає хорошу віддачу, доходи) чи неефективною, прогресивною (такою, що зумовлює стрімкий економічний розвиток) чи регресивною (такою, що гальмує розвиток), екологічною (такою, що не перевищує допустимих рівнів забруднень) чи неекологічною, високотехнологічною (з високою часткою новітніх технологій) чи низькотехнологічною. Суспільна географія та регіональна економіка має на меті аналіз і оцінку структури господарства окремих країн, регіонів промислових вузлів, міст.

*Структура господарства* – це склад і співвідношення його основних складових – сфер, секторів, підрозділів, галузей, видів виробництва, видів господарської діяльності взагалі. Це складне й багатоаспектне поняття. Структуру господарства можна аналізувати за формами власності (державні, колективні, приватні підприємства), за переважаючими технологіями, за організаційно-економічними формами господарських підрозділів та одиниць. Але суспільну географію цікавить перш за все галузево-функціональна структура господарства: з яких галузей чи видів економічної діяльності

складається той чи інший господарський комплекс (?); якою мірою складові частини господарства пов'язані між собою, збалансовані та пропорційні у своєму розвитку (?); наскільки прогресивною та ефективною є дана структура господарства (?); за якими напрямками потрібно здійснювати структурну перебудову даного господарського комплексу (?). Прогресивна високотехнологічна структура господарства – це основа високого рівня економіки, і навпаки – застаріла й неефективна структура господарства є першопричиною його занепаду.

Структуру господарства оцінюють як таку, в цілому для господарських комплексів країн, регіонів, міст. Разом з тим аналізують структурний склад окремих сфер господарства, секторів, видів економічної діяльності, галузей. Значне поширення в економіці набув аналіз внутрішньогалузевих пропорцій, за яким оцінюють повноту та збалансованість підгалузей і видів виробництв у складі окремих галузей.

Структуру господарства аналізують за головними **господарськими пропорціями**, методом порівняння пропорцій різних країн і регіонів, зокрема економічно успішних і відсталих. Слід пам'ятати, що кожна галузь, кожне виробництво має свою генезу: на певній стадії економічного розвитку галузь чи вид виробництва зароджується, зростає, досягає максимального розвитку і з часом поступається іншим, більш сучасним та ефективним. Скажімо, металургійно-коксохімічний комплекс виробництв, який нині є лідером в економіці України, у європейських країнах (Велика Британія, Бельгія, Німеччина) був пріоритетним у часи першої промислової революції (кінець XVIII-XIX ст.), після чого поступився першістю новим галузям. Галузь, яка виступала лідером, а з часом лідерство втратила, попадає у кризову фазу, яку називають **структурною кризою**. У багатьох країнах у першій половині XX ст. відбулись «вугільні» та «металургійні» кризи. Показово, що на даний час вугільна криза протікає в Україні. Причини її різні, але головний чинник один – структурна криза. Подібну структурну кризу

проходитиме з часом і, певною мірою, вже проходить і вітчизняна металургія.

Загальноприйнятої ідеальної структури господарства не існує. Тим не менш кожна країна, кожен регіон, кожне місто ведуть (повинні вести) постійний моніторинг структури своїх господарських комплексів, основних тенденцій її розвитку і намагаються її оновлювати та модернізувати з урахуванням досягнутого науково-технічного рівня та інвестиційних можливостей. Зауважимо, що практично у всіх пострадянських країнах проблеми структурної перебудови господарства визначені пріоритетними, оскільки їм у спадщину від колишнього СРСР дістались вкрай розбалансовані господарські комплекси із застарілими енерго- і ресурсоемними технологіями, з високою часткою екологічно небезпечних виробництв, з дуже низькою ефективністю суспільного виробництва.

## **5.2. Структура господарства. Основні економічні пропорції**

Структуру господарства характеризують за її складом – переліком видів економічної діяльності, секторів, галузей, та за *економічними пропорціями* – співвідношеннями таких складових частин. Пропорції між структурними складовими економіки визначають її головні переваги й недоліки. Співвідношення між складовими елементами господарства багаторівневі та численні й різноманітні. Розглянемо головні з них.

### **5.2.1. Співвідношення виробничої сфери та сфери послуг**

Для узагальненої структури економіки принциповим є поєднання та співвідношення двох головних сфер господарства, які називають по-різному:

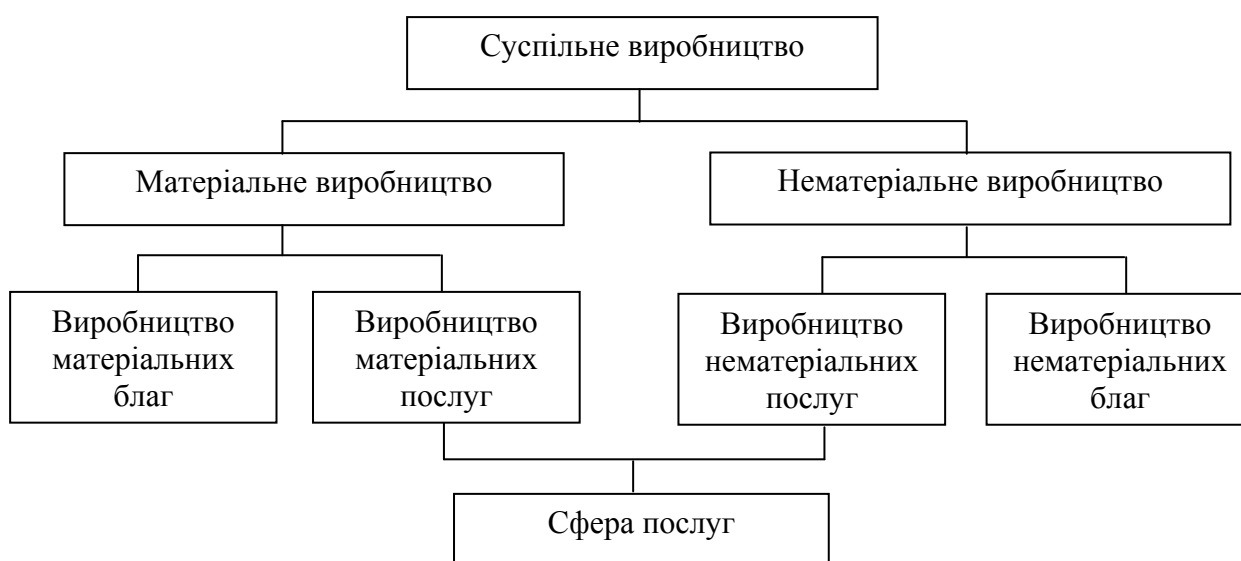
= у радянській економіці й статистиці – це були виробнича сфера й невиробнича сфера;



= у світовій економіці – матеріальне виробництво й нематеріальне (духовне) виробництво;

= у загальних оглядах – виробнича сфера – сфера послуг.

Поняття «невиробнича сфера», поширене у радянський час, нині поступово виходить з наукового вжитку. За сучасними поглядами, суспільне виробництво поділяють на сфери матеріального і нематеріального виробництва (рис. 19). Невиробнича сфера у цій моделі відсутня.



**Рис. 19. Складові суспільного виробництва  
(В.А. Медведєв, Л.І. Абалкін, О.І. Ожерельєв, 1988)**

Підкреслимо, що сфера послуг займає проміжне положення між матеріальним і нематеріальним (духовним) виробництвом і охоплює відповідно виробництво як матеріальних, так і нематеріальних послуг. Разом з тим частка нематеріальних послуг у сфері послуг значно переважає, і ця обставина дозволяє у загальній структурі господарства розглядати виробничу сферу (сферу матеріального виробництва), з одного боку, і сферу послуг, що огрублено представляє нематеріальне виробництво – з другого.

Відомі пропозиції поділили господарство на три сфери – матеріального виробництва, нематеріального виробництва,

невиробничу сферу. Але такий підхід поширення не набув, оскільки він не стикається зі світовою систематикою суспільного виробництва.

У розвинених країнах спостерігається чітка тенденція швидкого зниження частки матеріального виробництва та відповідного зростання сфери послуг. Наприклад, у структурі валового внутрішнього продукту (ВВП) США галузі сфери виробництва у 1950 р. становили 45,0%, у 1970 р. – 34,6%, у 1980 р. – 27,6%, у 1991 р. – 25,3%. За цей же час загальна частка основних галузей сфери послуг зростала так: 1950 р. – 56,0%, 1970 р. – 64,7%, 1980 р. – 71,5%, 1991 р. – 74,7%. Аналогічну «структурну революцію» у цей же час пройшли Японія, Англія, Німеччина, Франція, Канада, Італія та багато інших високорозвинених країн. У цих країнах неухильно зростає роль нематеріальних елементів господарства – наукових знань, інформації, кваліфікації робітників. Невпинно знижується частка базових галузей. Протягом 1950-1991 рр. частка сільського господарства у ВВП США знизилась з 7,3% до 1,9%, видобувної промисловості – з 3,3% до 1,6%, будівництва – з 4,7% до 3,9%, обробної промисловості – з 29,7% до 17,9%.

Головною тенденцією щодо співвідношення виробничої сфери – сфери послуг є невпинне скорочення у структурі господарства розвинених країн частки матеріального виробництва і відповідне зростання виробництва послуг. На даний час за розподілом самодіяльного населення частка сфери послуг у найбільш розвинених країнах сягає вже 70-75% і продовжує зростати далі. Натомість матеріальне виробництво за зайнятим населенням у таких країнах становить вже менше 25-30%. Продуктивність суспільної праці стала такою високою, що все менша частка зайнятих у матеріальному виробництві спроможна виробляти всі необхідні матеріальні блага, і все більша частина населення займається виробництвом послуг. В умовах новітньої наукової революції утверджується ***тенденція послідовного виходу людини із сфери матеріального виробництва.***

В Україні донедавна співвідношення виробнича сфера – невиробнича сфера було діаметрально протилежним, на рівні 70%: 30% зайнятого населення. Виробнича сфера у будь-яких програмах і планах вважалась незаперечним пріоритетом. І лише в сучасних умовах ринкової економіки стала очевидною принципова помилковість такої орієнтації. Останнім часом співвідношення матеріального виробництва – сфери послуг істотно змінилося на користь останньої. Точне значення такої пропорції встановити важко внаслідок прихованого безробіття, коли люди офіційно рахуються працівниками промислових підприємств, а реально зайняті у сфері послуг. За наявною статистикою частки виробничої сфери та сфери послуг щонайменше зрівнялись.

### 5.2.2. Секторна структура господарства

Секторна структура господарства має кілька різновидів. Господарство поділяють на економічні сектори: 1) за цільовим призначенням виробленої продукції та послуг; 2) за первинністю – вторинністю виробництва та перероблення продукції й послуг; 3) за переважаючими технологічними укладами; 4) за основними групами й видами технологій.

За споживчим призначенням виробленої продукції та послуг виділяють **чотири відтворювальних сектори** народного господарства:

1) сектор особистого споживання, що охоплює сільське і лісове господарство, харчову і легку промисловість, житлово-комунальне господарство, побутове обслуговування, освіту, охорону здоров'я, культуру і мистецтво;

2) інноваційно-інвестиційний сектор, у складі якого наука і наукове обслуговування, машинобудування й металообробка, будівництво;

3) паливно-сировинний сектор, що включає паливну промисловість і електроенергетику, чорну й кольорову металургію, хімічну й нафтохімічну індустрію, лісову, деревообробну й

целюлозно-паперову промисловість, промисловість будівельних матеріалів;

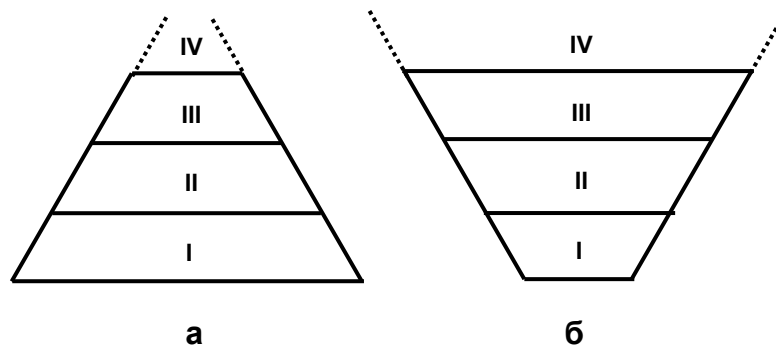
4) сектор обігу й управління, в складі якого транспорт і зв'язок, торгівля, громадське харчування, матеріально-технічне постачання, збут, заготівля, фінанси, кредит, страхування, управління.

У світовій економічній літературі поширена секторна структура господарства, за якою галузі народного господарства об'єднані у три (нині - чотири) сектори за послідовністю видобування первинної продукції, її переробкою та обслуговуванням. **Первинний сектор** охоплює сільське господарство, лісове господарство, рибальство і мисливство, добувні галузі промисловості, тобто всі ті галузі, які дають «первинну» продукцію. **Вторинний сектор** складають галузі переробної індустрії, які за стадійністю чи етапністю переробки продукції поділяють на групи первинної (знову цей термін), вторинної і т.д. обробки. **Третинний сектор** утворюють галузі сфери послуг. З огляду на інформаційну революцію і входження найбільш розвинених держав у нову еру постіндустріального суспільства окремі дослідники нині виділяють і **четвертинний сектор** – науково-інформаційний, що об'єднує види діяльності, пов'язані з науково-технічними розробками, а також з обробкою, накопиченням та споживанням інформації. У складі промисловості на підставі секторів розрізняють добувні та обробні галузі. У розвинених країнах обробні галузі кількаразово перевищують добувні, у слаборозвинених ця пропорція зворотня.

Для оцінки ступеня прогресивності структури господарства регіонів можна використовувати й сучасні співвідношення секторів економіки. У розвинених країнах частка первинного сектора господарства за розподілом активного населення становить 6-7%, вторинного 22-25%. Відповідно, третинний і четвертинний сектори економіки охоплюють вже 70% зайнятого населення, і їх частка продовжує зростати. Ще немає статистики, котра представляла б четвертинний сектор господарства як такий. Але цей показник –

частка зайнятих в управлінні та інформатиці, слугуватиме надійною ознакою динамізму та прогресивності структури економіки.

Звичайно, секторну структуру економіки представляють як піраміду (рис. 20): первинний сектор більший за обсягом вторинного, оскільки не вся первинна продукція переробляється, певна її частина безпосередньо споживається населенням; вторинний сектор традиційно був більшим, ніж третинний. Але з кінця ХХ ст. співвідношення секторів господарства радикально змінюється. В розвинених країнах частка сфери послуг (третинний сектор) за розподілом зайнятого населення вже сягає 70% і продовжує зростати далі. В той же час частка виробничої сфери (первинний і вторинний сектори) зменшилась до 30% і має тенденцію до подальшого скорочення. Традиційна секторальна «піраміда» поступово «перевертається» у зв'язку із стрімким зменшенням часток первинного і вторинного секторів та відповідним зростанням третинного і четвертинного секторів. Зрозуміло, що така тенденція спостерігається поки що в найбільш високорозвинених країнах.



**Рис. 20. Перебудова загальної структури господарства в постіндустріальний час:**

- а) традиційне співвідношення секторів економіки;
- б) співвідношення секторів господарства в постіндустріальних країнах.

Таким чином, співвідношення секторів характеризує прогресивність – регресивність економічної структури господарства за такою схемою:

= правильна піраміда ( $I > II > III\dots$ ) є ознакою застарілої та економічно неефективної структури господарства і відповідно низького соціально-економічного розвитку країни (регіону, міста);

= «обернена» піраміда ( $IV > III > II > I$ ) свідчить про сучасну, прогресивну, високоефективну структуру господарства і є ознакою високого розвитку економіки.

Зауважимо, що секторна структура господарства України ще лишається близькою до правильної піраміди, в якій сфера послуг донедавна поступалась первинному та вторинному секторам. Останніми роками цей розрив помітно зменшується.

### **5.2.3. Структура господарства за технологічними укладами**

Господарство у цілому, а також кожну окрему галузь поділяють за *технологічними укладами* в залежності від технічного рівня обладнання, технологічних процесів, глибини переробки сировини та матеріалів. Технологічні уклади повторюють цивілізаційну зміну технологічних епох у розвитку людства: перші два уклади вважають реліктовими (архаїчними); третій – четвертий – такими, що застаріли; п'ятий – сучасний; шостий – новітній, що формується у наш час (постіндустріальний, інформаційний). Для аналізу структури господарства країн та регіонів за технологічними укладами звичайно використовують *три якісні рівні технологій: застарілі, традиційні, новітні*. За найбільш загальними основами технології виробництва галузі господарства поділяють на такі групи: а) галузі, що використовують фізичні та механічні технології б) галузі з використанням хімічних технологій; в) галузі з біологічними технологіями; г) галузі з ядерними технологіями.

У поступальному розвитку промислового виробництва відбувається постійна зміна та оновлення технологій. **Технологія** – визначена послідовність виробничих операцій і процесів, підпорядкованих досягненню певного результату, виготовленню

певного продукту праці. На різних етапах цивілізаційного розвитку переважали різні технології, а їх історичні комбінації та поєднання стали називати **технологічними укладами**. Сучасні дослідники розрізняють шість технологічних укладів, починаючи від першої промислової революції та становлення індустріальної цивілізації. Кожний технологічний уклад має свої головні чинники, рушійні сили та характерні поєднання виробництв.

**Перший технологічний уклад** сформувався під впливом промислової революції в Англії. Його головним чинником виступали ткацькі машини, які різко підвищили продуктивність текстильного виробництва, та водяні двигуни («млини»). Провідними тогочасними галузями були текстильна промисловість, виплавка чавуну, обробка заліза. В цей час швидко зростає мережа каналів для річкового судноплавства.

**Другий технологічний уклад** пов'язаний з появою парових машин та прискореним розвитком вугільної та металургійної індустрії. У цей час започатковане масове виробництво парових двигунів, паровозів та пароплавів, формуються перші мережі залізниць. Це був час переходу від природних (вода, вітер, тяглова худоба, людські м'язи) до машинних двигунів. Окремі дослідники називають його епохою «парових машин».

Ключовими чинниками **третього технологічного укладу** були виробництво сталі і винаходи електричних машин. Головними галузями третього укладу стало машинобудування – важке та електротехнічне, а також неорганічна хімія – виробництво анілінових фарбників, вибухівки, добрив. За головним конструктивним матеріалом цей час називають «епохою сталі», а за новим джерелом енергії – «епохою нафти».

**Четвертий технологічний уклад** базувався вже на інших чинниках, головними серед яких були двигун внутрішнього згорання та нафтохімія. Його пріоритетними галузями стали автомобілебудування, авіаційна промисловість, кольорова металургія, хімія органічного синтезу, видобуток і переробка нафти і газу.

Якісно новим за своїми чинниками і галузевим складом став ***п'ятий технологічний уклад***. Винахід першого мікропроцесора (1971 р.) започаткував наступну епоху комп'ютерів та телекомунікацій. На зміну попереднім технологіям, які послідовно вдосконалювали енергетичні та матеріальні засади індустріального виробництва, приходять види економічної діяльності, засновані на знанні та інформації, на якісно нових принципах. Серед них електроніка, мікроелектронні компоненти, обчислювальна техніка, програмне забезпечення, телекомунікації та інформаційні технології, оптиковолоконні технології, робототехніка, біотехнології.

***Шостий технологічний уклад*** продовжує і поглиблює якісний перехід (стрибок) людства у технологіях виробництва. З ним пов'язують новий час – «епоху нанотехнологій». Він позначає новий етап у розвитку біотехнологій, клітинної біології (генна інженерія) та медицини. У його складі такі прогресивні галузі, як аерокосмічна промисловість, нанотехнології, виробництво матеріалів із заданими властивостями, оптоелектроніка, розробка систем штучного інтелекту, мікроелектроніка, фотоніка, мікросистемна механіка, робототехніка, інформаційні супермагістралі, програмне забезпечення, молекулярна електроніка, системи управління персоналом.

Концептуально розробляється наступний ***сьомий технологічний уклад***, основу якого складатимуть технології «холодного термоядерного синтезу», покликані докорінно змінити енергетичні засади людства. У складі сьомого укладу якісно нові ***когнітивні технології***, що об'єднують теорії пізнання і управління зі штучним інтелектом і людським розумом у контексті майбутньої ноосфери – сфери розуму.

Періодизація технологічних укладів та світові лідери в їх розробленні і впровадженні представлені у таблиці 11.



Таблиця 11

**Періодизація технологічних укладів**

<b>Технологічні уклади</b>	<b>Час активного життя, роки</b>	<b>Країни-лідери у розробленні та поширенні укладів</b>
Перший	1770-1830	Велика Британія, Франція, Бельгія
Другий	1840-1880	Велика Британія, Франція, Бельгія, США, Німеччина
Третій	1890-1930	Велика Британія, Франція, США, Німеччина
Четвертий	1940-1980	США, Західна Європа, Японія
П'ятий	1980-2020 (?)	США, Євросоюз, Японія, країни Південно-Східної Азії

Як бачимо, між сусідніми технологічними укладами можуть існувати перехідні часові проміжки (1830-1840 рр., 1880-1890 рр., 1930-1940 рр.). Завершальний 2020 р. для п'ятого укладу прогнозований. Поширена думка, що з технологічними укладами пов'язані *великі цикли* світової економіки (цикли Кондратьєва): світове господарство має ознаки циклічного, хвилеподібного розвитку з періодом близько 50 років. Дослідники у багатьох розробках пояснюють такі «хвилі» відповідними технологічними укладами виробництва. Зрозуміло, що періодизація і великих циклів, і технологічних укладів має багато в чому гіпотетичний (орієнтовний) характер. Але в цілому їх співпадання очевидне. Зауважимо також, що тривалість технологічних укладів має тенденцію до скорочення – з 63 до 39 років, що відповідає загальній думці про загальне прискорення технологічного розвитку людства.

Технологічні уклади не лише змінюють один одного, але й співіснують у поступальному розвитку господарства. В економіці країн і регіонів на кожний конкретний час функціонують і взаємодіють кілька головних укладів, що визначають *технологічну структуру господарства*. Експертна оцінка технологічної структури сучасної економіки України така: частка п'ятого укладу (військово-

космічна техніка, засоби зв'язку) становить 4,7%; на четвертий уклад припадає 42,4% виробництва, на третій – 52,8%. В економіці зберігаються ще й складові реліктових укладів – першого та другого. Для порівняння представимо технологічні структури господарства США та Росії. В економіці США домінує п'ятий уклад (60%); частка четвертого – 20%, вже помітний шостий уклад (5%). Половина (50%) виробничого потенціалу Росії належить до четвертого укладу, 30% - до третього і 10% - до п'ятого укладу. Як бачимо, технологічна структура господарства України залишається відсталою. Істотно переважає третій – найнижчий у сучасному виробництві, уклад господарства. Частка сучасного п'ятого укладу ще не сягає 5%, а новітнього шостого – лише позначена (0,1%).

На даний час в Україні ще недостатньо статистичної інформації для аналізу технологічної структури господарства її регіонів. Разом з тим за цією ознакою досить чітко розрізняють регіони старопромислові та новопромислові. Для старопромислових регіонів – Донецька і Луганська області – характерне значне переваження виробництв третього технологічного укладу. Новопромислові регіони – Дніпропетровський, Запорізький, Полтавський – вже мають всі ознаки домінування четвертого технологічного укладу. У головних економічних центрах країни з розвиненою науково-технічною та інноваційною діяльністю формуються прогресивні виробництва п'ятого технологічного укладу. Йдеться про Київ, Харків, Дніпропетровськ, Запоріжжя, Львів, Одесу.

#### **5.2.4. Співвідношення інвестиційного та споживчого комплексів**

За найбільш загальним економічним призначенням виробленої продукції сферу матеріального виробництва поділяють на два комплекси:

1) *інвестиційний комплекс*, що виробляє засоби виробництва, необхідні для заміщення зношеного (амортизованого) технологічного

обладнання, машин і механізмів, транспортних і комунікаційних засобів; це своєрідна «промисловість для промисловості»;

2) *споживчий комплекс*, що виробляє предмети споживання; це «промисловість для населення».

Отже, важливою характеристикою структури народного господарства регіону є співвідношення між виробництвом засобів виробництва та предметів споживання. У радянській економіці ці комплекси називали *першим і другим підрозділами господарства*, відповідно, а в складі промисловості це були «група А» та «група Б». Співвідношення в промисловому виробництві груп А і Б було настільки принциповим, що мало власну назву – *коефіцієнт структури господарства (K<sub>ст</sub>)*. За визначенням,

$$K_{ст} = \frac{\text{група А}}{\text{група Б}} \approx \frac{\text{важка індустрія}}{\text{легка промисловість}}$$

Співвідношення А і Б більш точно характеризує дану пропорцію, оскільки тут враховується поділ промисловості на галузі, підгалузі та види виробництв.

Як бачимо (табл. 12), протягом радянського часу коефіцієнт структури господарства зазнав великих змін. У 1913 р. виробництво предметів споживання у тогочасній Росії вдвічі перевищувало випуск засобів виробництва.

У 1980-1990-х роках виробництво засобів виробництва вже втричі перевищувало випуск предметів споживання. Це був прямий результат неухильного курсу на все більш глибоку індустріалізацію країни, на випереджаючий розвиток засобів виробництва, на мілітаризацію економіки.

Таблиця 12

## Узагальнена структура промисловості в Росії та СРСР

РОКИ	Частки виробництва, %		Коефіцієнт структури господарства
	засобів виробництва	предметів споживання	
1913	35,1	64,9	0,54
1940	61,2	38,8	1,58
1950	68,8	31,2	2,21
1980	75,0	25,0	3,0
1990	74,9	25,1	2,98

Пропорція між важкою та легкою індустрією представляє  $K_{ст}$  приблизно, огрублено, оскільки тут врахований поділ промисловості лише на галузі (без видів виробництва). Наприклад, текстильна промисловість як галузь цілком віднесена до легкої індустрії, але якщо врахувати її структурування на підгалузі, то виробництво технічних тканин необхідно віднести до групи А. Скляна промисловість – галузь важкої індустрії, але виробництво скляного посуду, прикрас, іграшок – це складові групи Б. Це змістовне й цікаве групування галузей ускладнене тим, що численні види продукції можуть використовуватись і як засоби виробництва, і як предмети споживання. Наприклад, цукор, борошно, бензин, природний газ, будівельні матеріали можна використовувати як напівпродукти чи матеріали для виробництва нових продуктів, а можна поставляти населенню для безпосереднього споживання. Тому поділ галузей на групи А і Б здійснюють за фактичним споживанням продукції.

Якою повинна бути ця пропорція в ідеалі? У розвинених країнах споживчий комплекс (група Б) вдвічі перевищує інвестиційний (група А), іншими словами,  $K_{ст}$  становить близько 0,5. У колишньому СРСР беззастережна перевага надавалась розвитку групи А. І якщо у 1913 р.  $K_{ст} = 0,5$ , то у 1990 р. він зріс до 3: важка індустрія втричі (!) перевищувала легку, і така гігантська диспропорція спричинила в країні тотальний товарний дефіцит, який добре пам'ятає старше покоління. Чи не найбільш актуальне

завдання для України, Росії та багатьох інших пострадянських країн – якомога швидше зменшити коефіцієнт структури господарства (бажано до  $K_{ст} = 1,0$ ), а з часом довести його до світових стандартів ( $K_{ст} = 0,5$ ).

### **5.2.5. Співвідношення промисловості та сільського господарства**

В умовах індустріальної стадії розвитку світової економіки переважання промисловості трактувалось як показник більш високого рівня розвитку регіону чи країни, а «аграрність» була ознакою відставання у соціально-економічному житті. Такі оцінки базувались на більш високих показниках енергоозброєності та продуктивності праці у промисловості порівняно з сільським господарством. Вони зберігають свою значущість і в наш час. Разом з тим потрібно пам'ятати і про новітні тенденції щодо даної пропорції. У багатьох країнах нині енергоозброєність сільськогосподарського робітника порівняно з промисловістю стала вже цілком співставною і навіть випереджає її. Відповідно зростає продуктивність суспільної праці в аграрному секторі, і вона вже не поступається або ж перевищує відповідний показник промисловості. Таким чином, у розвинених країнах аграрний сектор вже не є економічно менш ефективним, ніж промисловий, і така «рівноцінність» двох секторів поширюється на інші країни.

По-друге, індустріальний етап глобальної цивілізації невпинно замінюється постіндустріальним. Сфера матеріального виробництва в цілому у найбільш розвинених країнах вже відійшла на другий план. І визначальним для таких країн щодо типу структури господарства вже є не пропорції між промисловістю та сільським господарством, а співвідношення між матеріальним виробництвом та сферою послуг.

І все ж для менш розвинених країн і регіонів, зокрема для регіонів України, традиційне співвідношення між промисловістю та сільським господарством ще залишається принциповим. За цією

пропорцією визначають загальний тип структури господарства країни чи регіону за такою схемою:

1) промисловість значно перевищує сільське господарство у складі ВВП – таку структуру називають *індустріальною*, їй відповідає високий рівень економічного розвитку;

2) промисловість перевищує аграрний сектор, але не різко домінує над ним – це *індустріально-аграрна структура* з дещо нижчим від попередньої рівнем економічного розвитку;

3) аграрний сектор попереду, але таке домінування незначне; маємо *аграрно-індустріальну структуру* господарства з низьким рівнем економічного розвитку;

4) аграрний сектор є головним, промисловість значно поступається йому; таку структуру називають *аграрною*, їй, як правило, відповідає найбільш низький рівень економічного розвитку країни чи регіону.

Типізація країн і регіонів за співвідношенням промислового та аграрного секторів у структурі господарства набула значного поширення. Разом з тим необхідно зробити такі зауваження. По-перше, частка промисловості слугує індикатором економічного рівня тому, що продуктивність суспільної праці у промисловому виробництві помітно вище, ніж в аграрному секторі. Щоправда, з цього правила є винятки: Голландія, Нова Зеландія мають аграрну структуру господарства і разом з тим дуже високий рівень соціально-економічного розвитку. По-друге, дана типізація вже неактуальна для високорозвинених країн, де абсолютним лідером у структурі господарства є сфера послуг.

### **5.2.6. Частки у структурі господарства прогресивних галузей та новітніх технологій**

Один із головних структурних показників сучасної промисловості та економіки в цілому – *частка галузей, що визначають науково-технічний прогрес (частка галузей НТП)*.

Нещодавно в умовах розвиненої індустріальної економіки такими галузями були електроенергетика, хімічна та нафтохімічна промисловість, машинобудування. При цьому з галузей хімічної індустрії прогресивними рахували лише галузі хімії органічного синтезу та виробництва синтетичних матеріалів. Ще більш складним та дискусійним був поділ галузей машинобудування на прогресивні - непрогресивні. Звичайно до машинобудівних галузей, що визначають науково-технічний прогрес, відносили більш сучасні види машинобудування. Але разом з тим і в традиційних галузях, таких, наприклад, як транспортне чи сільськогосподарське машинобудування, постійно з'являлись високотехнологічні й прогресивні підгалузі й виробництва.

Галузі НТП пронизують весь господарський комплекс і виступають галузями – лідерами, що задають загальний темп розвитку економіки і чий прискорений розвиток зумовлює швидке зростання всіх інших галузей. Дійсно, роль галузей НТП у загальному соціально-економічному розвитку визначальна:

- електроенергетика формує енергетичну базу господарства і в сучасних умовах є головним чинником економічного зростання;
- сучасні хімічні виробництва забезпечують народне господарство новими конструктивними матеріалами з наперед заданими властивостями, а також новітніми технологіями;
- машинобудування створює для всіх галузей сучасну технологічну базу виробництва, від якої безпосередньо залежать темпи економічного зростання.

Ще одна особливість галузей НТП – їх висока економічна ефективність: капіталовкладення в ці галузі, як правило, дають швидку й високу віддачу. Зазначені переваги галузей НТП зумовлюють таку норму: чим вища у структурі господарства частка групи галузей НТП, тим більш прогресивною є економіка і, навпаки, мала частка галузей НТП – ознака недосконалої структури господарства. У структурі промисловості розвинених країн частка цієї групи галузей перевищує 60%. У колишньому СРСР галузі НТП

у промисловому виробництві сягали 30-33%. Сучасна промисловість України вирізняється розвиненою електроенергетикою, але має значні відставання у хімічній індустрії, де переважають виробництва так званої основної хімії, які не входять до складу галузей НТП, та машинобудування з його традиційною орієнтацією на важке та загальне машинобудування.

З другої половини ХХ ст. у світі значно посилюється інтерес до *новітніх технологій*, які називають високими і навіть тонкими. В умовах постіндустріального розвитку та інформаційної науково-технічної революції відбуваються радикальні зміни у технологічному та організаційно-економічному забезпеченні виробництва, що за численними напрямками докорінно змінюють технології та сам характер виробництва. Серед новітніх технологій нетрадиційні методи одержання енергії, мікро- та наноелектроніка, робототехніка та автоматизовані системи виробництва, лазерні технології, волоконно-оптичний зв'язок, ракетно-космічні технології, сучасні біотехнології, генні технології (генна інженерія), інформаційні технології. Зрозуміло, що наявність новітніх технологій у складі господарства – ознака його високого технологічного й економічного рівня. Україна має вагомий доробок у сфері новітніх технологій у ракетно-космічній галузі.

Останнім часом головним показником прогресивної структури господарства стала *частка інноваційних галузей і виробництв*. Інновацією називають вперше створені й використані засоби або способи виробництва (нова техніка, нова технологія), а також нові джерела енергії, нові матеріали, які дають реальний ефект – економічний, екологічний, соціальний, і в яких втілене нове знання (наукове відкриття, технічний винахід тощо).

Частка новітніх високотехнологічних інноваційних товарів у загальному експорті Японії перевищує 24%, США – 22%. У світовій економіці до наукоємних відносять галузі виробництва з рівнем витрат науково-дослідних і дослідно-конструкторських робіт більш як 3,5 – 4,0% загального обороту та часткою зайнятого персоналу не менш ніж 2,5%.



**Контрольні питання:**

1. Розкрийте зміст і функції поняття «структура господарства». За якими складовими аналізують структуру господарства країн і регіонів?
2. Що являють собою економічні пропорції? Поясніть, як за допомогою пропорцій можна оцінити структуру господарства.
3. Характеризуйте співвідношення виробничої сфери та сфери послуг як одну з головних економічних пропорцій.
4. Як представляють секторну структуру господарства країн і регіонів? Порівняйте секторну структуру традиційну (індустріальну) та постіндустріальну.
5. Поясніть поступальний розвиток технологічних укладів. Як характеризують структуру господарства країн і регіонів за технологічними укладами?
6. Характеризуйте співвідношення інвестиційного та споживчого комплексу як базову пропорцію економіки регіонів. Поясніть головну тенденцію зміни економіки за коефіцієнтом структури господарства.
7. Які типи структури господарства країн і регіонів встановлюють за співвідношенням промисловості та сільського господарства? Чому ця пропорція вже не показова для постіндустріальних країн?
8. Яку роль у структурі господарства країн і регіонів відіграють прогресивні галузі (галузі науково-технічного прогресу) та новітні технології?

## Розділ VI. ГАЛУЗЕВА СТРУКТУРА ГОСПОДАРСТВА РЕГІОНІВ

---

---

### 6.1. Загальна схема галузевої структури господарства

У вітчизняній економіці значного поширення набула галузева структура господарства, пов'язана з галузевим управлінням, характерним для радянських часів. У сучасній статистиці України галузь визначають як сукупність усіх виробничих одиниць, які беруть участь переважно в однакових або подібних видах виробничої діяльності. Більш розгорнута дефініція така: *галузь* – це сукупність певною мірою однорідних за вихідною сировиною, технологією та продукцією підприємств і об'єднань, що мають єдине галузеве (відомче) підпорядкування та управління. Як бачимо, тут домінантною ознакою слугує відомча організаційно-економічна систематизованість підприємств: галузь утворюють всі виробничі одиниці, які «віднесені» до даної галузі. *Чисті галузі* об'єднують підприємства, що випускають однорідну продукцію.

*Галузі господарства* – традиційні одиниці систематики продуктивних сил, що виділилися для потреб управління в процесі суспільного й територіального поділу праці, який невпинно продовжується і в наш час. Галузева структура економіки є загальновідомою і загальноприйнятою. Разом з тим нема більш-менш чіткого визначення самого поняття «галузь господарства». Її визначають як сукупність господарських одиниць, що займаються певним видом господарської діяльності, або ж сукупність споріднених господарських одиниць, або ж сукупність якісно однорідних господарських одиниць. Більш точно чи однозначно визначити галузь, здається, неможливо. Ситуація ускладнена і тим,

що галузі господарства можуть бути дуже різними і за економічним змістом, і за формою, і за організацією.

Навіть у складі промисловості галузі виявляються незіставними: одні з них виділені за цільовим призначенням продукції (харчова, паливна та ін.); другі – за вихідною сировиною чи матеріалами (машинобудування й металообробка; лісова, деревообробна й целюлозно-паперова промисловість); треті – за єдністю технології (на підприємствах хімічної індустрії вихідна сировина обов'язково змінює свій хімічний склад). Галузевий поділ існує давно, і ми просто не помічаємо його внутрішньої неузгодженості та суперечливості. І ще одне зауваження. Галузі швидко множаться, з'являються все нові види господарської діяльності, які у той чи інший спосіб формують нові галузі. У 1940 р. в народному господарстві країни було понад 150 галузей, а в 1990 р. - близько 500.

Галузева структура господарства складна та багаторівнева (ієрархічна). У вітчизняній економіці народногосподарський комплекс традиційно поділяли на сфери господарства – виробничу та невиробничу. У свою чергу, сфери господарства складались з галузей народного господарства (народногосподарських галузей), які поділялись на укрупнені (комплексні) галузі і далі на прості галузі, підгалузі і види виробництв.

До *виробничої сфери (сфери матеріального виробництва)* віднесені галузі, в яких результат праці втілений у матеріальні блага. Підприємства виробничої сфери видають продукцію у природно-речовинній формі або у вигляді енергії. Вони також забезпечують транспортування, зберігання, розподіл та реалізацію готової продукції, без чого завершені виробничо-технологічні цикли існувати не можуть. Галузі безпосередньо виробничої сфери виробляють матеріальну продукцію та енергію, опосереднено виробничої сфери – забезпечують нормальне функціонування виробництва. У галузях *невиробничої сфери (сфери послуг)* корисна діяльність виражена не у виробництві матеріальних благ, а в наданні послуг населенню чи суспільству в цілому. При цьому послуги, зорієнтовані на

індивідуальні запити людини, віднесені до *підсфери обслуговування населення*. Ті ж галузі, що обслуговують суспільство в цілому, утворюють *підсферу обслуговування суспільства*.

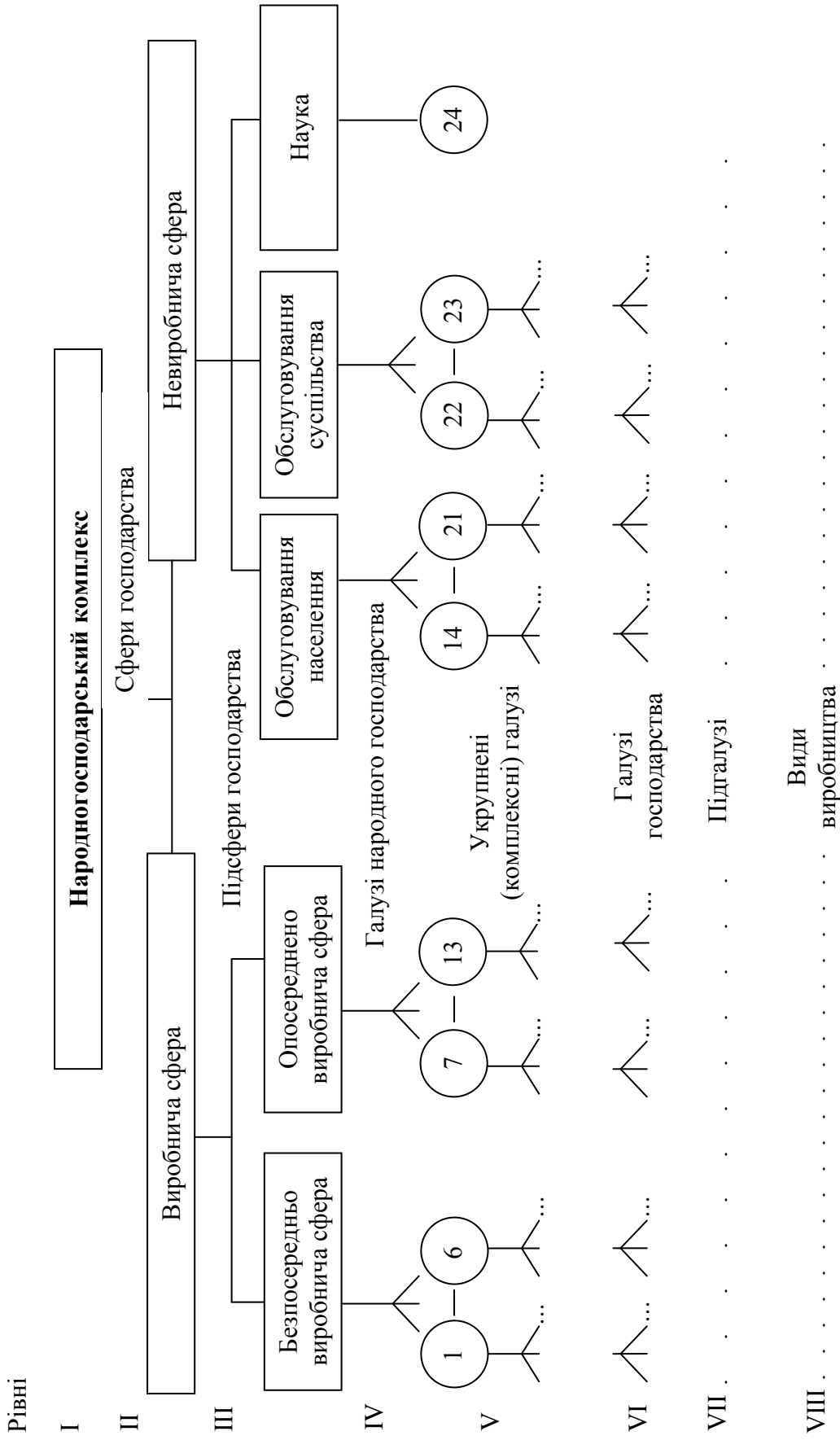
До складу невиробничої сфери відносили наступні галузі народного господарства (рис. 21): житлово-комунальне господарство; невиробничі види побутового обслуговування; охорона здоров'я, фізична культура, соціальне забезпечення; освіта; культура і мистецтво; фінанси, кредит, страхування, пенсійне забезпечення; об'єднання громадян; управління; наука і наукове обслуговування.

За «Загальним класифікатором галузей народного господарства», який був чинним в Україні до 1 липня 1997 р., галузей народного господарства (рис. 21) було 24. Підкреслимо, що в сучасних умовах цей перелік і сама рубрикація галузей народного господарства зазнають помітних трансформацій.

До *безпосередньо виробничої сфери* віднесені шість галузей народного господарства: промисловість, будівництво, сільське господарство, лісове господарство, рибний промисел, мисливський промисел. Сім народногосподарських галузей утворюють *опосереднено виробничу сферу*: транспорт, зв'язок, торгівля, громадське харчування, матеріально-технічне постачання, збут, заготівля.

Галузі народного господарства, що обслуговують населення, представлені таким переліком: житлово-комунальне господарство, побутове обслуговування, соціальне забезпечення і страхування, охорона здоров'я, фізична культура і спорт, освіта, культура, мистецтво. Обслуговують суспільство в цілому такі галузі народного господарства, як державне і господарське управління, управління громадськими і кооперативними організаціями, військовий (оборонний) комплекс, охорона громадського порядку. Як окрема галузь народного господарства виділена наука.

Ще раз зазначимо, що наведена схема галузевої структури господарства являє собою лише один з багатьох можливих варіантів такої систематики, до того ж варіант помітно застарілий, не зорієнтований на сучасні структурні зміни. Але новіших і деталізованіших розробок такої систематики, на жаль, нема.



**Рис. 21. Галузева структура господарства**

Галузі народного господарства поділяють на укрупнені (комплексні) галузі. Зокрема, за класифікацією Держкомстату України, до промисловості входять 16 укрупнених (комплексних) галузей.

Кожна з укрупнених (комплексних) галузей складається з простих галузей. Наприклад, машинобудування й металообробка включає близько 60 галузей, хімічна й нафтохімічна - 15, будівельних матеріалів – 15 і т.д. Галузі можуть поділятися на підгалузі. Так, у складі вугільної промисловості розрізняють кам'яновугільну та буровугільну. Найдрібнішою одиницею галузевої структури господарства виступає вид виробництва.

Більш сучасний (1995 р.), але не менш дискусійний варіант галузевої структури господарства запропонований Т.Г. Морозовою, за яким народногосподарський комплекс поділений на три групи галузей:

- **галузі матеріального виробництва** – промисловість, будівництво, сільське господарство, а також заготівля, матеріально-технічне постачання, торгівля та громадське харчування;
- **галузі невиробничої сфери** – житлово-комунальне господарство, побутове обслуговування, транспорт, зв'язок;
- **галузі соціального обслуговування** – охорона здоров'я, освіта, наука, культура, мистецтво, управління, оборона.

В американській статистиці прийнято такий структурний поділ галузей господарства: до *виробничої сфери* віднесені сільське господарство, видобувна та обробна промисловість, будівництво; всі інші галузі господарства утворюють *сферу послуг*. При цьому йдеться і про виробників продукції, і про виробників послуг.

В цілому галузева систематика господарства ще залишається недостатньо розробленою. Не можна погодитись з віднесенням науки до *невиробничої сфери* чи до сфери соціального обслуговування (Т.Г. Морозова). Поза увагою цитованих авторів залишились такі галузі, як кредитно-фінансова, туризм, інформатика.

Практично в усіх пострадянських державах однією з найбільш принципівих і невідкладних виступає проблема *структурної перебудови економіки*. Просте порівняння народногосподарських пропорцій України із розвиненими країнами свідчить, що ми дістали в спадщину занедбану, архаїчну, розбалансовану й неефективну структуру господарства. Більше того, її називають «деформованою», наголошуючи ту обставину, що численні диспропорції, серед яких різке переважання сфери виробництва, галузей важкої індустрії, неймовірна мілітаризація економіки та ін. є результатом не стихійного чи еволюційного відставання, а так званого планомірного й дуже цілеспрямованого її розвитку в рамках партійно-адміністративної управлінської системи, що втратила нормальні орієнтири соціально-економічного розвитку країни.

З аналізом структури господарства безпосередньо пов'язане поняття його комплексності. У найбільш загальному розумінні, **комплексність** – це таке поєднання основних компонентів та структур господарства регіону, яке забезпечує стійке (стабільне й динамічне), пропорційне й збалансоване функціонування економіки та природного середовища території.

Комплексність – складне багатоаспектне та ієрархічне, багаторівневе поняття. Можна говорити про комплексний розвиток окремих видів виробництв, галузей, сфер господарства, з одного боку, та територіальних соціально-економічних формувань – малих і великих поселень, промислових вузлів – з другого. Регіональну комплексність розуміють як пропорційність, збалансованість та ефективну взаємопов'язаність і взаємодію основних елементів господарства регіону, зокрема його природного середовища та природно-ресурсного потенціалу, створеної інфраструктури, історико-культурних надбань і традицій, трудових ресурсів і кваліфікованих кадрів, науково-технічного потенціалу. Комплексність охоплює також і ефективну взаємодію територіальних складових частин регіону – його мезо- і мікрорегіонів, економічних центрів.

## 6.2. Галузева рубрикація промисловості, сільського господарства, транспорту

Вітчизняна статистика відмовилась від традиційного галузевого обліку і запровадила систематику видів економічної діяльності. Разом з тим зберігається функціонально-галузева структура управління господарством і потреба використання галузевої класифікації. Наводимо короткий огляд галузевої структури підрозділів народного господарства.

**Промисловість** – це галузь народного господарства, яка включає видобуток і обробку мінеральної сировини; видобуток, заготівлю і переробку рослинницької та тваринницької сировини; виробництво різноманітних знарядь праці, значну частину предметів праці та предметів споживання. Промислові підприємства створюють матеріальні блага, а також надають певні види послуг (ремонт обладнання та ін.). Промислове виробництво базується на технологіях, яких немає в природі, і промислова продукція є такою, що в природі, поза виробництвом, не існує. Всю історію людства поділяють на технологічні епохи, що виділені за переважанням тих чи інших технологій, джерел енергії та матеріалів. З початку першої промислової революції (друга полов. XVIII ст.) і до кінця XX ст. людство перебувало у так званій **індустріальній цивілізації** з провідною роллю у суспільному виробництві промисловості. Для багатьох країн індустріальна епоха ще триває, і лише найбільш розвинені держави увійшли вже у **постіндустріальну (інформаційну) цивілізацію**.

Галузі промисловості поділяють на *добувні* й *обробні*. Перші видобувають мінеральну сировину й паливо, природні матеріали, тобто первинні продукти, що їх надає природа, другі – обробляють первинну продукцію, що її надають добувні галузі, сільське й лісове господарство. Обробка продукції може бути багатостадійною. Відтак розрізняють галузі первинної обробки та вторинної.

Промисловість часто поділяють на три крупні групи галузей – на харчову, легку й важку індустрію. *Харчова* промисловість



виробляє харчову продукцію, *легка* – предмети споживання (крім продовольства). *Важка індустрія* випускає засоби виробництва. Перші дві групи галузей – харчова і легка, виробляють *предмети споживання*, і в політичній економії їх об'єднують за цією ознакою в єдину *групу Б*. Важка індустрія, відповідно, утворює *групу А*, що виробляє засоби виробництва. Співвідношення цих груп – одна з головних структурних характеристик і промисловості, і народного господарства в цілому.

Промисловість як галузь народного господарства поділяють на *укрупнені* або *комплексні галузі*, статистика України виділяє 16 *укрупнених (комплексних) галузей*: 1) електроенергетика; 2) паливна промисловість; 3) чорна металургія; 4) кольорова металургія; 5) машинобудування й металообробка; 6) хімічна і нафтохімічна промисловість (сюди ж віднесена і хіміко-фармацевтична індустрія); 7) лісова, деревообробна і целюлозно-паперова промисловість; 8) промисловість будівельних матеріалів; 9) промисловість будівельних конструкцій і деталей; 10) скляна й фарфорово-фаянсова промисловість; 11) легка промисловість; 12) харчова промисловість; 13) мікробіологічна промисловість; 14) борошно-круп'яна і комбікормова промисловість; 15) медична промисловість (виробництво медичної апаратури та інструментів); 16) інші галузі промисловості (виробництво музичних інструментів, художніх і ювелірних виробів, іграшок, хімчистка і пральні та ін.).

Укрупнені (комплексні) галузі промисловості поділяють на *прості галузі*. Наприклад, чорна металургія включає такі галузі: 1) видобуток і збагачення руд чорних металів (залізної, марганцевої); 2) видобуток і збагачення нерудної сировини для чорної металургії (вапняків, флюсів, вогнетривних матеріалів); 3) виробництво чорних металів; 4) вторинна обробка чорних металів (виробництво сталі й прокату); 5) виробництво труб; 6) виробництво електроферросплавів; 7) виробництво вогнетривів, 8) коксохімічна промисловість; 9) виробництво металовиробів виробничого призначення. Харчова індустрія як укрупнена (комплексна) галузь поділена на три окремі галузі: 1) харчосмакову; 2) м'ясо-молочну; 3) рибну.

Галузі промисловості поділяють на підгалузі. Так, у складі харчосмакової промисловості (галузь) розрізняють такі підгалузі: цукрова промисловість; макаронна промисловість; виробництво хлібобулочних виробів; спиртова промисловість; лікєро-горілчана промисловість; виноробна промисловість; виробництво безалкогольних напоїв; пивоварна промисловість; дріжджева промисловість; тютюнова промисловість; чайна промисловість; кондитерська промисловість; виробництво харчових концентратів; парфумерно-косметична промисловість; олійно-жирова промисловість; інші підгалузі харчової промисловості.

**Сільське господарство** – галузь народного господарства, що вирощує та переробляє сільськогосподарську продукцію – рослинницьку або тваринницьку. Сільськогосподарське виробництво використовує землю як головний засіб виробництва подібно до того, як в промисловості використовують технологічні лінії та обладнання. У сільському господарстві застосовують технологічні процеси, що протікають у природі, і виробництво сільськогосподарської продукції спирається на природні технології, щоправда значно інтенсифіковані людиною.

Сільське господарство як галузь народного господарства складається з двох *укрупнених (комплексних) галузей* – рослинництва і тваринництва. *Рослинництво* поділяють на такі окремі галузі: зернове господарство; вирощування технічних культур (цукровий буряк, льон, соняшник та ін.); вирощування кормових культур; овочівництво; садівництво; виноградарство та ін. У складі *тваринництва* такі галузі, як скотарство (розведення великої рогатої худоби), свинарство, птахівництво, вівчарство, конярство, бджільництво, ставкове рибництво, шовківництво (вирощування коконів тутового шовкопряду) та ін. Підгалузями зернового господарства є вирощування окремих зернових та зернобобових культур. Галузі тваринництва додатково розрізняють за їх напрямками щодо переважного виробництва тих чи інших видів

продукції. Скотарство, наприклад, може мати молочний, молочно-м'ясний, м'ясо-молочний чи м'ясний напрямки.

**Транспорт** як галузь народного господарства складається з таких *укрупнених (комплексних) галузей*: 1) транспорт загального користування; 2) промисловий залізничний транспорт; 3) відомчий транспорт; 4) трубопровідний транспорт; 5) шляхи сполучення загального користування.

Укрупнена галузь транспорт загального користування поділена на такі окремі галузі: залізничний транспорт, морський транспорт, річковий транспорт, автомобільний транспорт, авіаційний транспорт, міський електротранспорт. Прості галузі транспорту складаються з підгалузей. Зокрема, трубопровідний транспорт включає як підгалузі: нафтопроводи, газопроводи, водогони, продуктопроводи (гас, аміак та ін).

**Контрольні питання:**

1. Як визначають галузь у вітчизняній статистиці? Вкажіть на недоліки і слабкі місця такої дефініції.
2. Проаналізуйте загальну модель галузевої структури господарства (рис. 21, с. 173): на які сфери і галузі поділяють господарський комплекс за таким підходом?
3. Порівняйте галузевий склад виробничої та невиробничої сфер, а також безпосередньо виробничої та опосереднено виробничої сфер (підсфер).
4. Характеризуйте галузеву структуру господарства, розроблену Т. Г. Морозовою (1995 р.). Зазначте переваги і недоліки такої систематики.
5. Представте галузевий склад промисловості. Наведіть приклади укрупнених (комплексних) галузей, простих галузей, підгалузей.
6. Поясніть галузеву рубрикацію сільського господарства. Назвіть його укрупнені (комплексні) галузі, а також окремі галузі у складі рослинництва і тваринництва.
7. На які укрупнені (комплексні) галузі та окремі галузі поділяли транспорт у традиційній галузевій систематиці.

## Розділ VII. ФУНКЦІОНАЛЬНА СТРУКТУРА ГОСПОДАРСТВА РЕГІОНІВ

---

### 7.1. Складові функціональної структури регіональних господарських комплексів

*Господарська діяльність* – це доцільна діяльність людей із виробництва матеріальних благ і послуг, спрямована на задоволення власних потреб. Господарську діяльність країни називають *національною економікою* або *національним господарським комплексом*. Термін *народне господарство*, що мав присмак радянської ідеології, поступово виходить з ужитку.

Господарський комплекс являє собою складну багатогалузеву економічну систему, що об'єднує різні галузі, має високу інтегрованість її складових елементів – підприємств, організацій, мереж, розвинені і стійкі зв'язки, єдину структуру управління. Господарські комплекси мають більш високу ефективність виробництва порівняно із звичайною, менш інтенсивною сукупністю виробничих одиниць. *Господарський комплекс регіону* в організаційно-управлінському аспекті – це поєднання підприємств і установ, що задовольняють матеріальні і духовні потреби населення. Базовою характеристикою економіки регіонів слугує *структура господарства*, що показує, якими основними елементами складена економіка і які співвідношення (пропорції) існують між ними.

Структуру господарства країни чи регіону звичайно характеризують за складом та співвідношенням основних сфер, галузей та видів господарської діяльності, а також за співвідношенням господарських об'єктів різних видів, їх системних інтеграцій, за співвідношенням суб'єктів господарювання, форм власності на засоби виробництва і т.д. Це складне багатоаспектне поняття

характеризує «загальну конструкцію» господарського комплексу, її позитивні й негативні особливості, її прогресивність-регресивність (архаїчність), ефективність-неефективність, динамічність-інертність.

Галузева структура господарства показує галузевий склад економіки та співвідношення різних галузей і галузевих груп – сфер, підрозділів, секторів, комплексів. У загальному розумінні, галузь – сукупність господарських одиниць, які виробляють якісно однорідну продукцію або задовольняють певні потреби суспільства одного напрямку.

Свого часу радянські економісти народногосподарський комплекс країни поділяли на дві сфери. До *виробничої сфери* відносили такі галузі народного господарства, як промисловість, сільське господарство, лісове господарство, рибне господарство, будівництво, які разом утворювали *безпосередню виробничу сферу (підсферу)*. Друга група галузей – транспорт і зв'язок, торгівля і громадське харчування, матеріально-технічне забезпечення і збут, заготівлі, інформаційно-обчислювальне обслуговування, операції з нерухомим майном, загальна комерційна діяльність по забезпеченню функціонування ринку, геологія та розвідка надр, геодезія і гідрометеослужба, виробничі види побутового обслуговування населення, інші види діяльності сфери матеріального виробництва, утворювала *опосереднену виробничу сферу (підсферу)*.

До *невиробничої сфери* за галузевим класифікатором віднесли такі галузі: житлово – комунальне господарство; невиконавчі види побутового обслуговування населення; охорона здоров'я, фізична культура, соціальне забезпечення; освіта; культура і мистецтво; наука і наукове обслуговування; фінанси, кредит, страхування; пенсійне забезпечення; управління; об'єднання громадян. Галузі невиконавчої сфери поділяли на дві групи (підсфери) – *обслуговування населення* та *обслуговування суспільства*. Галузі першої групи надають індивідуальні послуги, другої – обслуговують суспільство чи територіальні громади в цілому.

Поділ економіки на дві сфери зберігається і у наш час, тільки в ньому вже нема поняття «невиробнича сфера». Сучасна економічна наука поділяє господарство на *матеріальне виробництво* і

*нематеріальне* (духовні блага) *виробництво* або ж на *виробничу сферу* і *сферу послуг*.

До ***сфери матеріального виробництва*** входять промисловість, сільське, лісове і рибне господарство і будівництво. Це галузі народного господарства, що виробляють матеріальні блага (товари). У ***сфері послуг*** створюються послуги невиробничого і виробничого характеру, а також духовні (нематеріальні) блага. *Одні галузі сфери послуг* обслуговують безпосередньо населення і надають індивідуальні послуги. Таким є побутове обслуговування, освіта, культура, охорона здоров'я, рекреація. *Друга група* галузей обслуговує і населення і виробництво: транспорт і зв'язок, фінанси і кредит, страхування, торгівля. *Третя група* галузей забезпечує життєдіяльність суспільства взагалі і колективні(господарські) послуги. До цієї групи належать управління, охорона громадського порядку, оборона, наука та ін.

У Господарському кодексі України діють такі дефініції:  
1) *галузь народного господарства* – це сукупність усіх виробничих одиниць, що беруть участь в однакових або подібних видах економічної діяльності;

2) галузі народного господарства утворюють дві *сфери господарства* – *сферу матеріального виробництва* і *сферу нематеріального виробництва (невиробничу сферу)*. До сфери матеріального виробництва належать галузі, які визначаються видами діяльності, що створюють, відновлюють або знаходять матеріальні блага (продукцію, енергію, природні ресурси), а також продовжують виробництво у сфері обігу (реалізації) шляхом переміщення, зберігання, сортування, пакування продукції чи інших видів діяльності. Усі інші види діяльності у своїй сукупності становлять сферу нематеріального виробництва (невиробничу сферу).

У структурі господарства регіонів галузі можуть виконувати різні економічні функції і відігравати різні ролі. За такою ознакою розрізняють галузі або види діяльності головні (спеціалізуючі), супутні, додаткові і допоміжні. ***Головні галузі*** (види діяльності) визначають місце регіону у системі територіального поділу праці в країні і у світовому господарстві, характеризують його головні

народногосподарські функції, визначають спеціалізацію регіону. **Супутні галузі** регіону фіксують диверсифікацію (розгалуження) головних виробництв на основі паралельної чи послідовної переробки сировини, відходів виробництва, а також для досягнення технологічної завершеності й повноти основних циклів виробництва та послуг. Супутні види діяльності значною мірою посилюють комплексність господарства регіону. **Додаткові і допоміжні галузі** (види діяльності), як правило, не є спеціалізуючими і не пов'язані технологічно з головними галузями, як супутні. Вони виникають для розв'язання місцевих соціально-економічних завдань, але можуть за певних умов зростати і ставати спеціалізуючими.

Більш широка функціональна систематика галузей розрізняє також такі групи галузей, як базові, місцеві, обслуговуючі (інфраструктурні).

**Базові галузі** види економічної діяльності – добувна промисловість, сільське та лісове господарство, рибне господарство та мисливство, охоплюють виробництво та постачання первинної продукції і разом формують первинний сектор економіки (про що далі). Вітчизняні дослідники (М.Д. Пістун 1996 р.) трактують їх як сировинно–ресурсні. Зазначимо, що в багатьох випадках вони виступають і як галузі спеціалізації регіону.

**Місцеві галузі** (види діяльності) зорієнтовані на задоволення продукцією чи послугами потреб виключно свого регіону. Це підсобні види господарської діяльності, що незалежно від народногосподарської спеціалізації регіону забезпечують нормальну життєдіяльність населення. Функції місцевих галузей часто виконують харчова і легка промисловість, виробництво продукції масового споживання, розробка будівельної сировини і виробництва будівельних матеріалів тощо.

**Обслуговуючі (інфраструктурні) галузі** (види діяльності) постачають господарство регіону електроенергією, водою, теплом, будівельними матеріалами, забезпечують потреби в ремонті, транспортно-комунікаційних засобах, підготовці кадрів, охороні здоров'я, відпочинку. Це галузі виробничої та соціальної інфраструктури, які є обов'язковою складовою частиною і умовою

комплексного розвитку регіону.

Цікаву схему **функціональної структури економіки регіону** запропонував свого часу академік М.М. Паламарчук (1983 р.). У структурі господарства він виділяє *природно-ресурсні цикли* – гірничопромисловий, промисловий, агропромисловий, лісопромисловий, будівельно-індустріальний, рекреаційний, а також *ланки соціального розвитку* – освітньо-виховну, охорони здоров'я, культурно-освітню, торгово-заготівельну, громадського харчування, фізкультурно-спортивну тощо. П.В. Луцишин (1996 р.) додає до цього переліку ще транспортну й наукову ланки.

У вітчизняній практиці управління був поширений також функціональний поділ галузей і виробництв у сфері матеріального виробництва на *групу А – виробництво засобів виробництва (I підрозділ)*, та *групу Б – виробництво предметів споживання (II підрозділ)*. У колишньому СРСР декларувався і неухильно витримувався так званий закон переважаючого (і випереджаючого) зростання виробництва засобів виробництва над виробництвом предметів споживання, який врешті-решт деформував структуру господарства, заблокував нормальний товарно-грошовий обіг в країні і зруйнував її економіку.

Близьким за змістом є поділ промисловості на важку й легку індустрію. *Важка індустрія (промисловість)* – це сукупність галузей, що виробляють засоби виробництва - метал, паливо, електроенергію, машини, устаткування, хімічну продукцію, будівельні матеріали, деревину і вироби з неї та ін. *Легка промисловість (індустрія)* об'єднує галузі, що продукують предмети споживання. За переліком Держкомстату України, це легка, харчова, борошномельно-круп'яна галузі.

Між поділом індустрії на групи А і Б (I та II підрозділи) і на важку й легку промисловість є певна розбіжність. У першому варіанті йдеться про поділ на галузі та види виробництв, у другому - лише на галузі. Перше розмежування проводять з точністю «до видів виробництв», друге – «до галузей». Отже співвідношення груп А та Б (I і II підрозділів) більш точно й докладно характеризує загальну структуру промислового виробництва, ніж її поділ на важку й легку



промисловість. Так, текстильна промисловість як галузь цілком належить до легкої індустрії, але виробництво технічних тканин як вид виробництва потрапляє в групу А. Скляна індустрія в цілому є галуззю важкої промисловості. Але виробництво побутових виробів - посуду, іграшок, біжутерії та ін. є видами виробництва, що належать до групи Б (II підрозділу).

Традиційним є ще один поділ промисловості на добувну та обробну. *Добувна промисловість* об'єднує галузі та виробництва, в яких людина безпосередньо діє на природу і видобуває із земних надр або ж заготовляє з лісів і вод паливо, сировину для обробної індустрії, будівельні матеріали, руди чорних і кольорових металів, мінеральну сировину для хімічної промисловості, воду, а також окремі продукти безпосереднього споживання. До добувної промисловості належать галузі гірничодобувної індустрії, лісозаготівля, розробка будівельних матеріалів, морський і мисливський промисел, гідроенергетика, магістральні водогони.

*Обробна промисловість* охоплює галузі та виробництва, що переробляють сировину промислового походження, тобто продукцію добувних галузей. До обробної індустрії належать підприємства, що виробляють чорні та кольорові метали, металопрокат, машини й устаткування, хімічні та нафтохімічні продукти, вироби деревообробки і целюлозно-паперової промисловості, цемент, будівельні матеріали та конструкції. До обробної промисловості віднесені також підприємства з ремонту машин та промислового устаткування, теплоелектростанції, галузі й виробництва для переробки сільськогосподарської сировини – зерна, овочів, фруктів, винограду, технічних культур, продукції тваринництва.

Значного поширення в економічній літературі набула **секторна модель структури народного господарства**, за якою види господарської діяльності впорядковані щодо їх послідовності у переробці первісних продуктів. До *первинного сектора* віднесені галузі й виробництва, в яких суспільство безпосередньо присвоює природні ресурси або ж за допомогою природних засобів виробництва (земля) отримує первинну продукцію.

*Первинний сектор* охоплює сільське господарство (землеробство і тваринництво), гірничодобувну промисловість, лісове господарство, рибальський і мисливський промисел, заготівлю природних продуктів (грибів, ягід, лікарських трав та ін.). *Вторинний сектор* є похідним від первинного. Він включає всі галузі переробної промисловості, що виробляють засоби виробництва і предмети споживання, а також будівництво. *Третинний сектор* представлений сферою послуг. До його складу входять галузі, що обслуговують виробництво: транспорт, зв'язок, фінансово-кредитна сфера, інформація, реклама, консультації з управління, наукове обслуговування виробництва. Цю групу галузей називають *виробничою інфраструктурою*. Другу частину третинного сектора складають галузі *соціальної інфраструктури*, що надають послуги населенню і задовольняють його соціальні та духовні запити.

Останнім часом все частіше називають і *четвертинний сектор господарства*, що охоплює сферу управління та інформації.

Пропонована три-, чотирисекторна структура господарського комплексу певною мірою показує послідовні стадії його формування. Видобування – переробка – обслуговування – управління являють собою своєрідний «генетичний код» господарства. Співвідношення цих секторів досить точно характеризує загальний ступінь соціально-економічної еволюції країн та регіонів. Чим більшою є частка нижніх секторів економіки, тим менш розвиненим є даний господарський комплекс, і навпаки, висока частка новітніх секторів – сфер послуг, управління, інформатики, свідчить про стрімкий соціально-економічний розвиток регіону чи країни.

За співвідношенням секторів визначають загальний тип економіки країн або регіонів:

- 1) доіндустріальний (аграрний) з дуже високою часткою первинного сектору;
- 2) індустріальний в якому вторинний сектор (до 40 % ВВП);
- 3) постіндустріальний із значним (до 70% і більше) переважанням третинного-четвертинного сектору.

Базовою характеристикою структури господарських комплексів країн, регіонів і міст виступає їх *інфраструктура*. Інфраструктуру

визначають по-різному:

- інфраструктуру визначають як комплекс взаємопов'язаних об'єктів і мереж, що забезпечують функціонування господарства;

- дещо ширше, інфраструктура – система комунікацій, об'єктів, споруд, а також організацій і установ, що забезпечують життєдіяльність суспільства;

- «інфраструктурою» називають сукупність споруд, будівель, інженерно-технічних систем, необхідних для функціонування галузей матеріального виробництва та забезпечення умов життєдіяльності суспільства;

- іноді «інфраструктурою» називають комплекс так званих інфраструктурних галузей господарства – транспорт, зв'язок, освіту, охорону здоров'я та ін.;

- визначають також інфраструктуру підприємств – організаційно-технічну, фінансово-кредитну, інформаційно-аналітичну (інформаційні, юридичні, маркетингові, аудиторські, бізнес-центри, бізнес-інкубатори).

Термін «інфраструктура» введений А. Маршаллом (1910 р) і у 1940-х роках популяризований Д.Кларком. *Виробнича інфраструктура* – сукупність галузей і видів економічної діяльності, що обслуговують виробництво: транспорт, зв'язок, лінії електропередач, трубопроводи, санітарно-захисні зони, очисні споруди. *Соціальна інфраструктура* – галузі й види діяльності, що обслуговують населення: охорона здоров'я, освіта, торгівля, комунальне господарство, побутове обслуговування тощо.

До складу виробничої інфраструктури відносять:

1) транспорт, зв'язок, складське господарство, матеріально-технічне постачання;

2) інженерні споруди та об'єкти, у т.ч. меліоративні та іригаційні системи;

3) інженерно-технічні комунікації та мережі, включаючи лінії електропередач, нафто- і газопроводи, водогони, мережі зв'язку та ін.

Термін «інфраструктура» у наш час набув значної популярності та поширення. Розрізняють такі різновиди інфраструктури:

- *інфраструктуру економіки (інфраструктуру господарства)*, що обслуговує виробництво та господарство в цілому;
- *соціальну інфраструктуру*, що забезпечує життєдіяльність населення;
- *транспортну інфраструктуру*;
- *ринкову інфраструктуру*, що забезпечує функціонування ринкової економіки, вільний рух товарів і послуг на ринку (банки, страхові компанії, біржі, ярмарки, консультаційні та інформаційно-маркетингові фірми та ін.);
- *інноваційну інфраструктуру*, що являє собою сукупність суб'єктів і закладів науково-технічної та інноваційної діяльності – освітніх, науково-дослідних, технологічних, спеціальних економічних зон, індустріальних парків тощо;
- *військову інфраструктуру*, що забезпечує оборонний потенціал країни;
- *природоохоронну та екологічну інфраструктуру*.

Сукупність галузей, об'єктів і систем інфраструктури називають спеціальним капіталом території, її «кровеносною системою». Загальноприйнятої методики аналізу інфраструктури регіонів і міст не існує. Разом з тим утворився інфраструктурний постулат регіональної економіки: регіони і міста з високим рівнем розвитку інфраструктури мають значну перевагу у подальшому соціально-економічному розвитку.

## **7.2. Систематика господарства за енерговиробничими циклами**

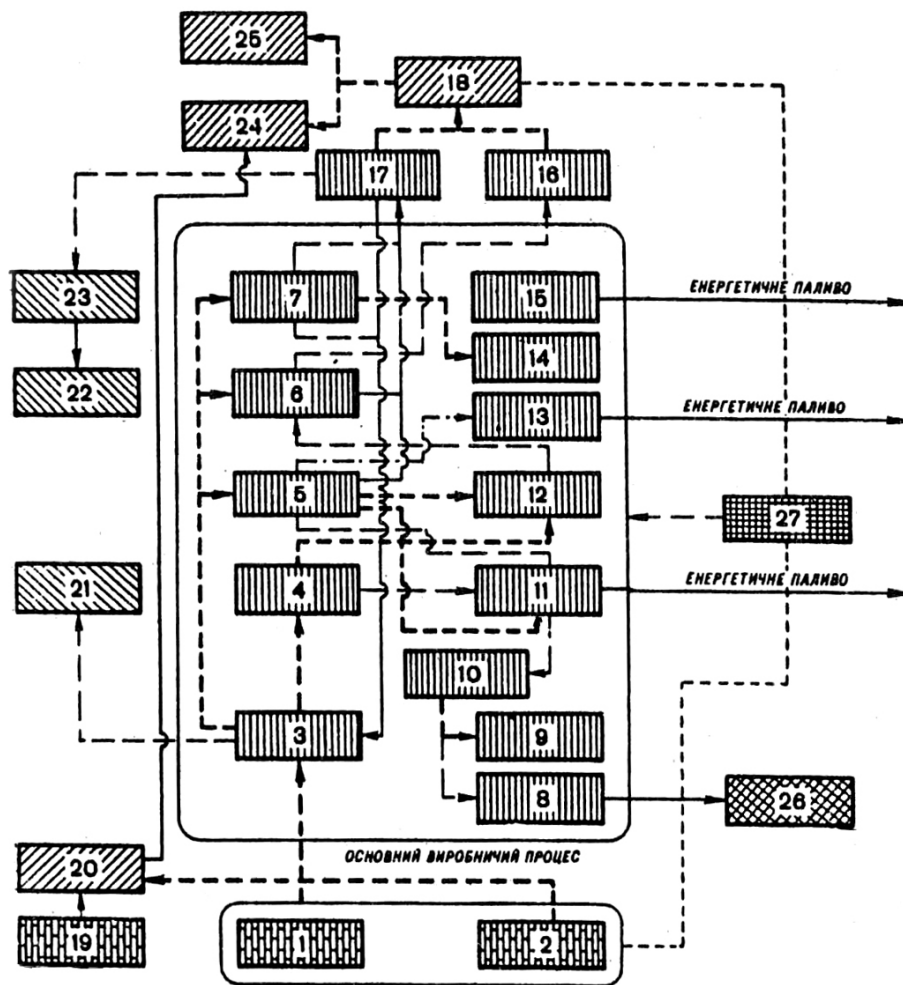
Своєрідну систематику промислових виробництв розробив протягом 1930-1950 років Н.Н. Колосовський. В її основу покладено певні види вихідної сировини та переважаючого виду енергії, на основі яких формуються взаємопов'язані сукупності виробництв. При цьому різні виробництва об'єднані у технологічні «ланцюги» за принципом послідовної чи паралельної переробки вихідної сировини. Відтак, *енерговиробничий цикл* (ЕВЦ) – сукупність технологічно

взаємопов'язаних виробництв, що формується на основі послідовної та паралельної переробки певного виду вихідної сировини. У деяких ЕВЦ вихідна сировина визначає і основний вид енергії, що її використовують виробництва даного циклу (вугілля, нафта, газ, гідроенергія та ін.).

**Енерговиробничий цикл (ЕВЦ)**, за Н.Н. Колосовським – типова сукупність виробничих процесів, що виникають взаємозумовлено і співпорядковано довкола основного процесу для даного різновиду енергії та сировини. Класифікація ЕВЦ Колосовського складалася з 8 циклів:

- 1) пірометалургійний цикл чорних металів;
- 2) пірометалургійний цикл кольорових металів;
- 3) нафтоенергохімічний цикл;
- 4) сукупність гідроенергопромислових циклів;
- 5) сукупність циклів переробної індустрії;
- 6) лісоенергетичний цикл;
- 7) сукупність індустріально-аграрних циклів;
- 8) гідромеліоративний індустріально-аграрний цикл.

Реальний зміст ЕВЦ можна проілюструвати такими прикладами. На базі родовищ кам'яного вугілля розпочинають його видобуток і збагачення. На цій основі формується вуглехімічна й коксохімічна індустрія, яку продовжують «ланцюги» виробництв важкого органічного синтезу та основної хімії – виробництва хімічних напівпродуктів (ароматичні вуглеводні, аміак та ін.), добрив, барвників, вибухових речовин, пластмас. За наявності технічної води будуються потужні теплові електростанції та теплоелектроцентралі з масовим виробництвом електроенергії та промислового тепла. На цій основі формуються енерго- й теплоємні виробництва – металургійні, хімічні, що використовують продукцію вугле- та коксохімії, промислові відходи (золу, шлаки, гази та ін.). Якщо до цієї взаємозумовленої сукупності виробництв різних галузей додати обслуговуючі галузі (зокрема машинобудування), то матимемо *вуглеенергохімічний ЕВЦ*.







Сировинна та паливно-енергетична база

**Виробництва та їх профіль**

-  нафтопереробка
-  органічна хімія
-  основна хімія
-  машинобудування
-  промисловість будівельних матеріалів

**Характер виробничих зв'язків**

-  з послідовною обробкою сировини
-  з комплексним використанням сировини
-  з утилізацією виробничих відходів
-  матеріально-технічні зв'язки

**Рис. 22. Нафтоенергохімічний цикл виробництва**

\* Поділ виробничих зв'язків за їх значенням на основні, додаткові та побічні показано товщиною відповідних ліній

1 - видобуток нафти, 2 - видобуток попутного нафтового газу, 3 - гідроочищення нафти та нафтопродуктів, 4 - перегонка нафти, 5 - крекінг нафти та нафтопродуктів, 6 - піроліз нафти та нафтопродуктів, 7 - ріформінг нафти та нафтопродуктів, 8 - гудрон, 9 - мастила, 10 - перегонка мазуту, 11 - мазут, 12 - моторне паливо, 13 - крекінг-залишок, 14 - високооктанове паливо 15 - сухий газ, 16 - вуглеводні, 17 - ненасичені вуглеводні,

18 - виробництво напівпродуктів органічної о синтезу, 19 - виробництво газового бензину, 20 - виробництво етилового спирту, 21 - виробництво сірчаної кислоти, 22 - виробництво азотних добрив, 23 - виробництво аміаку, 24 - виробництво синтетичного каучуку, 25 - виробництво синтетичних смол і пластмас 26 - виробництво будівельних матеріалів, 27 - нафтове та хімічне машинобудування.

На рис. 22 показана схема виробництв та технологічних зв'язків, що утворюють *нафтоенергохімічний ЕВЦ*. На цій схемі видно, що кожен цикл має свій *стрижень* – ланцюг послідовних виробництв, що розпочинається видобутком і первинною обробкою вихідної сировини (очищення, збагачення) і продовжується все більш глибокими технологіями, що послідовно переробляють первинну сировину та напівпродукти. У нашому прикладі це видобуток та очищення нафти, її перегонка, крекінгування, піроліз та ріформінг. Від головного стрижня ЕВЦ відходять відгалуження, які розпочинаються з відходів (наприклад, сірка після очищення нафти) або з напівпродуктів (важкі фракції, що лишаються після перегонки та крекінгування нафти) і які породжують свої ланцюги послідовної переробки і формують «бокові стрижні». Весь цикл знизу вгору можна поділити на *стадії ЕВЦ* залежно від ступеня переробки вихідної сировини: 1) видобуток та первинна обробка; 2) груба (чорнова) переробка; 3) більш глибока й складна переробка; 4) завершальна й технологічно глибока переробка.

Схема ЕВЦ (рис. 22) містить повний перелік виробництв, який може існувати на послідовній чи паралельній переробці даної сировини. Зрозуміло, що час від часу таку схему потрібно поновлювати у зв'язку з появою нових технологій і виробництв. За допомогою ЕВЦ зручно аналізувати повноту сформованості того чи іншого циклу виробництв, прогнозувати та планувати розвиток нових виробництв для повного і комплексного, технологічно завершеного використання даної сировини. Так, наприклад, на рис. 23 показані взаємопов'язані ланцюги продуктів (та відповідних виробництв), що формуються на паралельній чи послідовній переробці вихідної сировини – природного газу, і утворюють *газоенергохімічний цикл виробництв*.

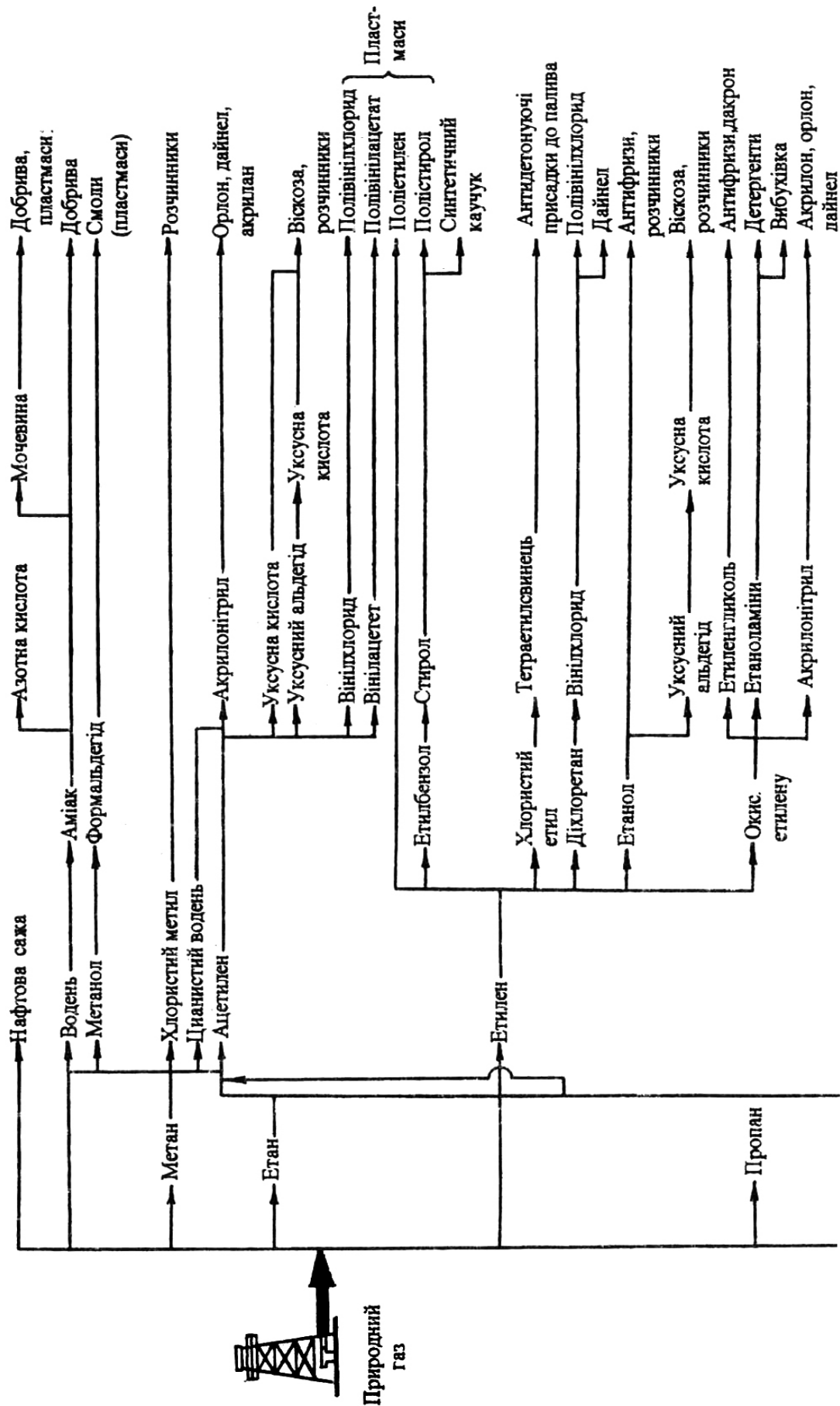


Рис. 23. Газоенергохімічний цикл виробництва



Більш розгорнуту систематику ЕВЦ розробили у 1970-х роках географи А.Т. Хрущов та І.В. Нікольський.

Енерговиробничі цикли – генералізовані одиниці систематики продуктивних сил. За сучасними розробками їх виділяють до 30. Згадаймо, для порівняння, що рахунок галузей господарства вже сягає кількасот. Певне уявлення про систематику ЕВЦ дає підхід І.В. Нікольського (1976), який виділив *групи циклів; цикли та підцикли (ланки циклів)*.

У групі *пірометалургійних циклів* виділені ЕВЦ пірометалургії чорних металів з двома ланками – металургії залізних руд та металургії легуючих руд, а також ЕВЦ пірометалургії кольорових металів з двома ланками – важких кольорових металів (мідь, свинець, цинк, олово, нікель) та малих металів (сурма, ртуть).

Наступну групу утворюють *цикли з переробки паливних ресурсів*. Серед них нафтоенергохімічний ЕВЦ з ланками нафтопереробки та нафтохімії, а також нафтогазохімічний ЕВЦ з трьома ланками: метановою (виробництво добрив), ацетиленовою (виробництво пластмас), етиленовою (виробництво синтетичного каучуку). У вуглехімічному ЕВЦ чотири ланки: азотно-тукова, пластмасова, хімічних волокон та анілінофарбова. Завершує цю групу сланцеенергохімічний ЕВЦ.

Один ЕВЦ – гірничохімічний, виділений у групу *циклів з переробки нерудних ресурсів*. У його складі три ланки: добування і первинна переробка солей, добування і обробка сірки, добування і переробка фосфоритів та апатитів.

У групі *циклів електротеплоємних виробництв* виділено три ЕВЦ. Перший з них – гідроелектрометалургія легких і важких кольорових металів з трьома підциклами з виробництва алюмінію, магнію, цинку. У складі електротермічного ЕВЦ чотири ланки, що охоплюють виробництво феросплавів, заліза, рідкісних металів, нерудних матеріалів. Ще один ЕВЦ цієї групи – електро- і термохімічний цикл переробки нерудної сировини з електрохімічною та електротермічною (виробництва карбиду кальцію) ланками.

Два цикли утворюють групу з *переробки сільськогосподарської рослинної та тваринної сировини*. Рибпромисловий ЕВЦ складається з ланок переробки рибних та нерибних ресурсів моря. Лісоенергопромисловий ЕВЦ охоплює лісомеханічну, целюлозно-паперову та гідролізно-каучукову ланки.

Вісім ЕВЦ входять до групи *індустріально-аграрних циклів* і охоплюють промислову переробку всіх основних продовольчих і технічних сільськогосподарських продуктів. Завершує цю систематику група *циклів переробної індустрії*, у складі якої машинобудівний, хімічний індустріальний, текстильний індустріальний, шкіряний індустріальний ЕВЦ.

За сучасною систематикою в межах України поширені такі ЕВЦ:

- 1) пірометалургійний цикл чорних металів – Донбас, Придніпров'я ;
- 2) хіміко-металургійний цикл рідкісних металів – Червоноперекіпський промисловий вузол (АРК);
- 3) нафтоенергохімічний цикл – поширений у Прикарпатському регіоні;
- 4) газоенергохімічний цикл – розвинений у Прикарпатті та Придніпров'ї;
- 5) вуглеенергохімічний цикл – зосереджений у Донбасі;
- 6) сланцеенергохімічний цикл – має хороші перспективи розвитку у Донецькому і Карпатському регіонах, де розпочалась інтенсивна геологічна розвідка сланцевих родовищ;
- 7) гірничо-хімічний цикл – розвинений на розробці кухонної та калійної солі, сірки та карбонатної сировини на Донбасі та у Прикарпатті;
- 8) атомноенергопромисловий цикл – розвинений на базі видобутку і збагачення урану (Кіровоградська і Дніпропетровська області) та у місцях розміщення АЕС;
- 9) гідроенергопромисловий цикл – сформувався на базі Дніпровського каскаду гідроелектростанцій і включає

електрометалургію алюмінію, нікелю і титану (Придніпров'я);

10) машинобудівний цикл – характерний для індустріалізованих регіонів (Донбас, Придніпров'я), а також для більшої частини великих міст;

11) текстильно-промисловий цикл – поширений у містах України;

12) рибпромисловий цикл – розвинений у приморських регіонах України;

13) індустріально-аграрний цикл – поширений в Україні по всіх регіонах;

14) індустріально-будівельний цикл – зосереджений у великих містах і міських агломераціях.

### 7.3. Міжгалузеві комплекси

Галузева класифікація господарської діяльності склалася історично, відповідно до практичних проблем управління і не має єдиної основи систематики. Зростаюча диверсифікація економічної діяльності спричиняє появу все нових галузей. Тільки протягом 1940-1990 рр. кількість галузей у промисловості колишнього СРСР зроста майже вчетверо. Галузева структура господарства як основа управління переживає кризу. Вона стала настільки громіздкою, нелогічною та протирічивою, що принцип «одна галузь – одне міністерство» стає абсурдним. Більшість пострадянських країн, зокрема Росія та Україна, відходять від галузевого принципу управління і впроваджують *функціонально – галузевий менеджмент*, тобто *управління за міжгалузевими комплексами*. У другій половині ХХ ст. в радянській економіці і суспільній географії поряд із галузевою класифікацією господарства вже розглядали його структуру за так званими міжгалузевими комплексами.

**Міжгалузевий комплекс (МГК)** – це сукупність галузей і виробництв, що об'єднані народногосподарським завданням (виконують одну народногосподарську функцію), тісно

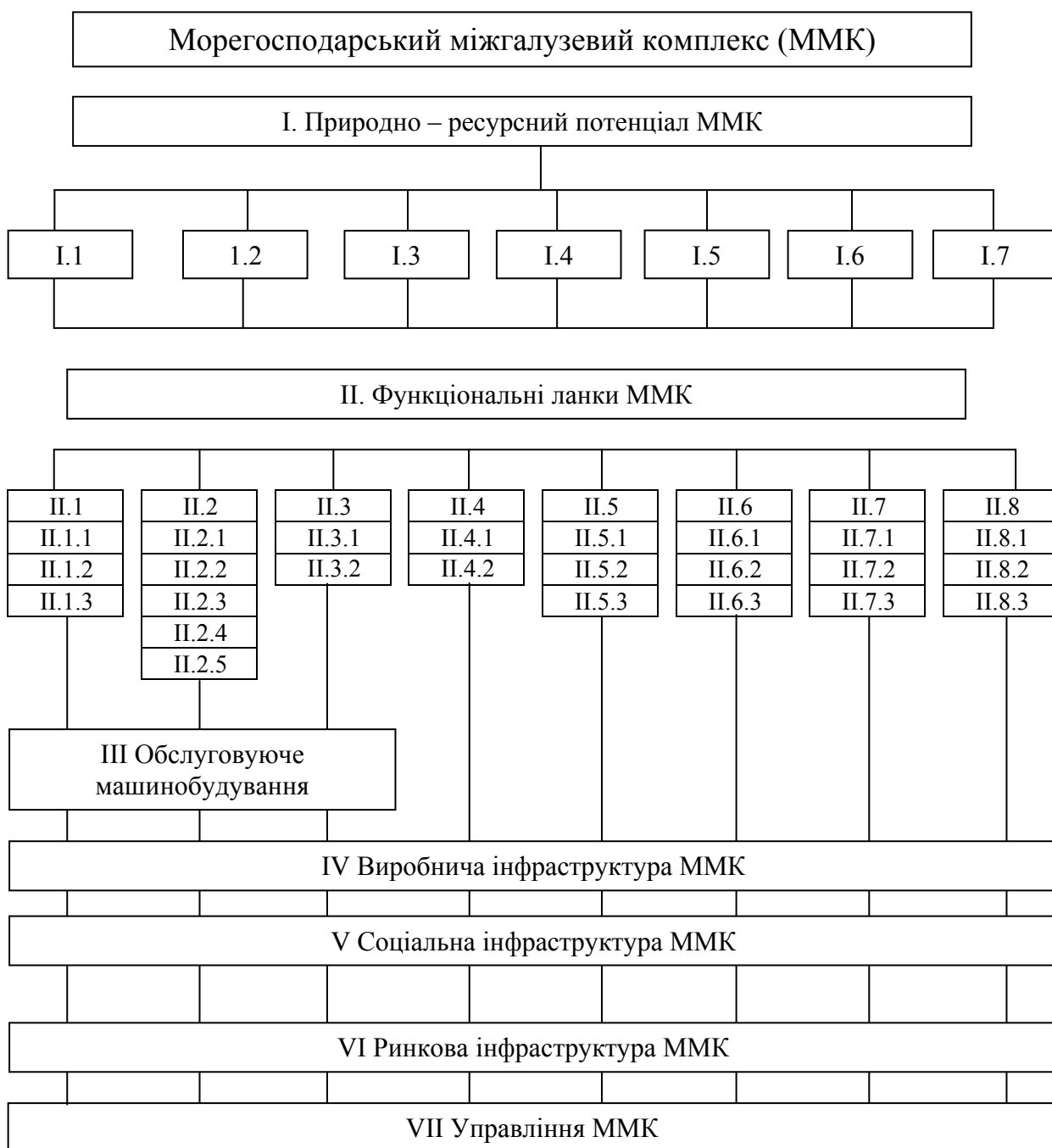
взаємопов'язані та взаємозумовлені у своєму розвитку і потребують єдиного – цільового й комплексного, планування та управління. Процес формування міжгалузевих комплексів слід розглядати як об'єктивну закономірність розвитку та поглиблення суспільного та територіального поділу праці, посилення протилежних, але взаємопов'язаних тенденцій диверсифікації (диференціації) та інтеграції суспільного виробництва. МГК – це одна із форм інтеграції суспільного виробництва. Починаючи з 1960-1970-х років, у вітчизняній практиці виділяють такі *міжгалузеві комплекси*: паливно-енергетичний, металургійний, хіміко-технологічний, машинобудівний, транспортний, морегосподарський, науково-технічний, рекреаційний, військово-промисловий, управлінський, соціальний, освітньо-культурний, інформаційний, зовнішньоекономічний, інноваційний, інвестиційний, природоохоронний.

Міжгалузеві комплекси мають складну будову. Вони охоплюють різні галузі і види господарської діяльності, різні блоки і ланки – природно-ресурсні, функціональні, виробничі, інфраструктурні, соціальні. До того ж МГК можуть мати різні територіальні масштаби – від міжнародних і національних (загальнодержавних) до регіональних і локальних. На рисунку 24 представлена функціональна структура *морегосподарського міжгалузевого комплексу*, що складається з семи блоків та 28 функціональних ланок. Даний приклад свідчить про складність і багатоаспектність управління морським господарством країни та її регіонів, якщо ми маємо на меті реалізацію комплексного підходу щодо повного використання його різноманітного природно-ресурсного потенціалу. За цим же прикладом можна переконатись, що різні МГК помітно перекривають один одного: морегосподарський МГК включає такі ланки, що вочевидь належать іншим міжгалузевим комплексам – транспортному, машинобудівному, рекреаційному, управлінському та ін.

Агропромисловий МГК перекривається з машинобудівним, хіміко-технологічним, транспортним, науково-технічним,

управлінським. З одного боку, такі «перекриття» ускладнюють класифікацію галузей і видів економічної діяльності за міжгалузевими комплексами і роблять її нечіткою та неоднозначною. З другого – перекриття різних МГК можуть слугувати для аналізу ступеня фактичної взаємопов'язаності господарства країни чи регіону, мірою його комплексності. Наприклад, у структурі господарства Одещини серед провідних МГК виділяються машинобудівний і агропромисловий. Але їх перекриття незначне: машинобудівні підприємства області вкрай недостатньо забезпечують регіональний агропромисловий комплекс технікою та знаряддями праці.

Розробка теорії міжгалузевих комплексів дає змогу структурувати господарство за МГК. Як приклад наводимо структуру народного господарства за міжгалузевими комплексами, розроблену Е.Горбуновим (1982). Зрозуміло, що пропонований перелік МГК (рис. 25) представляє суто авторську систематику, яка в інших дослідників може бути іншою.



**Рис. 24. Функціональна структура морегосподарського міжгалузевого комплексу**

Умовні позначення до рисунку:

I. Природно – ресурсний потенціал ММК

I.1. - потенціал геоекономічного положення (ГЕП) - приморське ГЕП, прикордонне ГЕП;

I.2. - біосферні ресурси контактної зони «суша-море»;

I.3. - біологічні ресурси морів та Світового океану;

I.4. - мінерально-сировинні ресурси морського шельфу та Світового океану;

I.5. - водні ресурси (технічна вода);

I.6. - рекреаційні ресурси;

I.7. - енергетичні ресурси (енергія хвильового прибою, припливів - відпливів, гіпотетичні ресурси газогідратів, різниця температур морських товщ та ін.);

II. Функціональні ланки ММК

II. 1. - морський транспорт :

II. 1.1. - торговий і технічний флот;

II. 1.2. - портове господарство;

II.1.3. - берегова інфраструктура;

II.2. - морський та океанічний промисел:

II.2.1 - промисловий флот, плавбази та рибоконсервні заводи на суднах;

II.2.2. - рибні порти;

II.2.3. - консервні заводи, промислова переробка водоростей;

II.2.4. - риборозведення;

II.2.5. - морекультура;

II.3. - морські та океанічні промислові цикли:

II.3.1. - розробка мінерально-сировинних ресурсів шельфу (пісок, газ, нафта та ін.);

II.3.2. - розвідка та освоєння мінерально-сировинних ресурсів Світового океану (залізомарганцеві конкреції, алмази, фосфоритні конкреції та ін.);

II.4 - цикли припортових промислових виробництв:

II.4.1. - промислова переробка експортної сировини (аміак, карбамід, нафта та ін.);

II.4.2. - промислова переробка імпоротної сировини (чай, кава, цукор-сирець, джут, фосфорити та ін);

II.5. - рекреаційне господарство приморського типу:

II.5.1. - курортне господарство;

II.5.2. - туризм;

II.5.3. - масовий неорганізований відпочинок;

II.6. - зовнішньоекономічна та інноваційна науково-технічна діяльність:

II.6.1. - формування вільних (спеціальних) економічних зон;

II.6.2. - сумісне підприємництво;

II.6.3. - створення технополісів, технопарків, індустріальних парків, інноваційних зон та інкубаторів;

II.7. - біосферна діяльність:

II.7.1. - охорона природи, зокрема захист берегів;

II.7.2. - моніторинг довкілля;

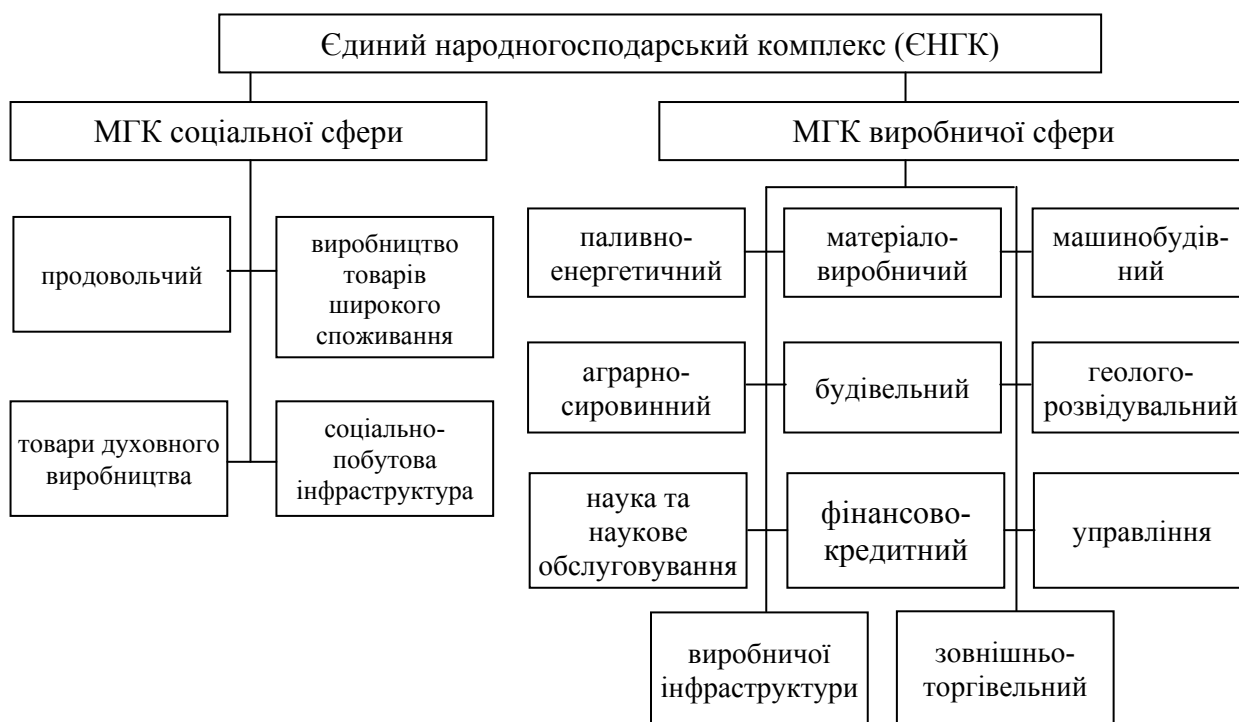
II.7.3. - оздоровлення довкілля.

II.8. - оборонна діяльність:

II.8.1. - військово-морський флот та його берегова інфраструктура;

II.8.2. - прикордонні формування та їх інфраструктура;

II.8.3. - державна митна служба.

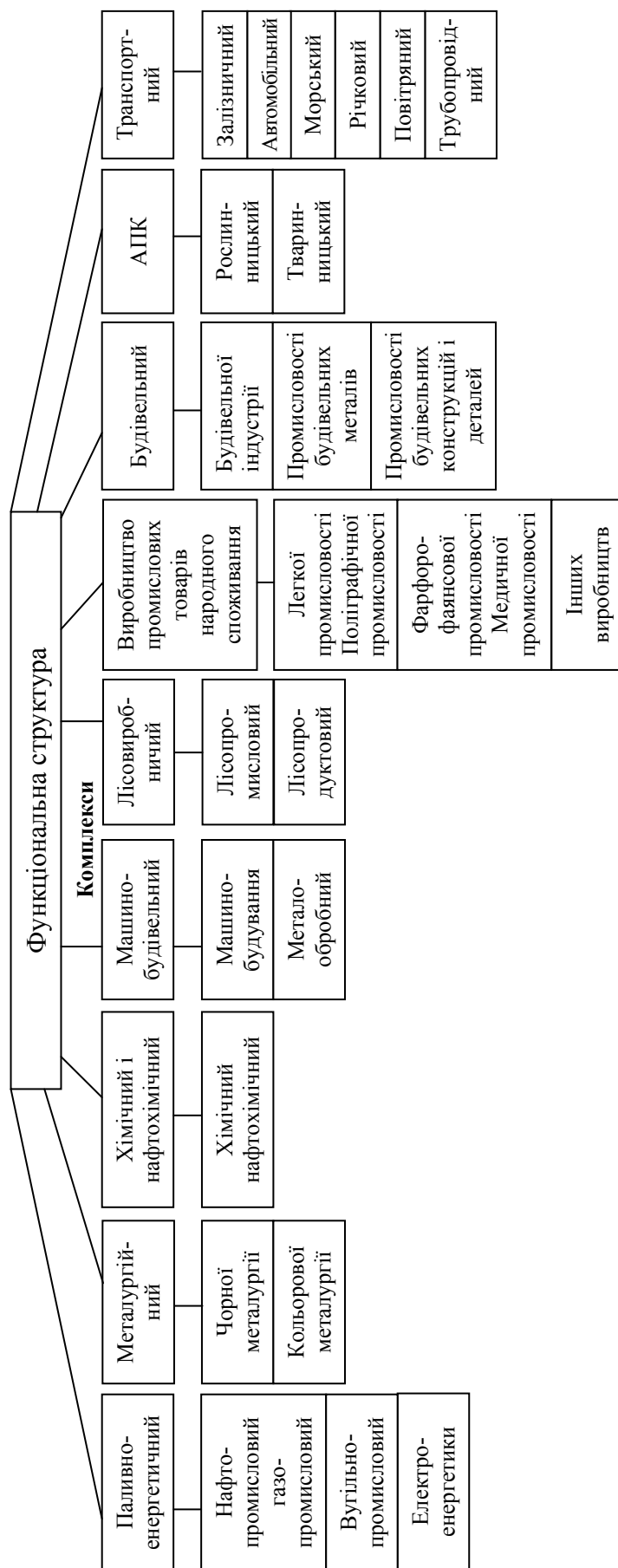


**Рис. 25. Структура народного господарства за міжгалузевими комплексами (Е. Горбунов, 1982)**

Заслуговує на увагу у схемі Е. Горбунова поділ структури господарства на дві складові – виробничу і соціальну сферу. І у складі останньої автор виділяє такі міжгалузеві комплекси, як продовольчий, виробництва товарів широкого споживання, соціально-побутової інфраструктури та духовного виробництва. У той же час до виробничої сфери віднесені міжгалузеві комплекси, що обслуговують і виробництво, і життєдіяльність населення в цілому: МГК виробничої інфраструктури, зовнішньоторговельний МГК, наука та наукове обслуговування, фінансово-кредитний МГК, управлінський МГК.

За методом міжгалузевих комплексів представляють функціональну структуру господарства М.М. Паламарчук та О.М. Паламарчук (рис. 26). На відміну від попередньої систематики, вони структурують лише виробничу сферу і не поширюють міжгалузеві комплекси на сферу послуг.



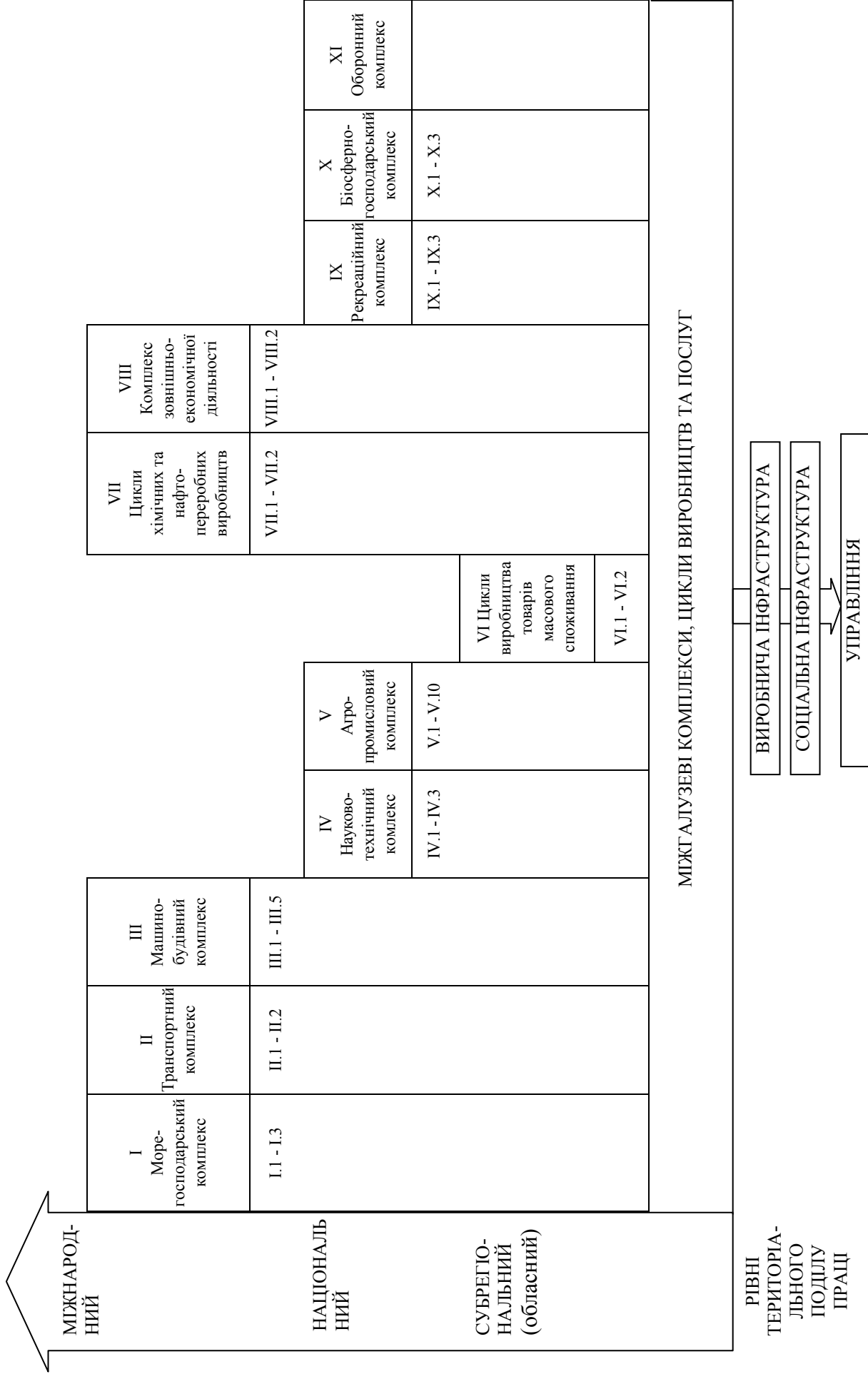


**Рис. 26. Основні ланки функціональної (міжгалузевої) структури матеріального виробництва (за М. М. Паламарчуком і О. М. Паламарчуком)**

Представлення функціональної структури народного господарства регіонів у формі міжгалузевих комплексів та циклів жодною мірою не заперечує традиційних сферно-галузевих підходів та методик аналізу і певною мірою доповнює та розширює їх. Водночас можна стверджувати, що для багатьох країн існує проблема раціонального співвідношення між галузевим та функціональним аспектами управління економікою. Зокрема, перебудова структури управління господарством та відповідної трансформації уряду Росії у 1997 р. започаткувала перехід від галузевого управління до функціонального.

Наведені розробки засвідчують можливість представляти структуру господарства регіонів за міжгалузевими комплексами і відповідно аналізувати її функціональну організацію. Як приклад проаналізуємо функціональну структуру господарства регіону Українського Причорномор'я (Одеська, Миколаївська, Херсонська області, Автономна Республіка Крим) за методом міжгалузевих господарських комплексів та виробничих циклів. Цикли виробництв та послуг у регіоні об'єднані в одинадцять міжгалузевих комплексів (рис. 27), які у генералізованій формі представляють господарський комплекс Українського Причорномор'я. Міжгалузеві комплекси систематизовані за трьома рівнями територіального поділу праці – міжнародним, міжрайонним (національним), регіональним. Їх можна впорядкувати між собою за часткою зайнятого населення, вартістю продукції чи послуг, вартістю основних засобів. У нашому прикладі така ординація міжгалузевих комплексів відсутня.

Міжнародного рівня сягає *морегосподарський комплекс* регіону, що охоплює зовнішньоторговельні (І.1), морепромислові та океанічно-промислові (І.2), портово-промислові, зорієнтовані на переробку експортної та імпоротної сировини (І.3), цикли виробництв і послуг. *Транспортний комплекс* регіону, який так само виходить на міжнародний рівень, виконує міжнародні транзитні (ІІ.1) та транспортно-розподільчі (ІІ.2) функції, представлені відповідними господарськими циклами.



**Рис. 27. Функціональна структура господарства Українського Причрномор'я**

*Машинобудівний комплекс* регіону зберігає міжнародний та регіональний рівень. У його складі суднобудування і судноремонт (Ш. 1), сільськогосподарське машинобудування (Ш. 2), виробництво технологічного обладнання для харчової, хімічної та інших галузей (Ш. 3), верстатобудування (Ш. 4), приладобудування, електротехніка, електроніка (Ш. 5). У функціональному аспекті машинобудування регіону поділяється на галузі (цикли) міжрайонної спеціалізації та цикли обслуговуючого машинобудування. При цьому, по-перше, галузі машинобудування обслуговують інші галузі та міжгалузеві комплекси регіону, створюють для них машинно-технічну базу. По-друге, машинобудування забезпечує народногосподарський комплекс регіону виробами міжгалузевого призначення. По-третє, машинобудування обслуговує і власне машинобудівельний комплекс, виробляючи набір «машин для машин». І співвідношення таких структурно-функціональних підрозділів машинобудування є дуже важливим для аналізу загальної структури господарського комплексу регіону. Зокрема, машинобудування регіону ще вкрай незадовільно обслуговує його провідні міжгалузеві комплекси щодо їх комплексної механізації та сучасного технічного оснащення. Недостатньо розвинена й остання ланка - технічне обслуговування самого машинобудування. Відтак, можна говорити не стільки про «машинобудівний комплекс» регіону, скільки про сукупність (малопов'язаний набір) машинобудівних галузей і виробництв.

Українське Причорномор'я виділяється розвиненим *науково-технічним комплексом*, що виконує важливі народногосподарські функції на національному та регіональному рівнях. Він охоплює підготовку кваліфікованих кадрів (IV. 1), науково-технічні та проектні розробки, науково-технічну інформацію (IV. 2), інноваційну науково-технічну діяльність, пов'язану з розробкою та поширенням нових технологій (IV. 3).

У складі *агропромислового комплексу* регіону розгалужений набір господарських циклів, пов'язаних з виробництвом, зберіганням та промисловою переробкою основних сільськогосподарських

продуктів. На схемі (рис. 27) представлені такі виробничі цикли: зернопромисловий (V. 1); виноградарсько-виноробний (V. 2); плодоовочеконсервний (V. 3); маслобійно-жировий (V. 4); тютюново-ферментаційний (V. 5); буряківничо-цукровий (V. 6); ефіроолійний, пов'язаний з промисловою переробкою ефіроолійних культур (V. 7); м'ясопромисловий (V. 8); молокопромисловий (V. 9); птахопромисловий (V. 10). Всі вони на даний час мають загальнодержавний та регіональний рівень свого розвитку.

Регіональні народногосподарські функції виконують *цикли виробництва товарів масового споживання* (VI), що охоплюють галузі і виробництва легкої промисловості (VI.1) та машинобудування (VI.2), зорієнтованого на випуск споживчої продукції. Цей сектор господарства лишається традиційно слабким як в Україні в цілому, так і в регіоні.

Відносно новою ланкою народногосподарського комплексу регіону виступають *цикли хімічних та нафтопереробних виробництв* (VII), що формуються як на власній сировині (VII.1), так і на переробці експортної та імпоротної сировини (аміак, фосфорити, нафта та ін. - VII.2). Вони виходять на рівень міжнародного співробітництва і мають хороші перспективи свого подальшого зростання за умови додержання жорстких екологічних нормативів.

З приморським і прикордонним положенням регіону пов'язане формування *комплексу зовнішньоекономічної діяльності*, що включає сумісне підприємництво (VIII.1), створення вільних економічних зон, індустріальних парків, технополісів та ін. (VIII.2). Перелік видів і форм зовнішньоекономічної діяльності має тенденцію до зростання: участь у єврорегіоні «Нижній Дунай»; зони і райони прикордонної торгівлі; регіональне економічне та природоохоронне співробітництво; розробка та реалізація міжнародних проектів, таких як проекти міжнародних поромних переправ Іллічівськ – Поті (Грузія), Іллічівськ – Батумі (Грузія), Орловка – Ісакча (Румунія), міжнародних транспортних коридорів («Європа – Азія», «Балтика – Чорне море» та ін.), транспортної системи ЧЕС (Чорноморського

економічного співробітництва), Дунайського водного шляху та ін.

*Рекреаційний комплекс* регіону має всі передумови для його виходу на міжнародний рівень. Щоправда, обмеження, що гальмують міжнародний статус рекреаційного господарства Українського Причорномор'я, досить принципіві. Вони пов'язані з незадовільною екологічною ситуацією в регіоні, а також з недостатнім рівнем розвитку його сфери послуг. У складі рекреаційного комплексу курортне господарство (ІХ. 1), туризм (ІХ. 2) та масовий неорганізований відпочинок (ІХ. 3). Останній напрям рекреаційного господарства багато в чому лишається самодіяльним, поза сферою державного управління та місцевого самоврядування. Світова практика показує, що за умови певної організації та обслуговування величезного потоку неорганізованих рекреантів, що орієнтуються на теплі морські узбережжя, цей сектор рекреаційного господарства може стати одним з провідних і економічно ефективних.

Суттєво новим сектором економіки повинен стати *біосферно-господарський комплекс*, що включає господарську природоохоронну діяльність (Х. 1), моніторинг (систему спостереження та контролю) соціально-екологічної якості природного середовища (Х. 2) та заходи щодо екологічного оздоровлення довкілля (Х. 3). Біосферно-господарський комплекс починався із заходів щодо охорони природи. На сьогодні він еволюціонує і поступово стає специфічним сектором господарства, що розробляє, регламентує та контролює всю систему природокористування та формування екологічно безпечного середовища життєдіяльності в регіоні.

Для приморських регіонів з їх традиційним прикордонним положенням обов'язковою складовою частиною господарства є *оборонний комплекс* (ХІ). Він охоплює функціонування армійських структур і підрозділів, зокрема військово-морського флоту, прикордонних формувань. Сюди з певними застереженнями можна було б віднести й митні функції.

Як бачимо, функціональна структура господарського комплексу регіону, представлена в міжгалузевих комплексах та циклах

виробництв, є досить стислою, компактною і, разом з тим, дає змістовну й глибоку аналітичну схему. В наведеному прикладі не було використано жодної цифри, і вдалося досягти певного розуміння якісних і кількісних особливостей структури господарства Українського Причорномор'я, пріоритетних напрямків розвитку, рівня комплексності та функціональної взаємопов'язаності окремих структурних підрозділів і секторів.

Зауважимо ще раз, що міжгалузеві господарські комплекси регіону мають помітні, часом значні перекриття. Інакше кажучи, одні й ті ж галузі господарства можуть одночасно бути віднесені до різних комплексів. У нашому прикладі такі перекриття мають міжгалузеві комплекси: морегосподарський і транспортний, агропромисловий і машинобудівний, науково-технічний і зовнішньоекономічний, морегосподарський і хіміко-нафтопереробний і т.д. Перекриття міжгалузевих комплексів є певною ознакою взаємодії різних секторів господарства регіону: чим більшим (за інших рівних умов) є таке перекриття, тим більш взаємопов'язаним та комплексним є господарство регіону, і навпаки. Таким чином, взаємне перекриття міжгалузевих комплексів слід розглядати не як недолік такої систематики продуктивних сил, а як методичний прийом, що дозволяє певною мірою оцінити взаємопов'язаність різних секторів і галузей у єдиному господарстві регіону.

#### **7.4. Структурування господарства за видами економічної діяльності**

Як вже зазначалось, вітчизняна статистика перейшла на міжнародну (європейську) систему статистичного обліку. Починаючи з 1994 р., в Україні розробляють близько 20 національних статистичних класифікацій, які ґрунтуються на методології міжнародної статистики. З 1 липня 1997 р. в Україні введена «Класифікація видів економічної діяльності (ДК 009-96)», за якою нині структурують народне господарство.

*Класифікація видів економічної діяльності* розроблена та прийнята статистичною комісією Європейського Союзу (НАСЕ) і використовується органами державного управління та службами статистики для:

- проведення статистичних обстежень господарської діяльності підприємств та організацій;
- узагальненого аналізу головних макроекономічних показників розвитку країни та системи національних рахунків;
- реєстрації та обліку підприємств і організацій за видами економічної діяльності у формі єдиного державного реєстру;
- зіставлення та гармонізації національної статистичної інформації з міжнародною.

За цією класифікацією, *економічна діяльність* – це процес поєднання дій, які дають змогу одержувати відповідний набір продукції чи послуг. Вид економічної діяльності встановлюється таким чином, щоб об'єднати ресурси (устаткування та обладнання, наявні технології, робоча сила, сировина та матеріали) для створення виробництва певної продукції та надання послуг. Види економічної діяльності за своїм складом дуже неоднорідні. Серед них є прості види представлені одним видом виробництва (рибне господарство), і в той же час є дуже складні види, що об'єднують десятки і сотні різних виробництв (обробна промисловість)

Класифікація видів економічної діяльності поділяє галузі і виробництва на *секції*, які позначають прописними латинськими літерами, а також *розділи, групи та класи*, які виділяють цифровими кодами.

Класифікація видів економічної діяльності (КВЕД) постійно доповнюється і уточнюється. Її сучасна редакція (КВЕД-2014) помітно відрізняється від першого в Україні класифікатора (КВЕД-1996). Остання систематика видів економічної діяльності поділяє їх на секції-розділи-групи-класи і кодує їх відповідними буквами та числовими індексами. Класифікація видів економічної діяльності за секціями та розділами наведена у таблиці 13, а також за текстом.



## Класифікація видів економічної діяльності (КВЕД-2014)

КВЕД 2014 Секція	Назва видів економічної діяльності	Розділ	Назва видів економічної діяльності та пояснення до них
А	Сільське господарство, лісове господарство та рибне господарство	01	Сільське господарство, мисливство та надання пов'язаних із ними послуг
		02	Лісове господарство та лісозаготівлі
		03	Рибне господарство
В	Добувна промисловість і розроблення кар'єрів	05	Добування кам'яного та бурого вугілля
		06	Добування сирової нафти та природного газу
		07	Добування металевих руд
		08	Добування інших корисних копалин і розроблення кар'єрів
		09	Надання допоміжних послуг у сфері добувної промисловості та розроблення кар'єрів

<b>С</b>	<b>Переробна промисловість</b>	<b>10</b> Виробництво харчових продуктів
		<b>11</b> Виробництво напоїв
		<b>12</b> Виробництво тютюнових виробів
		<b>13</b> Текстильне виробництво
		<b>14</b> Виробництво одягу
		<b>15</b> Виробництво шкіри, виробів зі шкіри та інших матеріалів
		<b>16</b> Оброблення деревини та виготовлення виробів з деревини та корка, крім меблів; виготовлення виробів із соломки та рослинних матеріалів для плетіння
		<b>17</b> Виробництво паперу та паперових виробів
		<b>18</b> Поліграфічна діяльність, тиражування записаної інформації
		<b>19</b> Виробництво коксу та продуктів нафтоперероблення
		<b>20</b> Виробництво хімічних речовин і хімічної продукції
		<b>21</b> Виробництво основних фармацевтичних продуктів і фармацевтичних препаратів
		<b>22</b> Виробництво гумових і пластмасових виробів
		<b>23</b> Виробництво іншої неметалевої мінеральної продукції
		<b>24</b> Металургійне виробництво
		<b>25</b> Виробництво готових металевих виробів, крім машин і устаткування
		<b>26</b> Виробництво комп'ютерів, електронної та оптичної продукції
		<b>27</b> Виробництво електричного устаткування
		<b>28</b> Виробництво машин і устаткування, н.в.і.у.
		<b>29</b> Виробництво автотранспортних засобів, причепів і напівпричепів
		<b>30</b> Виробництво інших транспортних засобів
		<b>31</b> Виробництво меблів
		<b>32</b> Виробництво іншої продукції
		<b>33</b> Ремонт і монтаж машин і устаткування

<b>D</b>	<b>Постачання електроенергії, газу, пари та кондиційованого повітря</b>	<b>35</b>	Постачання електроенергії, газу, пари та кондиційованого повітря
<b>E</b>	<b>Водопостачання; каналізація, поводження з відходами</b>	<b>36</b>	Забір, очищення та постачання води
		<b>37</b>	Каналізація, відведення й очищення стічних вод
		<b>38</b>	Збирання, оброблення й видалення відходів; відновлення матеріалів
		<b>39</b>	Інша діяльність щодо поводження з відходами
<b>F</b>	<b>Будівництво</b>	<b>41</b>	Будівництво будівель
		<b>42</b>	Будівництво споруд
		<b>43</b>	Спеціалізовані будівельні роботи
<b>G</b>	<b>Оптова та роздрібна торгівля; ремонт автотранспортних засобів і мотоциклів</b>	<b>45</b>	Оптова та роздрібна торгівля автотранспортними засобами та мотоциклами, їх ремонт
		<b>46</b>	Оптова торгівля, крім торгівлі автотранспортними засобами та мотоциклами
		<b>47</b>	Роздрібна торгівля, крім торгівлі автотранспортними засобами та мотоциклами
<b>H</b>	<b>Транспорт, складське господарство, поштова та кур'єрська діяльність</b>	<b>49</b>	Наземний і трубопровідний транспорт
		<b>50</b>	Водний транспорт
		<b>51</b>	Авіаційний транспорт
		<b>52</b>	Складське господарство та допоміжна діяльність у сфері транспорту
		<b>53</b>	Поштова та кур'єрська діяльність
<b>I</b>	<b>Тимчасове розмішування й організація харчування</b>	<b>55</b>	Тимчасове розмішування
		<b>56</b>	Діяльність із забезпечення стравами та напоями

<b>Ж</b>	<b>Інформація та телекомунікації</b>	<b>58</b>	Видавнича діяльність
		<b>59</b>	Виробництво кіно- та відеофільмів, телевізійних програм, видання звукозаписів
		<b>60</b>	Діяльність у сфері радіомовлення та телевізійного мовлення
		<b>61</b>	Телекомунікації (електрозв'язок)
		<b>62</b>	Комп'ютерне програмування, консультування та пов'язана з ними діяльність
		<b>63</b>	Надання інформаційних послуг
<b>К</b>	<b>Фінансова та страхова діяльність</b>	<b>64</b>	Надання фінансових послуг, крім страхування та пенсійного забезпечення
		<b>65</b>	Страховання, перестраховання та недержавне пенсійне забезпечення, крім обов'язкового соціального страхування
		<b>66</b>	Допоміжна діяльність у сферах фінансових послуг і страхування
<b>Л</b>	<b>Операції з нерухомим майном</b>	<b>68</b>	Операції з нерухомим майном
		<b>69</b>	Діяльність у сферах права та бухгалтерського обліку
<b>М</b>	<b>Професійна, наукова та технічна діяльність</b>	<b>70</b>	Діяльність головних управлінь (хед-офісів); консультування з питань керування
		<b>71</b>	Діяльність у сферах архітектури та інжинірингу; технічні випробування та дослідження
		<b>72</b>	Наукові дослідження та розробки
		<b>73</b>	Рекламна діяльність і дослідження кон'юнктури ринку
		<b>74</b>	Інша професійна, наукова та технічна діяльність
		<b>75</b>	Ветеринарна діяльність
		<b>77</b>	Оренда, прокат і лізинг
		<b>78</b>	Діяльність із працевлаштування
<b>Н</b>	<b>Діяльність у сфері адміністративного та допоміжного обслуговування</b>	<b>79</b>	Діяльність туристичних агентств, туристичних операторів, надання інших послуг бронювання та пов'язана з цим діяльність
		<b>80</b>	Діяльність охоронних служб та проведення розслідувань

		<b>81</b>	Обслуговування будинків і територій
		<b>82</b>	Адміністративна та допоміжна офісна діяльність, інші допоміжні комерційні послуги
<b>O</b>	Державне управління й оборона; обов'язкове соціальне страхування	<b>84</b>	Державне управління й оборона; обов'язкове соціальне страхування
<b>P</b>	Освіта	<b>85</b>	Освіта
<b>Q</b>	Охорона здоров'я та надання соціальної допомоги	<b>86</b>	Охорона здоров'я
		<b>87</b>	Надання послуг догляду із забезпеченням проживання
<b>R</b>	Мистецтво, спорт, розваги та відпочинок	<b>88</b>	Надання соціальної допомоги без забезпечення проживання
		<b>90</b>	Діяльність у сфері творчості, мистецтва та розваг
		<b>91</b>	Функціонування бібліотек, архівів, музеїв та інших закладів культури
		<b>92</b>	Організування азартних ігор
<b>S</b>	Надання інших видів послуг	<b>93</b>	Діяльність у сфері спорту, організування відпочинку та розваг
		<b>94</b>	Діяльність громадських організацій
		<b>95</b>	Ремонт комп'ютерів, побутових виробів і предметів особистого вжитку
		<b>96</b>	Надання інших індивідуальних послуг
<b>T</b>	Діяльність домашніх господарств	<b>97</b>	Діяльність домашніх господарств як роботодавців для домашньої прислуги
		<b>98</b>	Діяльність домашніх господарств як виробників товарів та послуг для власного споживання
<b>U</b>	Діяльність екстериторіальних організацій і органів	<b>99</b>	Діяльність екстериторіальних організацій і органів

Подальшу деталізацію видів економічної діяльності покажемо за головними розділами та групами.

Види економічної діяльності, віднесені до *секції А*, поділені на такі *розділи* та *групи*.

*Розділ 01* – сільське господарство, мисливство та надання пов'язаних з ним послуг: включає *групи*:

01.1 – вирощування однорічних і дворічних культур;

01.2 – вирощування багаторічних культур;

01.3 – відтворення рослин;

01.4 – тваринництво;

01.5 – змішане сільське господарство;

01.6 – допоміжна діяльність у сільському господарстві та післяурожайна діяльність;

01.7 – мисливство, відловлювання тварин і надання пов'язаних з ними послуг.

*Розділ 02* – лісове господарство та лісозаготівлі, складений такими групами:

02.1 – лісівництво та інша діяльність у лісовому господарстві;

02.2 – лісозаготівлі;

02.3 – збирання дикорослих недеревних продуктів;

02.4 – надання допоміжних послуг у лісовому господарстві.

*Розділ 03* – рибне господарство, включає такі групи:

03.1 – рибальство;

03.2. – рибництво (аквакультура).

*Секція В* охоплює такі розділи та групи економічної діяльності, пов'язані з добувною промисловістю та розробленням кар'єрів, і охоплює такі розділи групи:

*Розділ 05* – добування кам'яного та бурого вугілля:

05.1 – добування кам'яного вугілля;

05.2 – добування бурого вугілля;

*Розділ 06* – добування сирої нафти і газу:

06.1 – добування сирої нафти;

06.2 – добування природного газу;

*Розділ 07* – добування металевих руд:

07.1 – добування залізних руд;

07.2 – добування руд кольорових металів.

*Розділ 08* – добування інших корисних копалин і розроблення кар'єрів:

08.1 – добування каменю, піску та глини;

08.2 – добування корисних копалин і розроблення кар'єрів (добування мінеральної сировини для хімічної промисловості та виробництва мінеральних добрив; добування торфу, добування солі).

*Розділ 09* – надання допоміжних послуг у сфері добувної промисловості та розроблення кар'єрів:

09.1 – надання допоміжних послуг у сфері добування нафти та природного газу;

09.9 – надання допоміжних послуг у сфері добування інших корисних копалин і розроблення кар'єрів

У складі видів економічної діяльності *переробна добувна промисловість* виділена у *секцію С*. Добувна промисловість складена 24 розділами (табл. 13), які додатково поділені на групи видів економічної діяльності

*Секція D* – постачання електроенергії, газу, пари та кондиційованого повітря, складена одним *розділом*, поділений на три групи. *Розділ 35* постачання електроенергії, газу, пари та кондиційованого повітря:

35.1 – виробництво, передача та розподілення електроенергії;

35.2 – виробництво газу; розподілення газоподібного палива через місцеві (локальні) трубопроводи;

35.3 – постачання пари, гарячої води та кондиційованого повітря.

У складі *секції E* види економічної діяльності, пов'язані з водопостачанням, каналізацією та поводженням з відходами. Вона включає такі розділи:

*Розділ 36* – забір, очищення та постачання води;

*Розділ 37* – збирання, відведення й очищення стічних вод;

*Розділ 38* – збирання, оброблення й видалення відходів; відновлення матеріалів;

*Розділ 39* – інша діяльність щодо поводження з відходами.

Окрему *секцію F* утворює будівництво, у складі якого будівництво будівель (розділ 41), будівництво споруд (розділ 42) та спеціалізовані будівельні роботи (розділ 43). У складі розділу 42 – будівництво споруд, будівництво доріг і залізниць (група 42.1) і будівництво комунікацій (група 42.2).

Оптова та роздрібна торгівля, а також торгівля автотранспортними засобами та їх ремонт виділені у *секції G*, у складі якої оптова торгівля (розділ 46), роздрібна торгівля (розділ 47) та оптова і роздрібна торгівля і ремонт автотранспортними засобами (розділ 45). Оптова торгівля охоплює 8 основних груп видів економічної діяльності, роздрібна – 9 груп.

У складі *секції H* транспорт, складське господарство, поштова та кур'єрська діяльність. Вона включає п'ять розділів.

*Розділ 49* – наземний і трубопровідний транспорт з такими групами:

49.1 – пасажирський залізничний транспорт міжміського сполучення;

49.2 – вантажний залізничний транспорт;

49.3 – інший пасажирський наземний транспорт;

49.4 – вантажний автомобільний транспорт, надання послуг перевезення речей;

49.5 – трубопровідний транспорт.

*Розділ 50* – водний транспорт, поділений на групи:

50.1- пасажирський морський транспорт;

50.2 – вантажний морський транспорт;

50.3 – пасажирський річковий транспорт;

50.4 – вантажний річковий транспорт.

*Розділ 51* – авіаційний транспорт:

51.1 – пасажирський авіаційний транспорт;

51.2 – вантажний авіаційний транспорт і космічний транспорт.



*Розділ 52* – складське господарство та допоміжна діяльність у сфері транспорту, включає відповідні розділи:

52.1 – складське господарство;

52.2 – допоміжна діяльність у сфері транспорту. Цей розділ включає зберігання на складах і допоміжну діяльність під час транспортування, у т.ч. функціонування транспортної інфраструктури (аеропортів, причалів, портів, тунелів, мостів тощо), а також діяльність транспортних агентів і транспортне обслуговування вантажів.

В окрему групу виділені види економічної діяльності, що забезпечують тимчасове розміщення та організацію харчування – *секція I*.

Інформація та телекомунікації утворюють *секцію J*, до складу якої віднесені видавнича діяльність (розділ 58), виробництво кіно та відеофільмів, телевізійних програм, видання звукозаписів (розділ 59), діяльність у сфері радіо- та телевізійного мовлення (розділ 60), телекомунікації (розділ 61), комп'ютерне програмування, консультування та пов'язана з ними діяльність (розділ 62), надання інформаційних послуг (розділ 63).

Перелік та склад інших видів економічної діяльності за секціями та розділами представлені у таблиці 13. Подальшу їх деталізацію за групами і класами можна знайти на сайтах «КВЕД 2014».

**Контрольні питання:**

1. Характеризуйте зміст базових понять «господарська діяльність», «національна економіка», «національний господарський комплекс».
2. Поясніть переваги господарських комплексів порівняно з простою сукупністю виробничих одиниць. За якими ознаками виділяють регіональні господарські комплекси?
3. Порівняйте традиційний поділ радянської економіки на виробничу та невиробничу сфери з сучасним її структуруванням на матеріальне і нематеріальне виробництво.

4. Як визначають галузі народного господарства і сфери господарства у Господарському кодексі України?
5. Поясніть поділ галузей на головні, супутні, додаткові та допоміжні. Які функції зазначені групи виконують у господарстві регіонів?
6. Характеризуйте поділ галузей на базові, місцеві та обслуговуючі (інфраструктурні). Які функції виконують базові галузі? Чому їх називають «сировинно-ресурсними»?
7. Порівняйте поділ галузей промисловості на групи А і Б (І і ІІ підрозділи) та на важку і легку індустрію.
8. Як визначають загальний тип економіки країн чи регіонів за співвідношенням секторів господарства (первинний-четвертинний сектори економіки)?
9. Поясніть зміст поняття «інфраструктура». Ким і коли введений цей термін? Які різновиди інфраструктури розрізняють у наш час?
10. Характеризуйте зміст і функції поняття «енерговиробничий цикл», розробленого Н.Н. Колосовським.
11. Покажіть розвиток концепції енерговиробничих циклів від початкової систематики циклів Н.Н. Колосовського до їх систематики у А.Т. Хрущова та І.В. Нікольського.
12. Характеризуйте сучасні енерговиробничі цикли та райони їх зосередження у промисловості України.
13. Що являє собою міжгалузевий комплекс (МГК)? Чим зумовлена поява концепції у МГК на протигагу галузевому структуруванню господарства?
14. Проаналізуйте варіант структурування народного господарства за міжгалузевими комплексами (Е. Горбунов, 1982).
15. Характеризуйте склад і структуру морегосподарського міжгалузевого комплексу (рис. 24, ст. 198). Вкажіть на його можливі перекриття з іншими міжгалузевими комплексами.
16. Представте склад виробничої сфери за функціональними ланками розроблений М.М. Паламарчуком та О.М. Паламарчуком. Вкажіть на його переваги та недоліки.
17. За вихідними даними (рис. 27, ст. 203) проаналізуйте функціональну структуру господарства регіону Українського

Причорномор'я. Зазначте найбільш пріоритетні міжгалузеві комплекси і цикли виробництв і послуг у господарському комплексі регіону.

18. Чим зумовлений перехід вітчизняної статистики від традиційної галузевої рубрикації до видів економічної діяльності?
19. Характеризуйте зміст і функції поняття «вид економічної діяльності». Порівняйте одиниці галузевої систематики з таксономією видів економічної діяльності.
20. За «КВЕД-2014» представте сучасну класифікацію видів економічної діяльності і прокоментуйте її перші рівні – секції, розділи та групи.

## Розділ VIII. СПЕЦІАЛІЗАЦІЯ ГОСПОДАРСТВА

### **8.1. Зміст поняття «спеціалізація господарства»**

Господарські комплекси країн, регіонів, міст різняться між собою *економічними функціями*, тією чи іншою *спеціалізацією*. Аналіз структури господарства обов'язково доповнюється визначенням його спеціалізації та народогосподарських функцій. Поняття «галузі спеціалізації» та «народногосподарські функції» багато в чому синонімічні, наприклад: галузю спеціалізації м. Жмеринка є транспорт або м. Жмеринка виконує транспортно-розподільчі функції. Разом з тим ці поняття зберігають певні змістовні відмінності. Галузі спеціалізації частіше визначають для сфери матеріального виробництва, а господарські функції – для сфери послуг. Наприклад, галузю спеціалізації машинобудування Одеси є верстатобудування (порівняйте, Одеса виконує верстатобудівні функції - ?). І ще більш сприйнятно – у господарському комплексі країни Одеса виконує рекреаційні функції, менш сприйнятно – Одеса спеціалізується на рекреації.

*Галузі спеціалізації* показують економічний профіль країни, регіону, міста. Разом з тим у складі господарських комплексів наявні інші галузі, що не є спеціалізуючими. Їх називають *допоміжними* та *обслуговуючими*, тобто такими, які допомагають галузям спеціалізації та обслуговують населення. У містах за цією ознакою галузі господарства поділяють на *містоутворюючі* - галузі спеціалізації та *містообслуговуючі*, що задовільняють потреби населення самого міста.

Галузі спеціалізації представляють участь господарських комплексів країни, регіонів, міст у територіальному поділі праці (ТПП) за такими рівнями:

- участь країни у міжнародному поділі праці визначає її економічні функції та галузі спеціалізації на глобальному рівні ТПП;
- участь регіонів і міст у регіональному поділі праці визначає її спеціалізацію (функції) на національному рівні ТПП;
- спеціалізація субрегіонів, мікрорегіонів, економічних центрів визначає їх участь у відповідних рівнях ТПП – регіональному, мезо- та мікрорегіональному.

Методика визначення народногосподарських функцій чи спеціалізації країн, регіонів, міст ще недостатньо розроблена. У більшості випадків галузі спеціалізації визначають орієнтовно, «на око».

Розглянемо *методологічні принципи і методичні підходи* до розв'язання цієї проблеми. На даний час можна говорити про два підходи до визначення галузей спеціалізації чи народногосподарських функцій. *Традиційний підхід* базується на аналізі галузевої структури господарства за обсягами виробництва, доходами, кількістю працівників, вартістю основних засобів. Мета такого аналізу виділити найбільш вагомі галузі чи види економічної діяльності, які й визначають спеціалізацію. Розрахунки проводять за таблицею, що представляє перелік галузей та їх частки. Відтак, цей підхід називають ще й *табличним (табличні методи)*. Всі обчислення замикаються у даному регіоні без порівняння з іншими регіонами або з країною в цілому, і в цьому принциповий недолік табличних методів. *Новий підхід* орієнтований саме на порівняння регіону з країною (або з іншими регіонами). Таке порівняння здійснюють за допомогою коефіцієнтів, тому цей напрямок називають *методом коефіцієнтів*.

Як бачимо, табличні методи визначають галузі спеціалізації за їх більшими-меншими частками у структурі господарства і не враховують їх участі у територіальному поділі праці. Напротивагу, методи коефіцієнтів оперують співставними частками галузей і населення, які займають господарські комплекси відносно нижчого рівня в економіці одиниць вищих рангів: регіонів і міст – у складі

економіки країни, країни – у світовому господарстві. І такий підхід певною мірою характеризує участь регіонів у територіальному поділі праці.

## **8.2. Табличні методи визначення спеціалізації господарства: традиційні підходи**

Галузі чи види економічної діяльності, що визначають спеціалізацію господарства регіону, представляють у вигляді таблиць, де обчислені частки галузей у загальному виробництві за одним (чи кількома) показниками: 1) валова додана вартість (ВДВ, грн.); 2) валовий регіональний продукт (ВРП, грн.); 3) продукція реалізації (грн.); 4) чисельність робітників (осіб); 5) вартість основних засобів (грн.); 6) доходи (грн.) та ін. Надалі за цим переліком необхідно визначити найбільш «вагомі» галузі (чи види економічної діяльності), які і будуть спеціалізуючими для регіона.

У вітчизняній практиці виділення галузей спеціалізації здійснюють різними методами:

- 1) візуальний метод: виділення галузей спеціалізації «на око»;
- 2) метод середньогалузевого відсотка;
- 3) метод середньозваженого рангу;
- 4) метод Уівера (індекс комбінування).

Розглянемо приклад. У таблиці 14 наведена вихідна інформація для обчислення галузей спеціалізації регіону різними методами. Методичні зауваження до неї такі. Реальний перелік галузей чи видів економічної діяльності регіону може бути значно більшим, а частки галузей, відповідно, меншими. Округлені значення часток галузей прийняті для спрощення розрахунків. Дві галузі мають однакові частки, що на практиці практично не зустрічається: таким галузям (за одним з методів) сусідні ранги присвоюють довільно.

**I-метод: візуальний.** Галузі спеціалізації регіону визначають на око за їх найбільш вагомими частками. Формальної планки для такої «вагомості» не існує. Відтак у нашому прикладі реальними можуть

бути п'ять варіантів від першого – одна галузь (машинобудування) до п'ятого – в регіоні п'ять галузей спеціалізації (машинобудування, харчова, легка промисловість, хімічна індустрія, промисловість будівельних матеріалів). У таблиці 15 участь окремих галузей у пропонованих варіантах спеціалізації позначена як «+». Відразу зауважимо, що цей метод не має формальних критеріїв. Разом з тим на даний час він чи не найбільш поширений.

**II-метод: середньогалузевий відсоток.** Найпростішим критерієм визначення галузей спеціалізації є показник середньогалузевого відсотка (**P**)

$$P = 100\% : n,$$

де  $n$  – кількість галузей. Галузь вважають спеціалізуючою, якщо  $d_i > P$ . У нашому прикладі (табл. 14)  $n = 9$ , а  $P = 11,1\%$ , тобто на одну галузь пересічно припадає  $11,1\%$ . Спеціалізуючими галузями за цим критерієм є чотири галузі: машинобудування, харчова, легка та хімічна промисловість. У таблиці 15 вони позначені як «+».

**III-метод: метод середньозваженого рангу.** Середньозважений ранг (**Ř**) обчислюють за формулою:

$$\check{R} = \frac{\sum d_i r_i}{\sum d_i} = \frac{R_1 d_1 + R_2 d_2 + \dots + R_n d_n}{d_1 + d_2 + \dots + d_n},$$

де  $d_i$  – частка галузей, а  $r_i$  – їх ранги (порядкові номери за величиною  $d_i$ ). Обчислення середньозваженого рангу наведені у таблиці 14. У нашому прикладі  $\check{R} = 273 : 100 = 2,73 \approx 3$ . Значення середньозваженого рангу, округлене до цілого числа, вказує кількість галузей, що є спеціалізуючими. У нашому прикладі таких галузей три (за найвищими рангами): машинобудування, харчова та легка промисловість (табл. 15).

Таблиця 14

**Визначення галузей спеціалізації регіону за методом  
середньозваженого рангу**

№	Галузі, види економічної діяльності	Частка галузі, % ( $d_i$ )	Ранг галузі, ( $r_i$ )	$d_i r_i$
1.	Електроенергетика	1	8	8
2.	Чорна металургія	3	6	18
3.	Паливна	1	9	9
4.	Хімічна	12	4	48
5.	Деревообробна	2	7	14
6.	Машинобудування	34	1	34
7.	Будівельних матеріалів	11	5	55
8.	Легка	15	3	45
9.	Харчова	21	2	42
	Разом	100,0	-	273

Ці галузі у таблиці 15 мають позначку «+». Підкреслимо, що цей метод дає найменшу кількість галузей спеціалізації.

Таблиця 15

**Визначення галузей спеціалізації регіону  
традиційними методами**

№	Галузі, види економічної діяльності	Частка галузі, % ( $d_i$ )	I-метод	II-метод	III-метод	IV-метод
1.	Електроенергетика	1	-	-	-	
2.	Чорна металургія	3	-	-	-	
3.	Паливна	1	-	-	-	
4.	Хімічна	12	++	+	-	+
5.	Деревообробна	2	-	-	-	
6.	Машинобудування	34	+++++	+	+	+
7.	Будівельних матеріалів	11	+	-	-	+
8.	Легка	15	+++	+	+	+
9.	Харчова	21	++++	+	+	+
	Разом	100,0				



**IV-метод: метод Уівера (індекс комбінування).** Цей метод розроблений американським географом Уівером. Його гіпотеза полягає в тому, щоб формальними прийомами виділити із реального розподілу  $d_i$  його головну частину. Галузі, що попадають у головну частину статистичного розподілу  $d_i$ , визначають його спеціалізацію.

Індекс комбінування (**I**) визначають як найменшу суму квадратів відхилень ( $\Delta^2_i$ ) дійсних часток галузей ( $d_i$ ) та їх теоретичних розподілів ( $\hat{d}_i$ ):

$$I = \min \left| \sum \Delta^2_i \right|$$

Теоретичні розподіл конструюють за гіпотетичною кількістю галузей спеціалізації за такою схемою (табл. 16):

Таблиця 16

**Значення часток галузей в умовних (теоретичних) розподілах**

Варіант	Кількість галузей спеціалізації	Теоретична частка галузі ( $\hat{d}_i$ ), %
I	1	100,0
II	2	50,0
III	3	33,3
IV	4	25,0
V	5	20,0
...	...	...

У нашому прикладі 9 галузей, останній варіант виглядає так:

IX – 9 – 11,11%

Інакше кажучи, ми по черзі припускаємо: що у нас лише одна галузь (I варіант), і вона займає 100%; що у нас дві галузі (II варіант), і на кожну з них припадає 50%; що у нас три галузі, і кожна з них займає 33,3% і т.д. Мета завдання – знайти варіант з найменшою сумою квадратів відхилень між дійсним та теоретичним розподілами.

Техніка обчислень показана у таблиці 17. Для обчислення індекса комбінування галузі попередньо ранжують за значеннями  $d_i$  від більшого до меншого. Для кожного варіанту теоретичних розподілів знаходять різницю  $\Delta_i = d_i - \hat{d}_i$  і розраховують суму

квадратів відхилень. Варіант, що дає найменшу суму квадратів відхилень, визначає головну частину реального розподілу галузей, а номер варіанта показує кількість галузей спеціалізації.

У нашому прикладі наведені розрахунки для варіантів III, IV, V та VI. У загальному випадку необхідно розглядати всі варіанти, за кількістю наявних галузей. Після відповідного програмування обчислення потребують лише вхідної інформації.

Результати обчислень (табл. 17) ілюструє графік (рис. 28)

Таблиця 17

Галузі	Частка галузі, % ( $d_i$ )	Варіант - III			Варіант - IV			Варіант - V			Варіант - VI		
		$\hat{d}_i$	$\Delta_i$	$\Delta^2_i$	$\hat{d}_i$	$\Delta_i$	$\Delta^2_i$	$\hat{d}_i$	$\Delta_i$	$\Delta^2_i$	$\hat{d}_i$	$\Delta_i$	$\Delta^2_i$
Машинобудування	34	33,3	0,7	0,5	25	9	81	20	14	196	16,7	17,3	299,3
Харчова	21	33,3	12,3	151,3	25	4	16	20	1	1	16,7	4,3	18,5
Легка	15	33,3	18,3	334,9	25	10	100	20	5	25	16,7	1,7	2,9
Хімічна	12	-	12	144	25	13	169	20	8	64	16,7	4,7	22,1
Будівельних матеріалів	11	-	11	121	-	11	121	20	9	81	16,7	5,7	35,5
Чорна металургія	3	-	3	9	-	3	9	-	3	9	16,7	13,7	187,7
Деревообробна	2	-	2	4	-	2	4	-	2	4	-	2	4
Електроенергетика	1	-	1	1	-	1	1	-	1	1	-	1	1
Паливна	1	-	1	1	-	1	1	-	1	1	-	1	1
<b>Разом</b>	<b>100,0</b>	<b>100,0</b>		<b>763,1</b>	<b>100,0</b>	<b>-</b>	<b>502</b>	<b>100,0</b>	<b>-</b>	<b>382</b>	<b>100,0</b>	<b>-</b>	<b>569</b>

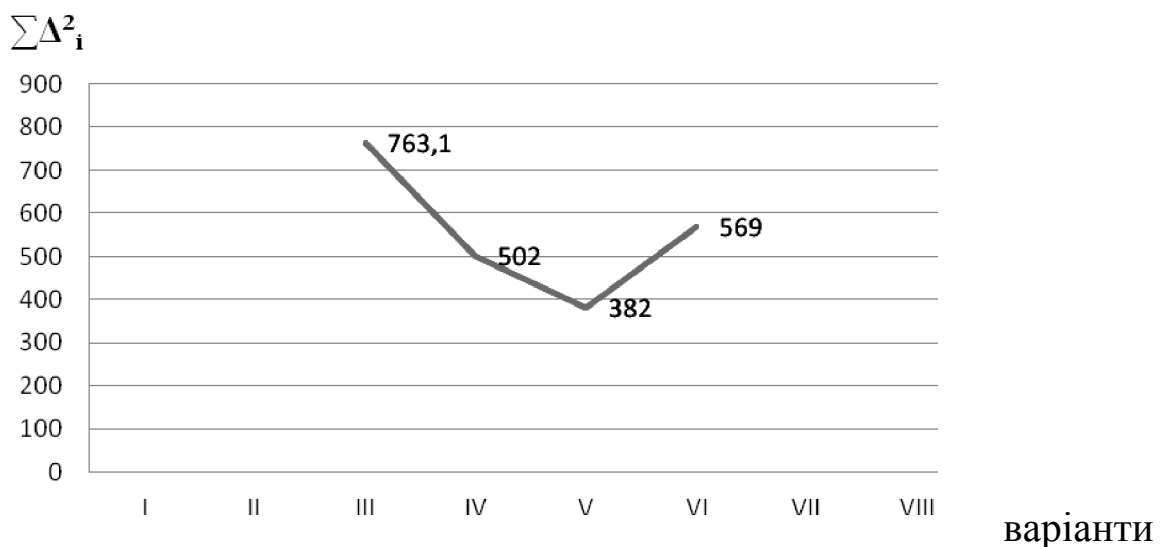


Рис. 28. Графік розподілу сум квадратів відхилень

Як бачимо, мінімальну суму квадратів відхилень ( $\sum \Delta^2_i$ ) дає п'ятий варіант. Це означає, що за даною методикою у регіоні п'ять галузей спеціалізації.

Підведемо загальні підсумки. В табличному методі (табл. 14-17) використані різні прийоми визначення галузей спеціалізації регіону - «на око», середньогалузевий відсоток, середньозважений ранг, індекс Уівера, і всі вони дали різні результати. Найбільш «еластичним» щодо кількості галузей спеціалізації виявився метод Уівера, який дав п'ять галузей спеціалізації: машинобудування, харчова і легка промисловість, хімічна індустрія, промисловість будівельних матеріалів. Найбільш «жорсткий» – метод середньозваженого рангу, що дає лише три галузі спеціалізації. У вітчизняній економіці саме метод середньозваженого рангу був відносно більш поширеним.

В цілому табличні методи визначення галузей спеціалізації є достатньо поширеними у регіональній економіці і до цього часу. Проте слід пам'ятати про їх обмеженість, що може призводити до тих чи інших помилок. Органічний недолік табличних методів полягає в тому, що всі розрахунки замикаються в даному регіоні. Немає порівняння показників даного регіону з іншими, а також із загальнодержавними показниками.

Відомі реальні приклади, коли галузь, визначена за цим методом як спеціалізуюча для регіону, при порівнянні з іншими регіонами і країною в цілому не підтверджує свій міжрегіональний рівень і, відтак, не є галуззю спеціалізації. З другого боку, у регіоні може бути галузь з невисокою часткою, але ця галузь унікальна і має загальнодержавне значення. За табличними розрахунками вона не буде спеціалізуючою, а при зіставленні з іншими регіонами та країною обов'язково буде виділена як галузь спеціалізації.

### **8.3. Визначення спеціалізації господарства методами коефіцієнтів: нові підходи**

Другий напрям у визначенні галузей спеціалізації регіону називають *методами коефіцієнтів територіальної концентрації*

*виробництва - методами коефіцієнтів.* На відміну від табличного напряму основна ідея методів коефіцієнтів полягає саме у порівнянні регіонів з країною та між собою. Розроблено чимало коефіцієнтів концентрації, локалізації, спеціалізації виробництва, серед яких ми розглянемо найбільш поширені і прості.

**Коефіцієнт душевого виробництва ( $K_d$ )** обчислюють за формулою

$$K_d = \Gamma_p / \Gamma_k : N_p / N_k,$$

де  $\Gamma_p$  – показник галузі регіону;  $\Gamma_k$  – аналогічний показник галузі країни;  $N_p$  – населення регіону;  $N_k$  – населення країни.

Ліва частина цього відношення ( $\Gamma_p / \Gamma_k$ ) показує частку регіону за даною галуззю в країні, яка має вимір у частках одиниці або у відсотках. Права ( $N_p / N_k$ ) – представляє частку регіону в країні за населенням. Робоча гіпотеза цього коефіцієнту проста: галузь розміщена рівномірно, якщо її частки у регіонах співпадають з частками населення. В цьому разі  $K_d = 1,0$  – ідеальний теоретичний варіант. Галузь спеціалізована, в разі  $K_d > 1,0$ , і така спеціалізація тим більш виразна, чим більшим є  $K_d$ . Коефіцієнт душевого виробництва можна обчислювати за різними показниками – валовою доданою вартістю, валовим регіональним продуктом, чисельністю працівників, вартістю основних засобів та ін.

Розглянемо приклад. Харчова промисловість Одещини у складі харчової індустрії України займає 9,2 % (цифри орієнтовні), а населення Одеського регіону становить 5,3 % від населення країни. Тоді

$$K_d = 9,2 \% : 5,3 \% = 1,74.$$

Змістовна інтерпретація отриманого коефіцієнту така:

- 1) харчова промисловість для Одеського регіону – галузь спеціалізації, оскільки  $K_d > 1,0$ ;
- 2) це одна з провідних галузей спеціалізації регіону, бо коефіцієнт високий (1,74); щоб визначити рейтинг галузі щодо її спеціалізації необхідно обчислити душеві коефіцієнти для всіх основних галузей;

3) територіальна концентрація харчової промисловості майже вдвічі (1,74) перевищує її пересічний рівень в країні.

**Коефіцієнт локалізації ( $K_L$ )** обчислюють так

$$K_L = \Gamma_p / \Pi_p : \Gamma_k / \Pi_k,$$

де  $\Gamma_p$  - показник галузі регіону;  $\Pi_p$  - загальний обсяг за даним показником промисловості регіону;  $\Gamma_k$  - такий самий показник галузі країни;  $\Pi_k$  - обсяг промисловості країни за даним показником. І в цьому разі для обчислення коефіцієнтів можуть використовуватись різні показники: валова додана вартість, валовий регіональний продукт, чисельність працівників, вартість основних засобів та ін. Галузь є галуззю спеціалізації, якщо  $K_L > 1$ , і така спеціалізація тим значиміша, чим більшим є  $K_L$ .

Робоча гіпотеза коефіцієнта локалізації: галузь розміщена рівномірно, якщо її частка у структурі промислового виробництва регіону співпадає з часткою цієї ж галузі у промисловості країни. Підкреслимо, що за коефіцієнтом душевого виробництва рівномірне розміщення галузі вважалось співставним населенню регіонів, а для коефіцієнта локалізації рівномірне розміщення пов'язане зі структурою господарства країни та її регіонів.

Розглянемо приклад. Харчова індустрія у структурі промислового виробництва Одеського регіону займає 34,1 %. В той же час у складі промисловості України частка харчової індустрії становить 18,0 %. Відповідно коефіцієнт локалізації дорівнює

$$K_L = 34,1 \% : 18,0 \% = 1,89$$

Одержаний коефіцієнт засвідчує:

1) харчова промисловість – галузь спеціалізації Одеського регіону, оскільки  $K_L > 1,0$ ;

2) це провідна галузь спеціалізації, бо коефіцієнт високий (1,89); для визначення рейтингу даної галузі щодо її спеціалізації потрібно обчислити коефіцієнти локалізації для всіх головних галузей;

3) територіальна локалізація (зосередження) харчової промисловості в Одеському регіоні майже вдвічі (1,9) перевищує її пересічний рівень в країні.

В літературі зустрічається так званий **показник спеціалізації (ПС)**, що являє собою модифікацію коефіцієнта локалізації і обчислюється за формулою:

$$ПС = \Gamma_p / \Gamma_k : \Pi_p / \Pi_k.$$

Умовні позначення тут такі ж, як у коефіцієнта локалізації. Такою ж самою лишається і змістовна інтерпретація одержаного коефіцієнта (ПС).

#### 8.4. Методика аналізу спеціалізації регіонів за В. Айзардом

За табличними методами визначення галузей спеціалізації всі розрахунки замикаються на даному регіоні без будь-якого його порівняння з країною чи іншими регіонами, і в цьому їх методичний недолік. Методи коефіцієнтів, напротивагу, побудовані на порівнянні регіону з країною. Методика В. Айзарда спрямована на одночасний і співставний аналіз спеціалізації для всіх регіонів разом.

У таблиці 18 наведені частки окремої галузі у регіонах, а також питома вага регіонів у загальному промисловому виробництві країни.

Таблиця 18

#### Розрахунки індексів локалізації (за В. Айзардом)

Показники	Регіони					Країна в цілому
	А	В	С	Д	Е	
1. Частка регіонів у харчовій промисловості країни ( $d_i$ ), %	20	5	25	13	37	100
2. Частка регіонів у промисловому виробництві країни ( $D_i$ ), %	10	15	30	19	26	100
Різниця ( $\Delta_i = d_i - D_i$ )	+10	-10	-5	-6	+11	-
Індекс локалізації (ІЛ)	2,00	0,33	0,83	0,68	1,42	-

У своїй методиці В. Айзард визначає частки регіонів у галузевому та загальному виробництві за зайнятим населенням. Зрозуміло, що такі ж розрахунки можна вести і за вартістю продукції чи основних засобів.

Індекси локалізації (ІЛ) обчислюються як

$$ІЛ = d_i / D_i .$$

Вони інтерпретуються так само, як і попередній коефіцієнт локалізації. Галузь є спеціалізуючою для даного регіону, якщо відповідний  $ІЛ > 1$ , і така спеціалізація тим більше виражена, чим більшим є значення індексу локалізації. У нашому прикладі два регіони з п'яти спеціалізовані на харчовій промисловості, і особливо сильно виражена така спеціалізація у регіоні А, де  $ІЛ = 2,00$ .

Дана методика дозволяє оцінити також ступінь рівномірності-нерівномірності розміщення даної галузі за регіонами. Для цього обчислюють *показники локалізації галузі* (В. Айзард називає його «коефіцієнтом локалізації») як відношення різниць часток одного знаку (плюсових чи мінусових) до 100%. У нашому прикладі (табл. 19) маємо дві однакові суми різниць: +21 та -21. Відтак показник локалізації харчової промисловості у даній системі регіонів становить 0,21. Щоб інтерпретувати цей коефіцієнт, слід пам'ятати, що він може змінюватись від 0 (цілком рівномірне розміщення галузі) до значення близького до 1 (максимальна концентрація галузі в одному регіоні). У даному випадку значення показника невисоке: харчова промисловість розміщена у всіх регіонах досить рівномірно.

А. Роджерс запропонував для такого ж аналізу *індекс промислової диверсифікації* (ІПД) галузі в системі регіонів. Диверсифікація – поняття протилежне концентрації, позначає рівномірність розподілу, кількісне і якісне подрібнення виробництва. Для п'яти регіонів (за нашим прикладом) є два крайніх варіанти розміщення харчової промисловості: 1) рівномірний (пересічно-регіональний), коли у кожному регіоні розміщено по 20 %

виробництва даної галузі; 2) вся галузь (100%) зосереджена в одному регіоні.

У табл. 19 для двох таких теоретичних варіантів і одного фактичного (дійсного) за методикою А. Роджерса обчислені кумулятивні (накопичені) суми розподілів, при цьому регіони в обчисленнях розміщують впорядковано – від більших часток до менших. Кумулятивні суми часток обчислюють послідовним додаванням першої частки до другої, одержаної суми – до третьої, нової суми – до четвертої частки і так до кінця. По кожному варіанту обчислюється загальна сума таких кумулят.

Для рівномірного розподілу вона становить 300, для максимально локалізованого – 500. Реальний розподіл займає проміжне положення, ближче до рівномірного. Кількісним виразом диверсифікації (ІПД) харчової промисловості можуть бути ці суми, нормовані (чи стандартизовані) за мінімальною (рівномірний варіант) чи максимальною (концентроване розміщення) сумою:

$$1) \quad \text{ІПД}_{\min} = 300/300 = 1,00; \quad \text{ІПД}_{\max} = 500/300 = 1,67; \\ \text{ІПД}_{\text{факт}} = 367/300 = 1,25;$$

$$2) \quad \text{ІПД}_{\min} = 300/500 = 0,60; \quad \text{ІПД}_{\max} = 500/500 = 1,00; \\ \text{ІПД}_{\text{факт}} = 367/500 = 0,75.$$

Таблиця 19

### Розрахунки індексу промислової диверсифікації

Регіони	Теоретичні розподіли				Фактичний розподіл	
	рівномірний		нерівномірний		di	кумуляти
	di	кумуляти	di	кумуляти		
A	20	20	100	100	37	37
B	20	40	-	100	25	62
C	20	60	-	100	20	82
D	20	80	-	100	13	95
E	20	100	-	100	5	100
		300		500		367



Одержані індекси промислової диверсифікації (1,25 чи 0,75) підлягають змістовній інтерпретації, орієнтуючись на його мінімальне та максимальне значення. Для кожного конкретного розподілу потрібні відповідні розрахунки, що залежать від кількості регіонів.

**Контрольні питання:**

1. Поясніть змістовну різницю понять «галузь спеціалізації» та «народногосподарська функція».
2. Назвіть рівні територіального поділу праці, що їх мають визначати галузі спеціалізації країни чи регіона.
3. Порівняйте традиційний і новий підходи до визначення спеціалізації господарства регіонів.
4. Характеризуйте табличні методи визначення спеціалізації господарства регіонів.
5. За вихідними даними (табл. 15, с. 224) порівняйте результати визначення галузей спеціалізації різними методами. Дайте відповідні пояснення.
6. Поясніть зміст і алгоритм обчислення галузей спеціалізації за індексом комбінування (індексом Уівера).
7. Характеризуйте новий підхід визначення спеціалізації регіонів методами коефіцієнтів. Наведіть приклади обчислень коефіцієнтів.
8. За вихідними даними (табл. 18, с. 230) поясніть методику В. Айзарда визначення галузей спеціалізації для всієї системи регіонів.
9. Поясніть зміст і функції індексу промислової диверсифікації (за А. Роджерсом).

## **Розділ ІХ. РЕГІОНАЛЬНІ ВІДМІНИ ЗА СТРУКТУРОЮ І СПЕЦІАЛІЗАЦІЄЮ ГОСПОДАРСЬКИХ КОМПЛЕКСІВ**

---

### **9.1. Порівняльний аналіз регіонів за структурою господарства**

В регіональній економіці метою аналізу структури господарства є загальна якісна оцінка господарського комплексу регіону в цілому, виявлення «вузьких місць» та диспропорцій, що гальмують його розвиток, визначення головних напрямів та пріоритетів цілеспрямованого вдосконалення структури економіки чи її загальної структурної переорієнтації та перебудови. Регіони, яким вдалося сформувати сучасну прогресивну й високоефективну структуру господарства, набувають, як правило, виключно високого потенціалу для свого соціально-економічного розвитку.

У таблиці 20 представлена структура господарства регіонів України за показниками зайнятого населення та за видами економічної діяльності (2012 р.). Зрозуміло, що в умовах державної незалежності, переходу на ринкову економіку, глибоких соціально-економічних криз структура господарства України та її регіонів зазнала помітної перебудови. Істотно зменшилася в Україні частка *галузей* виробничої сфери (менше 40 %) і відповідно зросла сфера послуг (понад 60%). Значно скоротилася питома вага традиційно головних промисловості та сільського господарства у розподілі зайнятого населення. В останні роки радянського часу у промисловому виробництві було зайнято до 40% самодіяльного населення, а у 2012 р. лише 18,5%. Аналогічний показник для сільського господарства становив понад 20%, а став 15,8%. У сфері послуг різко зросла частка торгівлі і пов'язаних з нею видів діяльності.

Проаналізуємо регіональні відмінності у структурі господарства (табл. 21).

## Кількість зайнятого населення за видами діяльності та регіонами (тис. осіб)

Регіони	Всього	Сільське господарство, мисливство, лісове господарство	Промисловість	Будівництво	Торгівля; ремонт автомобілів, побутових виробів та предметів особистого	Діяльність транспорту та зв'язку	Фінансова діяльність	Операції з нерухомим майном, оренда, інжиніринг	Державне управління	Освіта	Охорона здоров'я	Надання комунальних та індивідуальних послуг
АР Крим	918,7	170,4	98,8	41,9	230,2	64,9	13,0	58,9	45,0	65,4	91,2	39,0
Вінницька	725,6	195,4	98,2	27,4	140,5	51,6	9,7	25,3	40,0	64,9	54,2	18,4
Волинська	438,6	111,2	60,1	16,7	96,8	22,9	6,8	14,9	23,4	43,0	29,2	13,6
Дніпропетровська	1580,0	109,3	463,6	69,8	385,1	110,4	36,4	88,5	59,2	118,6	93,4	45,7
Донецька	2138,8	174,5	631,2	134,5	490,2	177,6	29,8	101,7	71,7	128,9	121,3	77,4
Житомирська	568,2	75,1	96,6	28,9	142,2	42,9	8,1	20,6	37,6	52,0	41,3	22,9
Закарпатська	522,2	139,5	66,9	30,2	109,5	32,3	6,9	12,3	24,5	46,5	31,9	51,7
Запорізька	850,4	108,3	230,1	32,5	190,0	50,0	15,2	47,1	35,2	62,7	54,3	25,0
Івано-Франківська	541,9	128,8	85,7	28,4	101,1	29,2	8,5	20,1	22,7	54,0	38,8	24,6
Київська	796,1	75,9	151,2	53,9	173,8	78,2	17,2	51,5	46,2	60,3	56,8	31,1
Кіровоградська	459,1	141,4	63,0	16,6	78,1	31,5	5,3	13,6	25,3	36,9	31,0	16,4
Луганська	1068,8	129,6	288,0	52,1	266,5	70,3	14,2	37,5	49,5	68,2	61,8	31,1
Львівська	1092,5	177,3	175,1	66,8	227,6	78,4	18,4	63,6	56,0	104,9	83,6	40,8
Миколаївська	548,5	132,4	82,8	28,8	118,6	34,0	7,9	20,6	28,8	43,1	32,0	19,5
Одеська	1067,2	181,4	105,9	49,6	250,7	122,4	20,3	70,0	54,7	94,7	71,0	46,5
Полтавська	691,6	124,7	148,5	29,8	143,7	49,1	11,6	28,1	37,4	52,6	45,1	21,0
Рівненська	478,1	78,6	69,6	26,9	123,4	28,9	6,1	15,7	24,0	47,1	35,3	22,5
Сумська	543,7	96,4	101,6	26,1	122,9	35,6	8,3	20,9	28,6	44,0	34,7	24,6
Тернопільська	424,9	113,0	51,2	17,9	77,9	23,6	5,8	14,6	22,8	47,4	31,2	19,5
Харківська	1312,9	163,7	250,0	53,2	346,9	81,3	21,3	94,9	58,2	109,6	77,8	56,0
Херсонська	507,5	156,2	54,1	17,0	105,7	28,5	6,3	21,7	23,5	41,4	30,2	22,9
Хмельницька	594,4	148,2	86,2	21,9	137,7	34,3	6,7	16,5	33,1	53,4	38,7	17,7
Черкаська	583,1	162,9	90,8	23,3	103,0	36,2	9,2	21,1	27,4	50,4	39,6	19,2
Чернівецька	381,0	102,2	42,0	20,9	82,1	19,3	4,5	8,4	17,6	33,9	24,3	25,8
Чернігівська	501,4	116,4	77,1	17,5	109,3	25,9	8,4	18,0	32,6	42,1	37,8	16,3
Київ	1420,2	3,5	179,6	98,6	347,4	92,3	85,6	230,4	120,4	119,7	73,6	69,1
Україна	20972,2	3322,1	3871,4	1043,4	4741,4	1465,8	394,9	1150,4	1067,5	1702,4	1369,9	840,1

## Структура господарства регіонів за видами економічної діяльності

Регіони	Частки зайнятого населення, %											частка галузей матер. вироб-ва	
	зайняте населення	сільське господарство, мисливство, лісове господарство	промисловість	будівництво	торгівля; ремонт автомобілів, побутових виробів	діяльність транспорту та зв'язку	фінансова діяльність	операції з нерухомим майном, оренда, інжиніринг	державне управління	освіта	здоров'я		надання комунальних та індивідуальних послуг
АР Крим	100,0	18,5	10,8	4,6	25,1	7,1	1,4	6,4	4,8	7,1	9,9	4,2	33,9
Вінницька	100,0	26,9	13,5	3,8	19,4	7,1	1,3	3,5	5,6	8,9	7,5	2,5	44,4
Волинська	100,0	25,4	13,7	3,8	22,1	5,2	1,6	3,4	5,3	9,8	6,7	3,1	42,9
Дніпропетровська	100,0	6,9	29,3	4,4	24,4	7,0	2,3	5,6	3,7	7,5	5,9	2,9	40,6
Донецька	100,0	8,2	29,5	6,3	22,9	8,3	1,4	4,8	3,4	6,0	5,7	3,6	44,0
Житомирська	100,0	13,2	17,0	5,1	25,0	7,6	1,4	3,6	6,6	9,2	7,3	4,0	35,3
Закарпатська	100,0	25,3	12,1	5,5	19,8	5,8	1,2	2,2	4,4	8,4	5,8	9,4	42,5
Запорізька	100,0	12,7	27,1	3,8	22,3	5,9	1,8	5,5	4,1	7,4	6,4	2,9	43,6
Івано-Франківська	100,0	23,8	15,8	5,2	18,7	5,4	1,6	3,7	4,2	10,0	7,2	4,5	44,8
Київська	100,0	9,5	19,0	6,8	21,8	9,8	2,2	6,5	5,8	7,6	7,1	3,9	35,5
Кіровоградська	100,0	30,8	13,7	3,6	17,0	6,9	1,2	3,0	5,5	8,0	6,8	3,6	48,1
Луганська	100,0	12,1	26,9	4,9	24,9	6,6	1,3	3,5	4,6	6,3	5,8	2,9	43,9
Львівська	100,0	16,2	16,0	6,1	20,8	7,2	1,7	5,8	5,1	9,6	7,7	3,7	38,3
Миколаївська	100,0	24,1	15,1	5,3	21,6	6,2	1,4	3,8	5,3	7,9	5,8	3,6	44,5
Одеська	100,0	17,0	9,9	4,6	23,5	11,5	1,9	6,6	5,1	8,9	6,7	4,4	31,5
Полтавська	100,0	18,0	21,5	4,3	20,8	7,1	1,7	4,1	5,4	7,6	6,5	3,0	43,8
Рівненська	100,0	16,4	14,6	5,6	25,8	6,0	1,3	3,3	5,0	9,9	7,4	4,7	36,6
Сумська	100,0	17,7	18,7	4,8	22,6	6,5	1,5	3,8	5,3	8,1	6,4	4,5	41,2
Тернопільська	100,0	26,6	12,0	4,2	18,3	5,6	1,4	3,4	5,4	11,2	7,3	4,6	42,8
Харківська	100,0	12,5	19,0	4,1	26,4	6,2	1,6	7,2	4,4	8,3	5,9	4,3	35,6
Херсонська	100,0	30,8	10,7	3,3	20,8	5,6	1,2	4,3	5,6	8,2	6,0	4,5	44,8
Хмельницька	100,0	24,9	14,5	3,7	23,2	5,8	1,1	2,8	5,6	9,0	6,5	3,0	43,1
Черкаська	100,0	27,9	15,6	4,0	17,7	6,2	1,6	3,6	4,7	8,6	6,8	3,3	47,5
Чернівецька	100,0	26,8	11,0	5,5	21,5	5,1	1,2	7,9	4,6	8,9	6,4	6,8	43,3
Чернігівська	100,0	23,2	15,4	3,5	21,8	10,6	1,7	3,6	6,5	8,4	7,5	3,3	42,1
Україна	100,0	15,8	18,5	5,0	22,6	7,0	1,9	5,5	5,1	8,1	6,5	4,0	39,3

Головною структурною пропорцією лишається **співвідношення промисловості та сільського господарства**. Виділяється група високоіндустріалізованих регіонів – Донецький, Дніпропетровський, Запорізький, Луганський, у яких частка промисловості сягає 29,5 – 26,9%, а співвідношення «промисловість – сільське господарство» коливається в межах від 4:1 до 2:1. Це **регіони з індустріальною структурою господарства**. Другу групу утворюють Житомирський, Київський, Львівський, Полтавський, Сумський і Харківський регіони, в яких частка промислового виробництва перевищує сільське господарство, але не має значної переваги. Питома вага промисловості у структурі господарства становить 16,0 – 21,5%. Таке співвідношення промисловості і сільського господарства відповідає **індустріально-аграрному типові структури господарства**.

Наступна група регіонів характеризується відносним переважанням аграрного сектору над промисловим. Частки сільськогосподарського виробництва коливаються в межах 24,9-17,0 %, промисловості – від 15,8 до 9,9%. Таке співвідношення сільського господарства і промисловості визначає **аграрно-індустріальний тип структури господарства** регіонів. Структуру господарства такого типу мають Кримський, Івано-Франківський, Миколаївський, Одеський, Рівненський, Хмельницький і Чернігівський регіони.

У четвертій групі регіони із значним переважанням аграрного сектору (25,3-30,8 %) при вагомих частках промислового виробництва (12,0-15,6 %). У структурі господарства таких регіонів сільське господарство кількаразово (у 2-2,5 рази) перевищує частки промислового виробництва. Ці регіони віднесені до **аграрного типу структури господарства**. Зрозуміло, що така типізація неспівставна з систематикою країн у світовому господарстві на індустріальні, аграрні, аграрно-індустріальні. До того ж сформувалась нова група країн – постіндустріальних, для яких співвідношення промисловості і сільського господарства вже не істотне. Але для типологічних характеристик регіонів України пропорція «промисловість – сільське господарство» ще лишається дуже вагомою.

Ще одна важлива характеристика структури господарства регіонів – *співвідношення виробничої сфери та сфери послуг*. Світова статистика вже аналізує пропорцію між *матеріальним і нематеріальним виробництвом*, але для вітчизняного обліку таке розмежування ще не опрацьоване. За наявною інформацією можна порівнювати *співвідношення матеріального виробництва та сфери послуг*, орієнтуючись на перші три колонки – сільське господарство та сукупні галузі, промисловість та будівництво. Зазначені види економічної діяльності дають приблизну оцінку частки сфери матеріального виробництва регіонів. За таким підходом в цілому для України сфера матеріального виробництва у структурі господарства становить 39,3%, а 60,7% віднесені до нематеріального виробництва (сфери послуг).

Проаналізуємо регіональні відміни у співвідношенні виробничої сфери та сфери послуг. Виділяється група регіонів, яких частка виробничої сфери нижче її пересічного рівня в країні (39,3 %). Серед них регіони з потужними економічними центрами – Одеський, Харківський, Львівський, а також АР Крим, Житомирська, Київська та Рівненська області. Всі інші регіони мають структуру господарства з часткою виробничої сфери вище середнього. Серед них промислово розвинені регіони – Донецький, Дніпропетровський, Запорізький, Луганський, Івано-Франківський, Миколаївський, Полтавський, де частка виробничої сфери становить 44,8-40,6 %. Висока питома вага виробничої сфери характерна для структури господарства аграрних регіонів – Вінницького, Волинського, Закарпатського, Кіровоградського, Сумського, Тернопільського, Херсонського, Черкаського, Чернівецького, Чернігівського. Слід зауважити, що на регіональний розподіл зазначених структурних пропорцій сильний вплив має Київ, на який припадає значна частка сфери обслуговування.

Аналіз структури господарства регіонів має на меті її покращення та модернізацію, прогресивне вдосконалення. Для країни в цілому і для всіх її регіонів надзвичайно актуальна проблема

**структурної перебудови економіки**, яку слід розглядати як один з головних напрямків соціально-економічного розвитку. У проєкті державної стратегії регіонального розвитку України на період до 2020 р. поставлене завдання структурної перебудови господарства регіонів.

У зазначеній стратегії соціально-економічного розвитку розрізняють *п'ять типів регіонів за загальною структурою господарства*:

I. Індустріальний тип економіки (частка промисловості у ВВП понад 30%);

II. Сільськогосподарський тип економіки (частка сільського господарства перевищує промисловість, а частка послуг не перевищує 50%);

III. Тип економіки з домінуванням сфери послуг (частка послуг 60% та більше);

IV. Тип економіки з орієнтацією на сферу послуг (частка послуг 50-60%);

V. Промислово-аграрний тип економіки (частка промисловості перевищує або рівна сільськогосподарській, а частка послуг не перевищує 50 %).

У таблиці 22 показана трансформація структури господарства обласних регіонів і АР Крим протягом 1997-2010 років. Аналіз тенденції регіональної перебудови структури господарства в умовах незалежності і переходу на ринкову економіку – необхідна умова для обґрунтування подальшої структурної перебудови економіки країни.

Не рахуючи міст Києва й Севастополя, що мають статус регіонів, не зазнали помітних змін у структурі господарства лише 10 областей: Дніпропетровська, Донецька, Запорізька, Луганська, Полтавська і Сумська області зберегли індустріальний тип свого господарства; Вінницька і Херсонська області залишились регіонами із сільськогосподарським типом економіки; Закарпатський регіон зберіг свою орієнтацію на сферу послуг, а Хмельницький – на промислово-аграрну економіку.

Найбільших трансформацій зазнав сільськогосподарський тип економіки регіонів. Порівняно з 1997 роком Київська, Тернопільська, Чернівецька і Волинська області стали регіонами з орієнтацією економіки на сферу послуг, а в Черкаській, Чернігівській і Житомирській областях структура господарства стала промислово-аграрною.

Таблиця 22

**Зміни структури господарства регіонів впродовж 1997–2010 років**

		1997 р.				
		I. Індустріальний тип	II. Сільськогосподарський тип	III. Тип з домінуванням сфери послуг	IV. Тип з орієнтацією на сферу послуг	V. Промислово-аграрний тип
2010 р.	I. Індустріальний тип	Дніпропетровська, Донецька, Запорізька, Луганська, Полтавська, Сумська	-	-	-	-
	II. Сільськогосподарський тип		Вінницька, Херсонська	-	-	-
	III. Тип з домінуванням сфери послуг	Харківська	-	м. Київ, м. Севастополь	АР Крим, Одеська, Львівська	-
	IV. Тип з орієнтацією на сферу послуг	-	Київська, Тернопільська, Чернівецька, Волинська	-	Закарпатська	Івано-Франківська, Миколаївська
	V. Промислово-аграрний тип	Рівненська	Черкаська, Чернігівська, Житомирська	-	Кіровоградська	Хмельницька

Помітні зміни відбулись у регіонах, які у 1997 р. відносились до IV типу економіки – з орієнтацією на сферу послуг. Три регіони – АР



Крим, Одеський, Львівський, посилили таку орієнтацію і перейшли до III типу економіки – з домінуванням сфери послуг, а Кіровоградський регіон змінив структуру господарства на промислово-аграрний тип. В свою чергу, дві області – Івано-Франківська та Миколаївська, що належали у 1997 р. до промислово-аграрного типу, у 2010 р. вже мали структуру господарства з орієнтацією на сферу послуг (IV тип).

В цілому найбільших трансформацій зазнав сільськогосподарський тип структури господарства, який у 1997 році мали 9 областей, а у 2010 р. – лише дві. З другого боку, найбільшою мірою зростав IV тип структури господарства – з орієнтацією на сферу послуг, який у 1997 р. був представлений одним регіоном (Закарпаття), а в 2010 р. вже поширився на 8 областей.

Значного розвитку набув також V тип структури економіки – промислово-аграрний. У 1997 р. у його складі було 4 регіони, з яких у 2010 р. зберегла промислово-аграрну структуру лише Хмельницька область. Разом з тим до цього типу господарства приєдналась Рівненська область (раніше мала I тип), а також регіони колишнього сільськогосподарського типу – Черкаський, Чернігівський та Житомирський.

Серед обласних регіонів протягом 1997-2010 років з'явився новий тип структури господарства – з домінуванням сфери послуг (III тип). До 1997 року він був представлений лише містами – Києвом та Севастополем, а у 2010 р. до його складу увійшли регіони Харківський (раніше I тип), Кримський, Одеський, Львівський (всі з IV типу – з орієнтацією на сферу послуг).

Слід пам'ятати, що структурні трансформації у господарстві регіонів аж ніяк не завершилися. Вони тривають і продовжуються у контексті загальної структурної перебудови господарства країни.

## 9.2. Структура промислового виробництва України та її регіонів

*Добувна промисловість* пересічно у складі промислового виробництва України становить 11,6%. Найбільші частки у структурі промислового виробництва добувна промисловість має у Сумській (29,0%), Полтавській (22,7%), Луганській (22,1%) та Дніпропетровській (19,5%) областях. Значні частки посідає добувна індустрія у складі промислового виробництва Івано-Франківської (16,7%), Донецької (15,7%) та Кіровоградської (15,3%) областей. До складу галузей спеціалізації добувна промисловість входить у Житомирській (10,0%), Львівській (9,6%), Чернігівській (8,5%) та Харківській (7,0%) областях. Таким чином в 11 регіонах країни спостерігається висока концентрація добувної індустрії, частка якої перевищує частку населення, що є ознакою спеціалізації галузі за коефіцієнтом душевого виробництва.

*Обробна промисловість.* У складі промислового виробництва України обробна індустрія становить майже три чверті (73,7%). Найбільш високі її частки спостерігаються у промисловості Одеського (88,8%), Волинського (87,9%), Черкаського (86,9%), Тернопільського (85,5%), Херсонського (84,5%), Закарпатського (84,5%) регіонів. Підкреслимо, що всі вони не належать до високо індустріалізованих регіонів. Друга група областей має частку обробної промисловості у складі промислового виробництва на рівні 82,5%-79,3%. До її складу входять Чернігівська, Запорізька, Чернівецька і Житомирська області. І ця група регіонів, крім Запорізького, не належить до найбільш індустріалізованих.

Велика група регіонів має частку галузей обробної промисловості у складі загального промислового виробництва на рівні 77,7%-69,0%. У її складі Вінницька область, АР Крим, Дніпропетровська, Донецька, Київська, Кіровоградська, Луганська, Львівська, Миколаївська, Полтавська, Харківська, Хмельницька області. Підкреслимо, що саме до цієї групи належать регіони з

найбільш високою індустріалізацією – Донецький, Дніпропетровський, Луганський, Харківський. Низьку частку у промисловому виробництві займає обробна індустрія у Івано-Франківській (51,7%), Рівненській (61,3%) та Сумській (64,8%) областях.

Найбільш вагомими видами економічної діяльності в обробній промисловості України виступають металургія та обробка металу (22,8%), харчова промисловість та переробка сільськогосподарської продукції (18,0%), машинобудування (16,0%).

**Металургійне виробництво та обробка металу** – галузь з високою концентрацією. Головні її потужності зосереджені у Дніпропетровській області, де вони складають 49,1% всього промислового виробництва, у Донецькій (42,2%), Запорізькій (43,8%), Миколаївській (22,0%) та Луганській (19,3%) областях.

**Харчова промисловість** у структурі промислового виробництва України посідає друге місце (18,0%) після металургії та обробки металу, частка яких сягає 22,8%. Харчова індустрія та перероблення сільськогосподарської продукції поширені у всіх регіонах країни. Найбільші частки у складі промислового виробництва (58,9%-56,2%) вони займають у Волинській, Тернопільській, Вінницькій та Чернігівській областях. Значне місце (39,9%-30,6%) у структурі промислового виробництва харчова індустрія посідає у Херсонському, Черкаському, Житомирському, Чернівецькому, Хмельницькому, Одеському, Кіровоградському, Київському, Харківському регіонах та АР Крим.

Відносно невеликі частки харчової промисловості та перероблення сільськогосподарської продукції у складі промислового виробництва (28,0%-13,9%) мають Львівська, Миколаївська, Сумська, Закарпатська, Полтавська, Рівненська області. Малі частки харчової промисловості у складі промислового виробництва характерні для високоіндустріалізованих областей – Дніпропетровської (8,1%), Донецької (7,4%), Запорізької (7,8%), Луганської (5,7%), а також для Івано-Франківського регіону (7,6%).

**Машинобудування**, що виступає галуззю спеціалізації промисловості України, розвинене у всіх регіонах і разом з тим зосереджене у найбільших промислових центрах, вузлах і агломераціях.

Найбільш високі частки у складі промислового виробництва (27,1%-19,9%) машинобудування займає у Сумській, Харківській, Миколаївській, Кіровоградській та Запорізькій областях. Виділяється група регіонів, у промисловому виробництві яких машинобудування займає від 16,2% до 10,7%: Одеський, Кримський, Закарпатський, Полтавський, Хмельницький, Львівський, Волинський, Донецький. Малі частки машинобудування у складі промисловості (9,6% - 2,8%) мають Волинська, Тернопільська, Житомирська, Черкаська, Чернівецька, Луганська, Чернігівська, Дніпропетровська, Київська, Рівненська, Івано-Франківська області.

Якісні характеристики структури промисловості регіонів представляються у вигляді міжгалузевих комплексів. В Україні розвинені такі міжгалузеві комплекси (С. Г. Ішук, О.В. Гладкий, 2011). **Паливно-енергетичний комплекс (ПЕК)**, у складі якого паливна промисловість – вугільна, газовидобувна, нафтодобувна, нафтова. Видобуток вугілля зосереджений у Донецькому, Львівсько-Волинському кам'яновугільних басейнах та Дніпровському (Кіровоградська, Черкаська та Житомирська області) – буровугільному. Нафтова, нафтопереробка і газова індустрія розміщені у Прикарпатті, на Лівобережжі (Полтавська, Сумська, Чернігівська, Харківська області) та у Причорномор'ї.

До складу ПЕК входять також електроенергетика. Загальна потужність електростанцій об'єднаної енергетичної системи України становить 54 млн. кВт (2012 р.). Найбільш поширені теплові електростанції (ТЕС). Значна частка виробленої електроенергії припадає на атомні електростанції (до 44%-48%). У складі гідроенергетики гідроелектростанції (ГЕС) Дніпровського каскаду та гідроакумулююча Дністровська ГАЕС.

Провідне місце у промисловому виробництві України посідає **гірничо-металургійний комплекс**, на який припадає 40% валових надходжень до бюджету країни. До його складу входять підприємства чорної металургії, які зосереджені у Придніпровському, Донецькому та Приазовському регіонах. Сформувались два давні райони кольорової металургії – Донецький, Придніпровський, новостворений Прикарпатський район.

**Машинобудівний комплекс** України має складну й розгалужену структуру. У його складі енергетичне, транспортне, сільськогосподарське, будівельно-шляхове машинобудування, виробництва технологічного устаткування для різних галузей промисловості. Підприємства **важкого машинобудування** виробляють металургійне, гірниче і підйомно-транспортне устаткування, енергоблоки (парові котли, атомні реактори, турбіни, генератори) та інші металомісткі та великогабаритні вироби. Головні з них розміщені у Донецькому, Придніпровському та Північно-Східному (Харківському) промислових районах.

Група **загального машинобудування** представлена підприємствами транспортного машинобудування (тепловози, вагони, суднобудування), виробництво технологічного устаткування для промисловості і будівництва, сільськогосподарських машин. У складі підприємств **середнього машинобудування** головні галузі автомобілебудування, тракторобудування і верстатобудування. **Виробництво точних машин і механізмів, приладів та інструментів** представлено електротехнічною промисловістю, виробництвом телевізорів, приладів та інструментів.

Найбільшими **машинобудівними вузлами** є Харківський, Київський, Дніпропетровський, Одеський, Львівський, Луганський, Краматорський. **Машинобудівними районами** країни є Північно-Східний (Харківський), Придніпровський, Центральний, Західний, Подільський, Південний.

До складу Північно-Східного (Харківського) машинобудівного району входять Харківська, Сумська та Полтавська області.

Придніпровський машинобудівний район охоплює машинобудівні підприємства Дніпропетровської, Запорізької та Кіровоградської областей. Київська, Чернігівська, Житомирська, Черкаська області утворюють Центральний машинобудівний район, Львівська, Івано-Франківська, Волинська, Рівненська, Закарпатська – Західний машинобудівний район, Вінницька, Хмельницька, Тернопільська, Чернівецька – Подільський машинобудівний район, Одеська, Миколаївська, Херсонська області та Автономна республіка Крим – Південний машинобудівний район.

Сучасна структура машинобудування України характеризується високими частками металомістких виробництв і недостатнім розвитком наукомістких галузей.

**Комплекс хімічних та нафтохімічних виробництв** має складну й розгалужену структуру. У його складі гірничохімічна індустрія – розроблення природних сірчаних руд, фосфоритів, калійних і кухонних солей, карбонатної сировини та ін., галузі основної хімії – виробництво кислот, соди, мінеральних лугів, а також промисловість полімерних матеріалів, синтетичних смол і пластмас, хімічних волокон і ниток, нафтохімічних виробництв.

Гірничохімічна промисловість формується на власній мінеральній сировині калійних солей, самородної сірки, кухонної солі, фосфоритів, баритів, карбонатної сировини, солей йоду і броду, мінеральних фарб. Запаси гірничохімічної сировини розміщені у Прикарпатті, на Донбасі, у Сиваші. Основна хімія в Україні представлена виробництвом мінеральних добрив – азотних, калійних, фосфатних, сірчаної кислоти, соди. У складі промисловості органічного синтезу виробництво пластмас, хімічних волокон, нафтохімічна і гумоазбестова промисловість.

У складі **лісопромислового комплексу** України такі підкомплекси: лісогосподарський, деревообробний, целюлозно-паперовий, лісохімічний. Головними лісозаготівельними районами є Українські Карпати та Полісся.

### 9.3. Регіональні відміни у спеціалізації промисловості

Для більшості регіонів України найбільш вагомими відмінностями у структурі господарства зумовлені співвідношенням галузей і видів економічної діяльності промисловості. У таблиці 23 показані частки видів економічної діяльності у складі промислового виробництва регіонів (2012 р.). За наведеними даними можна порівняти регіони за структурою промисловості, а також визначити галузі промислового виробництва, що визначають спеціалізацію регіонів.

Проаналізуємо структуру промислового виробництва регіонів за зазначеними показниками. Виділяється група регіонів, у яких **частка добувної промисловості** перевищує її пересічну норму в країні. За коефіцієнтом локалізації ( $K_L = d_{ГР} : d_{ГК}$ , де  $d_{ГР}$  – частка галузі регіону,  $d_{ГК}$  – частка галузі країни, і галузь спеціалізуюча, якщо  $K_L > 1.0$ ) добувна промисловість у таких регіонах – галузь спеціалізації: Дніпропетровський регіон ( $K_L = 19,5\% : 11,6\% = 1,7$ ); Донецький (1,4); Івано-Франківський (1,4); Кіровоградський (1,1); Луганський (1,9); Полтавський (2,0); Сумський (2,5). В окремих регіонах добувна промисловість не перевищує пересічну її частку у промисловому виробництві краю, і за коефіцієнтом локалізації не є спеціалізуючою. Разом з тим частки добувної індустрії таких регіонів достатньо високі (7,0%-10,0%), співставні з частками населення і можуть розглядатися як галузі спеціалізації. Серед таких регіонів Житомирський, Львівський, Чернігівський, Харківський та АР Крим.

Згрупуємо регіони за співвідношенням **добувної та обробної промисловості**. Для більшості регіонів характерне **істотне переважання обробної індустрії** за малих часток добувної промисловості. Таку узагальнену структуру промисловості мають Волинська, Закарпатська, Одеська, Полтавська, Тернопільська, Херсонська, Черкаська і Чернівецька області.

Таблиця 23

## Структура промислового виробництва регіонів

Регіони	Види економічної діяльності, %													
	з неї		з неї											
	добувна проми-словність	виробництво енергетичне	виробництво енергетичних матеріалів	обробна проми-словність	харчова та перероблення сільгосп-продукції	легка	виробництво деревини та виробів з неї	целюлозно-паперова, видання	виробництво ковчеж, кокс, та ядерного палива	хімічна та нафтохімічна	будівельні матеріали, скляні вироби	металургія та оброблення металу	машинно-будівельна	виробництво та розподілення електроенергії, газу та води
Україна	11,6	7,6	4,0	73,7	18,0	1,3	0,6	1,9	5,7	6,3	3,1	22,8	12,5	14,7
АР Крим	7,6	6,5	1,1	76,6	32,1	0,6	-	0,4	-	20,6	4,3	1,3	16,0	15,8
Вінницька	1,3	0,0	1,3	77,7	56,2	2,2	0,3	0,4	-	3,0	2,7	1,8	9,6	21,0
Волинська	2,9	2,8	0,1	87,9	58,9	1,6	0,7	0,5	-	3,6	3,8	11,1	11,2	9,2
Дніпропетровська	19,5	3,5	16,3	72,7	8,1	0,4	0,0	0,8	0,9	5,3	1,1	49,1	6,1	7,8
Донецька	15,7	13,5	2,2	72,9	7,4	0,3	0,0	0,4	6,9	2,4	2,1	42,2	10,6	11,4
Житомирська	10,0	0,0	10,0	79,3	38,9	6,3	0,4	4,8	-	4,5	11,0	2,2	8,5	10,7
Закарпатська	2,8	0,2	2,6	84,5	21,2	9,1	22,7	0,6	-	8,7	1,9	0,4	14,8	12,7
Запорізька	2,0	-	2,0	80,3	7,8	0,3	0,0	0,1	4,2	1,0	3,0	43,8	19,9	17,7
Івано-Франківська	16,7	16,5	0,2	51,7	7,6	4,9	7,3	1,7	3,2	15,3	7,5	0,7	2,8	31,6
Київська	0,3	0,0	0,3	76,3	33,7	1,6	0,1	9,5	0,3	13,3	7,2	2,4	6,3	23,4
Кіровоградська	13,3	9,9	3,4	69,0	33,9	1,6	0,1	1,0	0,1	3,1	5,3	0,6	22,1	17,7
Луганська	22,1	22,0	0,1	70,6	5,7	0,5	0,0	2,0	24,7	8,1	1,8	19,3	6,4	7,3
Львівська	9,6	9,2	0,4	77,6	28,0	4,2	3,4	8,6	2,3	6,8	6,3	1,7	12,7	12,8
Миколаївська	0,3	-	0,3	77,0	23,7	4,7	0,0	0,2	-	0,6	2,3	22,0	22,8	22,7
Одеська	0,1	-	0,1	88,8	34,1	0,7	0,0	1,7	3,0	19,3	2,7	4,7	16,2	11,1
Полтавська	22,7	12,7	10,0	70,9	19,0	0,7	0,0	0,1	29,8	2,1	2,6	2,4	14,0	6,4
Рівненська	1,9	0,3	1,6	61,3	13,9	12	8,9	0,7	-	13,0	16,1	1,1	5,3	36,8
Сумська	29,0	28,9	0,1	64,8	22,6	2,2	0,3	0,2	0,3	9,6	1,5	0,5	27,1	6,2
Тернопільська	1,3	0,1	1,2	85,5	57,8	4,8	1,0	1,2	0,0	2,8	6,3	0,5	8,8	13,2
Харківська	7,0	6,8	0,2	75,6	30,6	0,6	0,2	2,4	0,9	7,4	3,7	2,1	24,9	17,4
Херсонська	од	-	0,1	84,5	42,8	3,0	0,1	1,0	8,6	1,9	4,2	1,8	20,3	15,4
Хмельницька	1,0	0,0	1,0	73,6	36,3	1,6	0,3	1,5	-	3,6	12,8	1,4	13,6	25,4
Черкаська	2,2	0,0	2,2	86,9	39,9	1,5	0,7	5,3	-	29,6	0,8	0,5	8,0	10,9
Чернівецька	0,6	-	0,6	80,2	37,3	10,1	6,4	0,9	-	1,8	5,5	7,4	7,3	19,2
Чернігівська	8,5	8,5	0,0	82,5	51,8	5,0	0,3	7,6	7,6	2,7	0,4	0,5	6,1	9,0
м. Київ	0,0	-	0,0	82,7	24,8	2,8	1,3	8,9	-	14,9	5,9	1,6	19,7	17,3
м. Севастополь	6,2	-	6,2	69,5	28,3	1,6	0,1	0,6	-	0,1	1,4	3,9	32,3	24,3



В окрему групу виділяються *регіони з високою часткою добувної індустрії і малою – обробної*, у складі промислового виробництва яких зосереджена *потужна електроенергетика*. Такими є Вінницька область, де виробництво та розподілення електроенергії, газу та води становить 21,0% всієї промисловості (табл. 23) а також Івано-Франківська (31,6%), Київська (23,4%), Миколаївська (22,7%), Рівненська (36,8%) та Хмельницька (25,4%) області.

Важливою пропорцією у промисловому виробництві регіонів є *співвідношення харчової та легкої промисловості (група Б) та галузей важкої індустрії (група А)*. Таке співвідношення в економіці називають *коефіцієнтом структури господарства* ( $K_{CT}$ ), і його орієнтовний стандарт визначають на рівні 0,5: галузі групи Б вдвічі перевищують у структурі промисловості частку галузей важкої промисловості (група А), іншими словами – важка індустрія за обсягами вдвічі менша галузей групи Б.

У складі групи Б в Україні значно переважає *харчова промисловість* (18,0% загального промислового виробництва), а *легка* займає менше 1,3%. Галузі групи Б узагальнено називають *споживчим комплексом*, а групи А – *інвестиційним комплексом*. У п'яти регіонах – Волинському, Вінницькому, Тернопільському, Чернігівському та Чернівецькому частка галузей групи Б сягає 60% промислового виробництва, і коефіцієнт структури господарства тут найменший – від 0,67 до 1,0. У цій групі виділяється Чернівецька область з розвиненою легкою промисловістю (10,1%).

До другої групи віднесені регіони, у складі промисловості яких споживчий комплекс займає 36-28%, а коефіцієнт структури господарства близький до 2,0. У їх числі АР Крим, Житомирська, Київська, Кіровоградська, Львівська, Миколаївська, Одеська, Харківська, Херсонська, Хмельницька, Черкаська області. Як бачимо, це найбільш численна група регіонів, що має за сучасними стандартами недостатньо розвинену галузеву групу Б. У трьох регіонах – Сумському, Полтавському та Рівненському, частка галузей

харчової і легкої промисловості у загальному промисловому виробництві становила 23-14 %, а коефіцієнт структури господарства коливається у межах 4-7. Така структура промислового виробництва була типовою у радянські часи, і у сучасних умовах потребує виправлення – так званої структурної перебудови. У найбільш індустріалізованих регіонах питома вага галузей групи Б вкрай низька і тримається на рівні 8,5-6,2 %. Ці регіони потребують найбільш радикальної структурної модернізації свого промислового виробництва.

Наведена структуризація промислового виробництва за видами економічної діяльності (табл. 23) має дуже узагальнений характер і не дає змоги більш докладного аналізу структури промисловості. Для України залишається надзвичайно актуальним поділ регіонів на *старопромислові* і *новопромислові*, який можна провести на загальному рівні якісних порівнянь. *Старопромислові регіони* – Донецький, Луганський, Дніпропетровський, Запорізький, виділяються територіальною концентрацією гірничодобувної (вугільної, залізорудної, марганцеворудної та ін.) промисловості, а також чорної металургії та машинобудування – важкого, загального, середнього. З цими галузями комплексується електроенергетика, коксохімія, основна (неорганічна) хімія, гірничохімічна індустрія. Старопромислові райони зберігають застарілу структуру промисловості з переважанням низькотехнологічних, екологічно небезпечних, економічно недостатньо ефективних виробництв. У регіонах з великими містами та агломераціями формуються *новопромислові* осередки, у складі яких сучасне машинобудування, хімія органічного синтезу, галузі науково-технічного прогресу.

#### **9.4. Загальний огляд спеціалізації господарства регіонів України**

У таблиці 24 наведені частки регіонів у загальнодержавних основних соціально-економічних показниках. Співставляючи ці

частки з питомою вагою регіонів за їх населенням, можна орієнтовно встановити галузі спеціалізації регіонів у національній економіці. Галузь чи вид економічної діяльності визначає спеціалізацію господарства регіону, якщо відповідний коефіцієнт душевого виробництва (Кд) перевищує одиницю ( $K_d = \mathbf{d}_{\text{гал}} / \mathbf{d}_{\text{нас}}$ , де  $\mathbf{d}_{\text{гал}}$  – частка галузі, а  $\mathbf{d}_{\text{нас}}$  – частка населення).

Виділяється група *високоіндустріалізованих регіонів* – Донецька, Дніпропетровська області, де частки промислової продукції від обсягів промислового виробництва України становлять 17,3 % та 15,6%, відповідно, а коефіцієнти душевого виробництва промисловості дорівнюють 1,8 та 2,7. До групи *індустріалізованих регіонів*, частка яких у промисловому виробництві України становлять 5,5-6,0 %, віднесені Луганська, Запорізька, Полтавська та Харківська області. Коефіцієнти душевого виробництва, що визначають їх спеціалізацію на промисловому виробництві, дорівнюють, відповідно 1,2; 1,5; 1,8; 0,92.

Високі частки у *сільськогосподарському виробництві* на рівні 6,6-4,9% мають Київська, Вінницька, Черкаська, Полтавська, Харківська, Дніпропетровська, Хмельницька та Донецька області. За коефіцієнтами душевого виробництва загальну спеціалізацію на сільському господарстві мають Вінницький регіон (Кд =1,8), а також Київський (1,7), Черкаський (2,3), Полтавський (1,9), Хмельницький (1,7) регіони. Сільське господарство як галузь спеціалізації встановлена методом коефіцієнтів для областей Волинської (1,2), Кіровоградської (1,8), Миколаївської (1,2), Рівненської (1,1), Сумської (1,5), Тернопільської (1,5), Херсонської (1,5), Чернігівської (1,7).

Міжрегіональну спеціалізацію на *будівельній індустрії* за коефіцієнтом душевого виробництва мають регіони Дніпропетровський (1,03), Донецький (1,6), Київський (1,2), Одеський (1,1), Полтавський (1,8), Харківський (1,1).

**Питома вага регіонів в загальнодержавних основних соціально - економічних показниках у 2012 році**

Регіони	Частки регіонів, %										
	чисельність наявного населення (на 1 січня 2013р.)	кількість зайнятих	валовий регіональний продукт	обсяг реалізованої промислової продукції	продукція сільського господарства	обсяг виконаних будівельних робіт	обсяг реалізованих послуг	експорт товарів і послуг	імпорт товарів і послуг	100,0	100,0
<b>Україна</b>	<b>100,0</b>	<b>100,0</b>	<b>100,0</b>	<b>100,0</b>	<b>100,0</b>	<b>100,0</b>	<b>100,0</b>	<b>100,0</b>	<b>100,0</b>	<b>100,0</b>	<b>100,0</b>
АРК	4,3	4,5	2,9	1,9	3,0	3,3	2,9	1,5	1,7		
Вінницька	3,6	3,4	2,2	1,6	6,5	2,1	1,4	0,8	0,6		
Волинська	2,3	2,2	1,4	0,8	2,8	1,0	0,8	0,8	1,1		
Дніпропетровська	7,3	7,5	10,8	15,6	5,2	7,5	5,8	12,8	7,6		
Донецька	9,6	9,8	12,4	17,3	4,9	15,0	6,5	18,0	5,2		
Житомирська	2,8	2,7	1,7	1,2	3,5	1,1	0,9	0,7	0,4		
Закарпатська	2,7	2,6	1,4	0,7	1,9	0,6	0,8	1,8	2,2		
Запорізька	3,9	4,0	3,8	5,9	3,2	2,7	1,9	5,2	2,3		
Івано-Франківська	3,0	2,7	2,1	1,8	2,5	1,6	0,8	1,1	1,1		
Київська	3,8	3,7	4,5	3,5	6,6	4,5	2,8	2,9	5,6		
Кіровоградська	2,2	2,1	1,5	1,4	4,0	1,0	1,1	0,8	0,3		
Луганська	4,9	5,0	4,4	6,0	2,8	2,7	1,6	5,3	2,3		
Львівська	5,6	5,4	4,0	2,5	3,9	3,7	4,4	1,9	3,8		
Миколаївська	2,6	2,6	2,1	1,7	3,1	2,1	2,2	3,2	1,1		
Одеська	5,3	5,2	4,7	2,0	3,6	5,6	8,0	3,6	5,0		
Полтавська	3,2	3,2	4,0	5,8	6,0	5,9	1,3	4,2	1,6		
Рівненська	2,5	2,4	1,5	0,9	2,8	2,4	0,9	0,7	0,5		
Сумська	2,5	2,6	1,8	1,8	3,7	1,2	0,8	1,4	0,8		
Тернопільська	2,4	2,2	1,2	0,6	3,6	1,1	0,6	0,3	0,4		
Харківська	6,0	6,3	5,9	5,5	5,4	6,7	4,1	2,8	3,2		
Херсонська	2,4	2,3	1,4	0,7	3,7	0,7	1,0	0,4	0,2		
Хмельницька	2,9	2,8	1,8	1,2	5,0	1,3	0,7	0,6	0,6		
Черкаська	2,8	2,8	2,1	2,3	6,3	1,1	1,5	1,3	0,6		
Чернівецька	2,0	1,9	0,9	0,3	1,9	1,6	0,5	0,2	0,2		
Чернігівська	2,4	2,3	1,6	1,4	4,1	0,9	0,9	0,7	0,6		

Лише 6 областей мають спеціалізуючим таким вид економічної діяльності, як *роздрібна торгівля*. Серед них Дніпропетровська (1,2), Донецька (0,97), Запорізька (1,0), Київська (1,3), Одеська (1,2), Харківська (1,1) області. Така спеціалізація – ознака більш розвиненої сфери послуг (нематеріального виробництва). Підкреслимо, що понад 18% цього виду економічної діяльності припадає на Київ.

Ще менша група регіонів спеціалізується на *зовнішньоекономічній діяльності*. Високі частки *експорту* країни припадають на такі області (табл. 24): Дніпропетровська (Кд =1,8), Донецька (1,9), Запорізька (1,3), Луганська (1,1), Миколаївська (1,2), Полтавська (1,3). В *імпорті* України відносно високі частки мають Дніпропетровська, Київська та Одеська області. У сфері *інвестиційної діяльності* виділяють Донецький (1,1), Київський (1,8), Полтавський (1,1), Одеський (0,94) регіони. Зауважимо, що майже третину (31,4%) капітальних інвестицій припадає на Київ.

У таблиці 24 показані частки регіонів у загальному обсязі валової доданої вартості за видами економічної діяльності. Порівнюючи їх з частками населення, встановлено види економічної діяльності, що визначають спеціалізацію регіонів. Слід пам'ятати, що перелік видів економічної діяльності, представлений у таблиці, має узагальнений характер і дає можливість визначити лише найбільш вагомні напрями. Для більш докладного аналізу спеціалізації регіонів потрібно аналізувати структуру господарства на рівнях і секцій, і розділів різних видів економічної діяльності.

Виділяється група регіонів, що за коефіцієнтом душевого виробництва спеціалізується на сільському господарстві і *супутніх видах економічної діяльності*. Це Волинська, Житомирська, Кіровоградська, Тернопільська, Чернігівська і Чернівецька області. У Рівненській, Хмельницькій та Миколаївській областях міжрегіональний рівень спеціалізації господарства має аграрний сектор і електроенергетика, а у Миколаївській, Черкаській, Херсонській і Сумській областях галузями спеціалізації виступають сільське і рибне господарство.

Дніпропетровський, Донецький, Луганський, Запорізький, Полтавський, Харківський, Івано-Франківський регіони спеціалізуються на галузях добувної та переробної промисловості, територіальна концентрація яких за коефіцієнтами душевого виробництва сягає 2-3.

**Контрольні питання:**

1. За вихідними даними (табл. 21, с.236) порівняйте регіони країни за структурою господарства:
  - за співвідношенням промисловості та сільського господарства;
  - за співвідношенням сфер матеріального виробництва та послуг.Згрупуйте регіони за зазначеними пропорціями.
2. Проаналізуйте зміни структури господарства регіонів України впродовж 1997-2010 рр. (табл. 22, с.240):
  - які типи економіки зазнали найбільших трансформацій ?;
  - які типи регіонів (за структурою господарства) виявились найбільш стійкими ?
3. Порівняйте регіони країни за структурою промислового виробництва (табл. 23, с.248). Виділіть регіони з більшими-меншими частками: 1) добувної промисловості; 2) обробної індустрії; 3) металургійного виробництва та обробки металу; 4) харчової промисловості; 5) машинобудування; 6) паливно-енергетичного комплексу.
4. Характеризуйте склад і спеціалізацію основних міжгалузевих комплексів промисловості країни
5. Назвіть регіони, промисловість яких спеціалізована на галузях: а) добувної промисловості, б) обробної промисловості, в) електроенергетики в поєднанні з добувною індустрією, г) харчової промисловості.
6. Як групуються регіони за часткою споживчого комплексу промисловості та загальним коефіцієнтом структури господарства? Які групи регіонів за зазначеними пропорціями потребують прискореної перебудови структури господарства?
7. За вихідними даними (табл. 24, с.252) назвіть регіони, що спеціалізовані: а) на промисловому виробництві; б) на сільському господарстві; в) на будівельній індустрії; г) на роздрібній торгівлі; д) на зовнішньоекономічній діяльності.

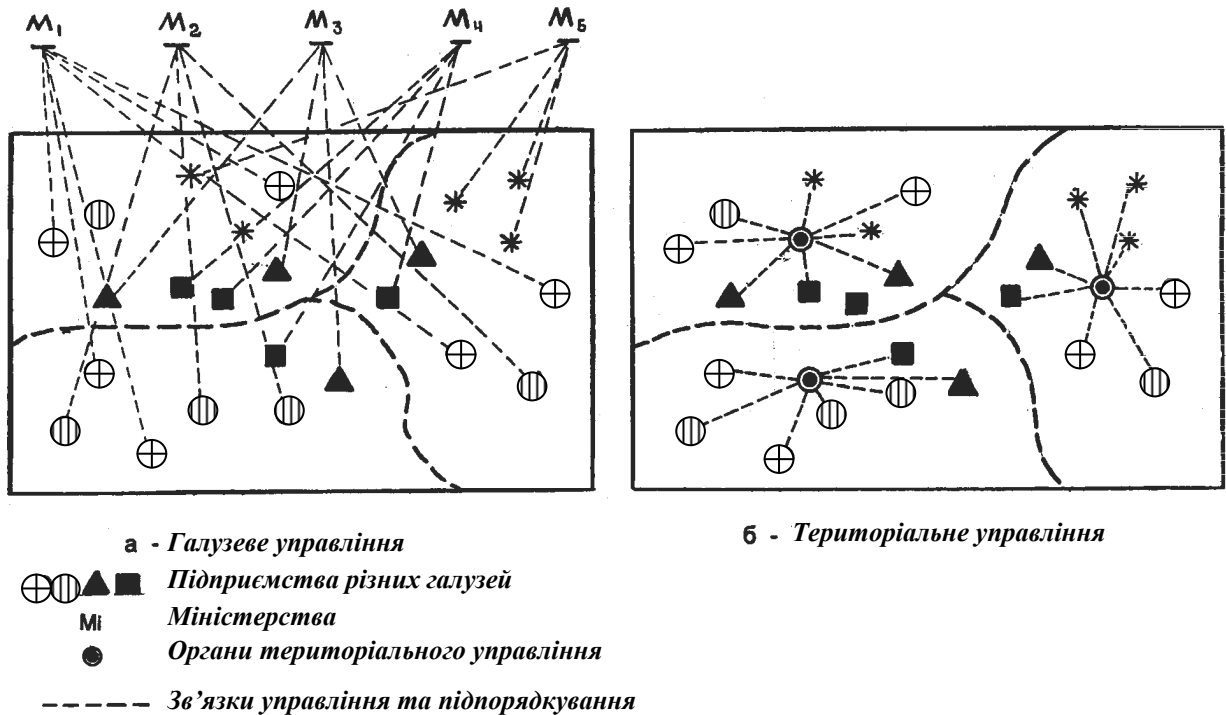
## Розділ X. ФОРМИ СУСПІЛЬНОЇ ТА ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ ВИРОБНИЦТВА

---

### 10.1. Схеми галузевого і територіального управління економікою

Економікою централізованого типу можна управляти за однією з двох альтернативних схем – *галузевою* чи *територіальною*. Ринкова економіка звичайно зберігає так званий державний сектор, який у різних країнах займає від 8% до 25-30% господарства і в якому державні органи безпосередньо керують окремими підприємствами й галузями економіки. Але ринкова економіка більшою своєю частиною орієнтована на самоорганізацію й самоуправління: держава відповідає лише за формування нормативно-правового поля господарської діяльності і не втручається у саме виробництво, окрім державного сектору. Пострадянські країни проголосили перехід до ринкової економіки, але на даний час ще зберігають багато в чому принципи і механізми централізованого управління. Відтак, розгляд галузевого й територіального управління та проблем їх раціонального поєднання лишається актуальним.

Принципові схеми галузевого й територіального управління господарством показані на рис. 29. За *галузевим управлінням (управлінням по вертикалі)* підприємства згруповані у різні галузі, і підприємства однієї галузі управляються одним центральним органом (міністерством) незалежно від того, де і в якому регіоні вони розміщені (рис. 29 а). *Територіальне управління (управління по горизонталі)* організоване так, що всі підприємства, розміщені в одному регіоні (районі), підпорядковані місцевій регіональній владі незалежно від їх профілю та галузевої приналежності (рис. 29 б).



**Рис. 29. Галузеве та територіальне управління господарством**

У колишньому СРСР схеми управління господарством змінювались кількаразово. У перші роки радянської влади та часи НЕПу – нової економічної політики, протягом 1918-1931 рр. управління економікою тогочасної радянської Росії організовувалось за *територіальним принципом*. Країна була поділена на так звані *економічні адміністративні райони*, якими управляли *ради народного господарства (раднаргости)*. Всі підприємства, розміщені в даному районі, були підпорядковані раднаргоспу. Виняток становили окремі стратегічні галузі – зовнішня торгівля, армія, електроенергетика, які залишались у центральному підпорядкуванні. Ще раз підкреслимо назву районів – *економічні, адміністративні*, тобто такі, що мають орган управління. І пізніше в країні діяли різні схеми економічного районування, але такі райони не мали відповідних органів управління і відтак не були «адміністративними» і лишались просто «економічними районами».



З часів так званого «великого стрибка» – індустріалізації та колективізації, СРСР переходить на *галузеву структуру державного управління*. Галузями керують тогочасні *міністерства – народні комісаріати (наркомати)*, які знов називатимуть «міністерствами» з 1946 року. У цей час формуються нові галузі господарства, такі як літакобудування, автомобілебудування, тракторо- та танкобудування та ін., що певною мірою і спричинило перехід до галузевого управління. Протягом 1957-1965 рр. в країні знов діяла *територіальна схема державного управління*. Тогочасний лідер М.С. Хрущов гостро критикував галузеве управління і у травні 1957 р. провів реформу, за якою міністерства були ліквідовані. Країна була поділена на *економічні адміністративні райони*, управління якими було покладено на *раднаргоспи (ради народного господарства)*. Всього було утворено понад 100 раднаргоспів. Україна була поділена на 11 раднаргоспів, які у 1962 р. були укрупнені до 7. При цьому знов стратегічні галузі лишалися в підпорядкуванні центральних органів влади. Чергова зміна структури державного управління відбулась у 1965 р., коли була проведена так звана «косигінська реформа» (О.М. Косигін – тогочасний голова Ради Міністрів СРСР). За цією реформою раднаргоспи були ліквідовані, і країна знов повернулась до *галузевого управління*, яке практично зберігається в усіх пострадянських країнах і нині.

Які загальні висновки можна зробити з цього огляду? Очевидно, що і галузеве, і територіальне управління мають свої плюси та мінуси, інакше до них не повертались би. Очевидно також, що ці схеми альтернативні, такі що не допускають їх певного поєднання чи комбінування. Всі спроби поєднати принципи галузевого і територіального управління в радянський час зазнали невдач. Вже у 1926 р. були створені *главки* – головні управління стратегічними галузями. Протягом 1957-1965 рр., коли діяв територіальний принцип управління, паралельно з раднаргоспами були організовані *державні галузеві комітети*: раднаргоспи управляють по горизонталі, а комітети – по вертикалі, розвитком галузей. Пізніше, у 1965-1969 рр.

в умовах вже галузевого управління функціонували *районні планові комісії* з тим самим розмежуванням: міністерства керують по вертикалі, а районні планові комісії – по горизонталі. Але в умовах жорстко централізованого управління таке «двовладдя» виявилось недієздатним. Вся повнота економічної влади лишалась в одних руках, а будь-які «інші руки» мали лише дорадчі повноваження.

Розглянемо переваги й недоліки галузевого та територіального управління, пам'ятаючи, що вони є дзеркально протилежними: плюси галузевого управління є мінусами територіального; недоліки галузевої схеми обертаються для територіальної плюсами. Головною перевагою галузевого управління є можливість проведення в кожній галузі певної науково-технічної та організаційно-економічної політики. Міністерство – це штаб галузі, який відповідає за її економічний, науково-технічний, соціально-економічний рівень, розробляє і реалізує відповідну політику щодо додержання світових рівнів і стандартів. Ще одна перевага галузевої схеми полягає в тому, що вона зручніша для централізованого управління, для реалізації саме державної політики, іноді навіть на протидію інтересам регіону.

Галузеве управління має і великі недоліки. По-перше, територія (регіон) в умовах галузевого управління не має свого господаря. Скажімо, на даний час практично вся промисловість Одеської області, її залізничний і морський транспорт, електроенергетика, курортне господарство і т.д. підпорядковані безпосередньо тим чи іншим міністерствам, управляються десятками різних людей «з Києва». Одеська обласна державна адміністрація, як і інші області, не має достатніх повноважень щодо управління господарством регіону.

По-друге, галузеве управління породжує так звані «відомчі бар'єри», які дуже ускладнюють економічні зв'язки між різними галузями взагалі, в кожному регіоні і кожному місті – зокрема. Відомчі бар'єри спричиняють нерациональні зустрічні перевезення. Кожне відомство (міністерство) возить «свої» вантажі за будь-якими напрямками і відстанями. Одні й ті ж самі рейки возили з Уралу на

Донбас і з Донбасу на Урал, одну й ту ж саму цеглу – з Ярославля у Москву і з Москви у Ярославль; це були «нормальні» вантажопотоки різних міністерств. Зустрічні перевезення у радянські часи були настільки масовими, що СРСР обганяв США за вантажообігом залізничного транспорту в десятки разів. Нині цілком зрозуміло, що це була абсурдна економіка, а в той час така «першість» розцінювалась як успіх.

Відомчі бар'єри надзвичайно ускладнюють міжгалузеві економічні зв'язки – кооперування, комбінування, комплексування. Наприклад, кілька верстатобудівних заводів в Одесі самотужки відливали станини для своїх верстатів і робили це непрофесійно, з величезною кількістю браку. До того ж ливарні виробництва істотно погіршують екологічний стан міста. Розв'язання проблеми очевидне: в місті розміщений спеціалізований ливарний завод «Центроліт»: закрити кілька кустарних ливарок і передати замовлення на станини на «Центроліт». Але таке рішення, не дивлячись на численні спроби, реалізувати не вдалося, оскільки верстатобудівні заводи і «Центроліт» підпорядковані різним міністерствам.

Територіальне управління сильне своїм цілісним підходом до території. В цьому випадку регіон має єдиного господаря, легко налагоджуються зв'язки виробничої кооперації, комбінування, комплексування. Можна розробляти й реалізувати програми структурної та технологічної перебудови господарського комплексу, соціально-економічного розвитку та екологічного оздоровлення краю. Разом з тим галузі народного господарства країни в цьому разі залишаються поза єдиним і цілісним управлінням. Вони подрібнені щодо управління за десятками регіонів. Розроблення та реалізація єдиної загальнодержавної науково-технічної політики для тієї чи іншої галузі стає надзвичайно складним. Немає органу, який відповідав би за рівень розвитку окремої галузі як такої.

І ще одна обставина. Територіальне управління породжує так звані тенденції «місництва» – такі ситуації коли регіональні і місцеві економічні інтереси протистоять загальнодержавним. З точки зору

багатьох одеситів Одеський припортовий завод, споруджений поблизу порту Южного, екологічно небезпечний для всієї Одеської агломерації. В той же час національна економіка вкрай зацікавлена в експорті аміаку та карбаміду, які продукує це підприємство. Сумнозвісний спротив самодіяльних екологів спорудженню глибоководного суднового ходу «Дунай – Чорне море», який є вкрай необхідним країні, на кілька років призупинив його прокладання. Як вже зазначалось, пострадянські країни, зберігають нині галузеву структуру управління економікою. Але все більш помітними стають тенденції поступового переходу від галузевого управління до *функціонального*, до управління господарством за укрупненими групами галузей – *міжгалузевими комплексами*.

## **10.2. Форми суспільної організації виробництва**

Поділ праці в суспільній географії розглядають у двох аспектах – як *суспільний поділ праці* (СПП) і як *територіальний поділ праці* (ТПП). За першим розглядають якісну диференціацію праці між суб'єктами суспільного виробництва – окремими робітниками, виробничими ділянками, цехами, підприємствами. В геоекономічних дослідженнях суб'єктами виробництва можуть виступати окремі країни і групи країн. За другим підходом вивчають просторовий розподіл спеціалізованої праці за територіальними одиницями – районами, зонами, регіонами, містами, країнами. Суспільний поділ праці знаходить свій вираз у *формах суспільної організації виробництва*. Територіальний поділ праці зумовлює розвиток *форм територіальної організації виробництва*. Свого часу (1962 р.) О.Ю. Пробст виділив такі основні *форми суспільної організації виробництва*: концентрація, спеціалізація, кооперування та комбінування. На даний час до цього переліку слід додати диверсифікацію виробництв, їх агломерування, комплексування, кластеризацію.

**Концентрація виробництва** – це процес зосередження все більших обсягів виробництва продукції даного виду на окремих підприємствах, в окремих «точках» – промислових центрах і вузлах. Концентрація виробництва означає випереджаюче зростання обсягів виробництва на крупних підприємствах, пріоритетний розвиток великих підприємств. Концентрація виробництва має дві форми – *екстенсивну (кількісну)* та *інтенсивну (якісну)*. За *екстенсивної концентрації* збільшення обсягів виробництва на окремому підприємстві досягають за рахунок його розширення – шляхом збільшення технологічного парку його верстатів, технологічних ліній. При цьому продуктивність верстатів чи ліній лишається тією ж самою, що і раніше. Відбувається *кількісна концентрація*: більше верстатів (ліній) дадуть більше продукції.

Концентрація виробництва за *інтенсивною формою* має на меті збільшення обсягів виробництва за рахунок впровадження технологічного обладнання з більш високою продуктивністю. Це *якісна концентрація* виробництва за рахунок більш високопродуктивних машин, агрегатів, технологічних ліній. Парк технологічного обладнання може кількісно не зростати, а обсяги виробництва збільшуватимуться. Наприклад, перші електростанції виробляли електроенергію на генераторах потужністю кілька сотень – тисяч кВт. У середині ХХ ст. потужність окремих генераторів сягала вже десятків – сотень тисяч кВт, а наприкінці ХХ ст. вже функціонували електрогенератори «астрономічних» потужностей 500-600 і навіть 1200 тис. кВт. Один такий енергоагрегат дорівнює потужності дуже великої електростанції.

Економічні вигоди концентрації зумовлені ефектом масового виробництва, яке піднімає кваліфікацію робітників, дає змогу механізувати й автоматизувати виробництво, поставити його на потік чи на технологічний конвеєр. Масове виробництво породжує масові відходи, які можна певним чином переробляти. Концентрація інтенсивного типу крім вигод масового виробництва сприяє

технологічному переобладнанню підприємства та переведенню його на нові технології.

Численні приклади надпотужної концентрації виробництва спостерігаються нині в енергетиці. Запорізька АЕС в Україні потужністю 6 тис. мегаватт є однією з найбільших у світі і являє собою гігантське зосередження ядерних енергетичних процесів. Висока концентрація спостерігається у чорній та кольоровій металургії, деревообробці, машинобудуванні, текстильній і харчовій промисловості. Але є й унікальні приклади концентрації сільськогосподарського виробництва. Скотопромислова фірма «Ранчо Харріса» (США), розміщена у Каліфорнійській долині Сан-Хоакін, тримає на відгодівлі поголів'я у 100 тис. бичків. Поставки свіжої яловичини (біфштексів або «стейків») у всі кінці США та за кордон здійснює авіація, яка робить до 40 рейсів на добу.

Концентрація різних видів виробництва має свої *пороги* – максимальні рубежі зосередження виробництва на одному агрегаті, на одному підприємстві, в одній «точці» (промисловий центр чи вузол). Такі пороги можуть бути зумовлені технологічними, організаційно-економічними або ж екологічними обмеженнями. Пороги концентрації діють протягом певного часу, а потім змінюються, як правило, в більший бік у зв'язку з науково-технічним розвитком даної галузі чи виробництва.

**Спеціалізація виробництва** – це така форма суспільної організації виробництва, за якої кожне окреме підприємство намагається випускати все більш однорідну й однотипну продукцію. Якщо, скажімо, одне машинобудівне підприємство випускає 15 найменувань (видів) продукції, а друге – 4, то спеціалізація другого більш виражена, більш вузька, більш глибока. Вузька спеціалізація виробництва ефективніша, ніж широка. Спеціалізоване виробництво реалізує ті ж самі переваги масового виробництва, про які вже йшла мова: висока кваліфікація робітників, висока якість продукції, можливості механізації та автоматизації виробничих процесів,

можливості переробки масових відходів, більш низька собівартість продукції.

Розрізняють *три форми спеціалізації виробництва* – предметну, подетальну, постадійну (технологічну). *Предметна спеціалізація* означає, що підприємство виробляє продукцію даного виду від початку й до кінця, і за ворота підприємства йдуть не деталі і вузли, а готові вироби. Предметну спеціалізацію мають, наприклад, машинобудівні підприємства, що випускають відносно нескладні металоконструкції та металовироби – залізничні вагони, труби, нескладну технологічну апаратуру та агрегати. *Подетальна спеціалізація* полягає в тому, що окремі підприємства виробляють різні деталі й вузли. Зрозуміло, що такі деталі потрібно збирати на спеціальних складальних заводах і виготовляти з них (збирати) готові машини. Таким чином, подетальна спеціалізація поділяє машинобудівні підприємства на дві групи: 1) *спеціалізовані підприємства-постачальники*; 2) *головні збиральні підприємства*.

*Постадійна (технологічна) спеціалізація* виробництва найскладніша порівняно з предметною та подетальною. В цьому разі одна деталь (чи вузол) для її повної готовності проходить послідовну обробку на різних підприємствах, кожне з яких виконує певну стадію обробки і використовує для цього свою особливу технологію. Скажімо, перше підприємство виробляє відливки – заготовки майбутніх деталей, друге – здійснює їх механічну обробку (нарізка, свердлування, шліфування та ін.), третє – здійснює гальванічне покриття деталей.

Зазначені форми спеціалізації нерівноцінні. Предметна спеціалізація стає все менш поширеною. Підприємства такого типу мають неглибоку спеціалізацію і не можуть користуватися всіма перевагами глибоко спеціалізованого виробництва. Економічна ефективність таких підприємств, як правило, невисока. Подетальна і постадійна (технологічна) спеціалізації є більш прогресивними, оскільки вони орієнтовані на більш глибокий поділ праці і більшою мірою використовують переваги масового та спеціалізованого

виробництва. Чим більш високою є частка підприємств з подетальною та постадійною спеціалізацією, тим більш розвиненим є машинобудування регіону чи країни. На жаль, цей показник у машинобудуванні України лишається ще недостатнім.

**Кооперування виробництв (виробнича кооперація)** – процес встановлення виробничих зв'язків між різними підприємствами. Кооперування являє собою оборотну сторону спеціалізації. Спеціалізація виробництв неможлива без їх одночасної кооперації. Спеціалізація диференціює виробничий процес по виготовленню готового виробу на складові частини, кооперація інтегрує спеціалізовані виробництва для збирання деталей і вузлів у готову машину. Спеціалізація подрібнює виробничий процес, кооперація знову зводить його до купи.

Виробнича кооперація послідовно повторює форми виробничої спеціалізації, тобто вона може бути *предметною, подетальною та постадійною*. Кооперативні поставки відповідно, будуть представлені готовими виробами (предметна кооперація), деталями та вузлами (подетальна кооперація) та послідовними стадіями і технологіями обробки деталей та вузлів (постадійна кооперація). Економічний ефект виробничої кооперації пов'язаний з перевагами спеціалізованого виробництва. Кооперація набула значного поширення у складному машинобудуванні. Так, наприклад, для виробництва літаків чи автомобілів потрібно поєднати коопераційними поставками кілька тисяч підприємств. Відтак, спеціалізація і кооперація виступають нині провідними формами суспільної організації виробництва.

**Комбінуванням** називають таку форму суспільної організації виробництва, за якою на одному підприємстві – *комбінаті* зосереджують виробництва різних галузей і технологій. Мета такої інтеграції – досягнення повної переробки складної багатокомпонентної сировини, формування завершеного технологічного циклу її переробки. Комбінати характерні для металургійної, нафтохімічної, текстильної промисловості, а також



для ряду підгалузей харчосмакової індустрії (плодоовочеконсервна, м'ясна, виноробна), деревообробки, гірничодобувної індустрії і т.д.

Розрізняють комбінування *послідовне, паралельне та змішане*, що відповідає основній схемі переробки сировини. Комбінати чорної металургії використовують послідовне комбінування виробництв за схемою чавун – сталь – прокат. На комбінатах кольорової металургії для повної переробки багатокomпонентних руд (поліметалеві руди та ін.) використовують схему паралельного комбінування, коли одна й та ж сама сировина обробляється за різними технологіями для одержання тих чи інших кольорових металів. На нафтохімічних комбінатах застосовують змішане комбінування, тобто поєднане використання послідовної та паралельної переробки вихідної сировини. Економічний ефект комбінування досягається за рахунок повної й комплексної переробки вихідної сировини, технологічної завершеності виробничих процесів, організаційно-економічної зручності і простоти щодо зв'язків між різногалузевими виробництвами.

**Диверсифікація виробництва** – це процес його кількісної та якісної диференціації й подрібнення. Диверсифікація виробництва характерна для великих підприємств з високою концентрацією виробництва. Масове й спеціалізоване виробництво має велику інерцію, його важко переорієнтувати на інші види технологій, на нову продукцію. Велике й вузькоспеціалізоване підприємство виявляється «маломаневреним», «неповоротким». Воно повільно реагує на зміни попиту, економічної кон'юнктури. Згадаймо, для прикладу, що конверсія потужних оборонних підприємств відбувається дуже повільно: для переходу таких підприємств на виробництво мирної продукції потрібно 10-15 років.

Відтак, великі компанії, фірми, підприємства стосовно до сучасної дуже динамічної кон'юнктури, гонитви за новими технологіями, орієнтації на змінний попит застосовують глибоку, різнопланову й ешелоновану диверсифікацію своїх основних виробництв. Паралельно з виробництвом ракетної техніки

розгортають випуск високотехнологічної електронної апаратури, побутової техніки, іграшок. Ешелонована диверсифікація означає організаційно-економічне поєднання масових і вузькоспеціалізованих виробництв, з середніми (за обсягами) і малими виробництвами суперскладної техніки і дрібних виробів і деталей. Окремі напрямки такої диверсифікації є експериментальними і пошуковими, такими, що намагаються вгадати споживчий інтерес і попит на близьку і далеку перспективу. Диверсифікація виробництва протистоїть його концентрації та спеціалізації. Економічний ефект диверсифікації виробництва залежить від того, якою мірою вдається зробити виробництво маневреним, еластичним, таким що оперативно реагує на змінний попит, якою мірою вдається поширити «високі технології» на побутові товари і продукцію масового споживання.

**Агломерування виробництв** – це процес інтеграції різних виробництв на основі спільної виробничої та соціальної інфраструктури. Йдеться про просторове зосередження підприємств і установ в межах окремих промислових площадок чи населених пунктів. В світі поширені так звані *індустріальні парки*, що являють собою спеціальні території з високим інфраструктурним облаштуванням для розміщення різноманітних виробництв. Економічний ефект агломерування зумовлений економією коштів, необхідних для інфраструктурного забезпечення даного підприємства (установи) в разі їх автономного (поза наявною інфраструктурою) розміщення. Ефект агломерування особливо помітний для розміщення нових підприємств: дуже часто найбільш ефективним є розміщення таких підприємств у великих містах за рахунок їх розвиненої інфраструктури.

**Комплексування виробництв** – це така форма суспільної організації виробництва, що має на меті встановлення ефективних виробничих зв'язків між окремими підприємствами різних галузей. Комплексування повторює ідею комбінування виробництв, але вже на іншому організаційно-економічному рівні. Комбінування

виробництв реалізується в межах окремого підприємства – комбінату. Комплексування має на меті організацію виробничих зв'язків між різними підприємствами. При цьому можуть використовуватись ті ж самі технологічні схеми послідовної, паралельної та змішаної переробки вихідної сировини, перероблення й утилізації відходів виробництва, взаємних поставок різної продукції, матеріалів, напівфабрикатів. Найбільш економічно ефективним є комплексування сусідніх чи близько розміщених підприємств\*. У цьому разі зберігається агломераційний ефект спільної інфраструктури і реалізуються вигоди прямих і зручних виробничих зв'язків.

**Кластеризація виробництв** являє собою нову форму суспільної організації виробництва. Якщо агломерування виробництв орієнтоване на використання спільної інфраструктури, а комплексування додатково враховує ще й прямі виробничі зв'язки, то *кластеризація* – це своєрідне організаційно-управлінське комбінування різних видів і форм економічної діяльності. Різні види економічної діяльності інтегруються в один виробничий цикл з єдиним менеджментом та маркетингом. Головний вид виробництва доповнюється необхідними допоміжними й обслуговуючими виробництвами, що забезпечують весь цикл його функціонування – від аналізу попиту (маркетинг) до вибору технологій і реалізації готової продукції. *Кластер* – це група (сукупність) підприємств і закладів, що повністю забезпечують ефективне виробництво певної продукції чи послуг на регіональному (іноді локальному) рівні територіального поділу праці.

Підведемо загальні підсумки даного огляду. Форми суспільної організації виробництва зумовлені дією закону суспільного поділу праці. Концентрація і спеціалізація виробництва націлені на реалізацію переваг і вигод масового виробництва. Спеціалізація,

---

\* У наш час поширюються регіональні та міжрегіональні *мережеві інтеграції виробництв*, що реалізують ефективне організаційно економічне поєднання різних виробництв і закладів без обмежень щодо їх віддаленості.

кооперація, комбінування, комплексування та кластеризація орієнтовані на досягнення раціональної й ефективної системи виробничих зв'язків – на окремому підприємстві (комбінат), на сусідніх та на віддалених підприємствах. Комбінування, агломерування, комплексування та кластеризація мають на меті обґрунтування найбільш ефективних поєднань різних виробництв в окремих «точках» – підприємствах, населених пунктах. Концентрація й спеціалізація, з одного боку, та диверсифікація – з другого, мають на меті пошук оптимального співвідношення зосередження та диференціації різних видів виробництв.

Слід підкреслити, всі форми суспільної організації виробництва є історичними категоріями. Вони змінюються з розвитком продуктивних сил, з появою нових технологій і організаційно-економічних форм виробництва. Для кожного часу існують свої критерії й норми щодо найкращих форм суспільної організації виробництва. Зокрема, для радянської економіки з її беззастережним курсом на індустріалізацію була характерна орієнтація на концентроване та спеціалізоване промислове виробництво. Реальне життя показало, що одночасне досягнення концентрації та поглибленої спеціалізації неможливе. З розвитком промисловості зростала кількість великих потужних і надпотужних підприємств, але одночасно збільшувалась і номенклатура продукції (деталі, вузли, агрегати і т.д.). І якщо протягом певного часу кількість крупних підприємств зростала «на порядок» (у 10 разів), то перелік видів продукції – на 2-3 порядки (у 100-1000 разів). Відтак, радянська промисловість мала чи не найбільш високий у світі рівень концентрації виробництва і разом з тим не розв'язала стратегічне завдання чіткої і поглибленої його спеціалізації.

### **10.3. Форми територіальної організації виробництва**

Територіальний поділ праці визначає загальний характер розміщення виробництва та *форми його територіальної організації*.

Вже наголошувалось, що поділ праці являє собою об'єктивний невідворотний і незворотний процес. Це означає, що і розміщення виробництва та форми його територіальної організації мають історичний характер, змінюються в часі, розвиваються. *Територіальна організація виробництва* – багатоаспектне поняття. Нас цікавлять взаємини окремих підприємств у різних можливих варіантах їх розміщення. Нас цікавить відношення між підприємствами та населеними пунктами, виробництвом і територіями. Розглянемо ці питання.

Розрізняють розміщення *окремих підприємств* чи їх певних *територіальних поєднань, угруповань*. Територіальні угруповання підприємств можуть мати різний характер в залежності від меншої чи більшої взаємодії між ними. Вони можуть бути цілком незалежними одне від одного щодо організаційно-економічних та виробничих зв'язків або інтенсивно пов'язаними єдиним управлінням, взаємними поставками деталей, матеріалів, напівпродуктів, відходів. Підприємства, що знаходяться на одній території, більшою чи меншою мірою можуть використовувати виробничу та соціальну інфраструктуру. Узагальнено будемо виділяти такі форми розміщення виробництва в залежності від характеру взаємодії підприємств:

- 1) одиничне розміщення (розміщення окремих підприємств);
- 2) групове (агломероване) розміщення;
- 3) комплексне розміщення;
- 4) виробничі кластери (кластери виробництв).

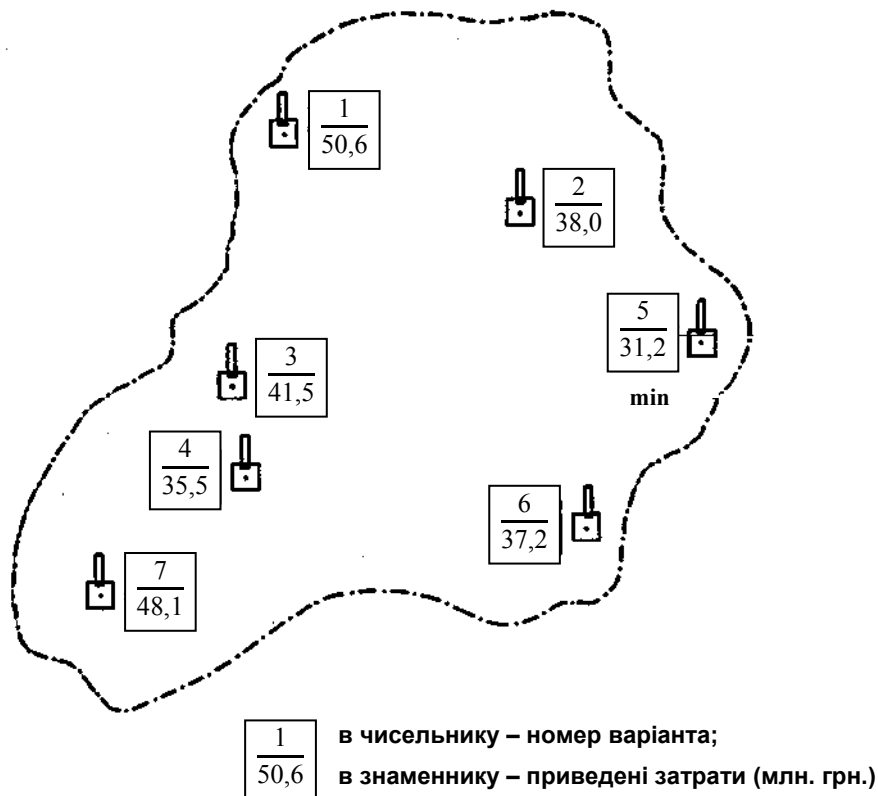
**Одиничне розміщення** характерне для галузевого управління господарством. Кожне міністерство чи відомство розробляє для своєї галузі принципи і критерії (головні показники), за якими приймають рішення щодо розміщення підприємств. Створюються спеціальні галузеві проектні установи, які займаються проблемами «прив'язки» (розміщення) підприємств своєї галузі.

Схематично ця процедура виглядає так. Наприклад, прийнято рішення про будівництво в регіоні (області) підприємства. Необхідно

обґрунтувати його розміщення, визначити точку його прив'язки. Спеціалісти розглядають всі можливі варіанти розміщення даного підприємства в регіоні. (рис. 30). Для кожного варіанту обчислюють *вартість будівництва* підприємства та необхідні *експлуатаційні витрати* (енергія, сировина, вода, матеріали та ін.). Для порівняння разових капітальних затрат (вартість будівництва) та біжучих (щорічних) експлуатаційних витрат використовують так звані *приведені затрати*. Для цього капітальні витрати ділять на час їхньої окупності, тобто *приводять* до одного року, і роблять співставними за часом з експлуатаційними витратами. Той варіант розміщення підприємства, який дає найменшу суму приведених затрат, стає пріоритетним, а в багатьох випадках – остаточним, кінцевим. Іноді доводиться приймати інший, більш дорогий щодо затрат варіант, виходячи з проблем зайнятості населення чи екологічної безпеки.

На рис. 30 представлені сім варіантів розміщення нового підприємства. Всі вони мають різні суми приведених витрат в залежності від наявності чи відсутності матеріалів, сировини, води, електроенергії, палива, робочої сили, транспортного зв'язку, ринку збуту, зручності-незручності комерційних поставок, екологічних обмежень і т.д. Зрозуміло, що кожна точка має свої особливості щодо зазначених характеристик, які і визначають проектну суму витрат. У нашому прикладі найменшу суму приведених витрат має точка № 5, і нове підприємство будуть розміщувати за цим варіантом.

Економічним критерієм розміщення окремих підприємств є *мінімум приведених витрат*. Цей критерій, безумовно, правильний: навіщо будувати дорожче, коли показано найбільш дешевий варіант! Але така правильність має суто галузевий характер: з точки зору міністерства (відомства) – правильно. А з точки зору всього народногосподарського комплексу ще треба думати і рахувати, оскільки, окрім *галузевих критеріїв* існують критерії *надгалузеві, народногосподарські*. Вони стають визначальними для інших форм територіальної організації виробництва – *групової та комплексної*.

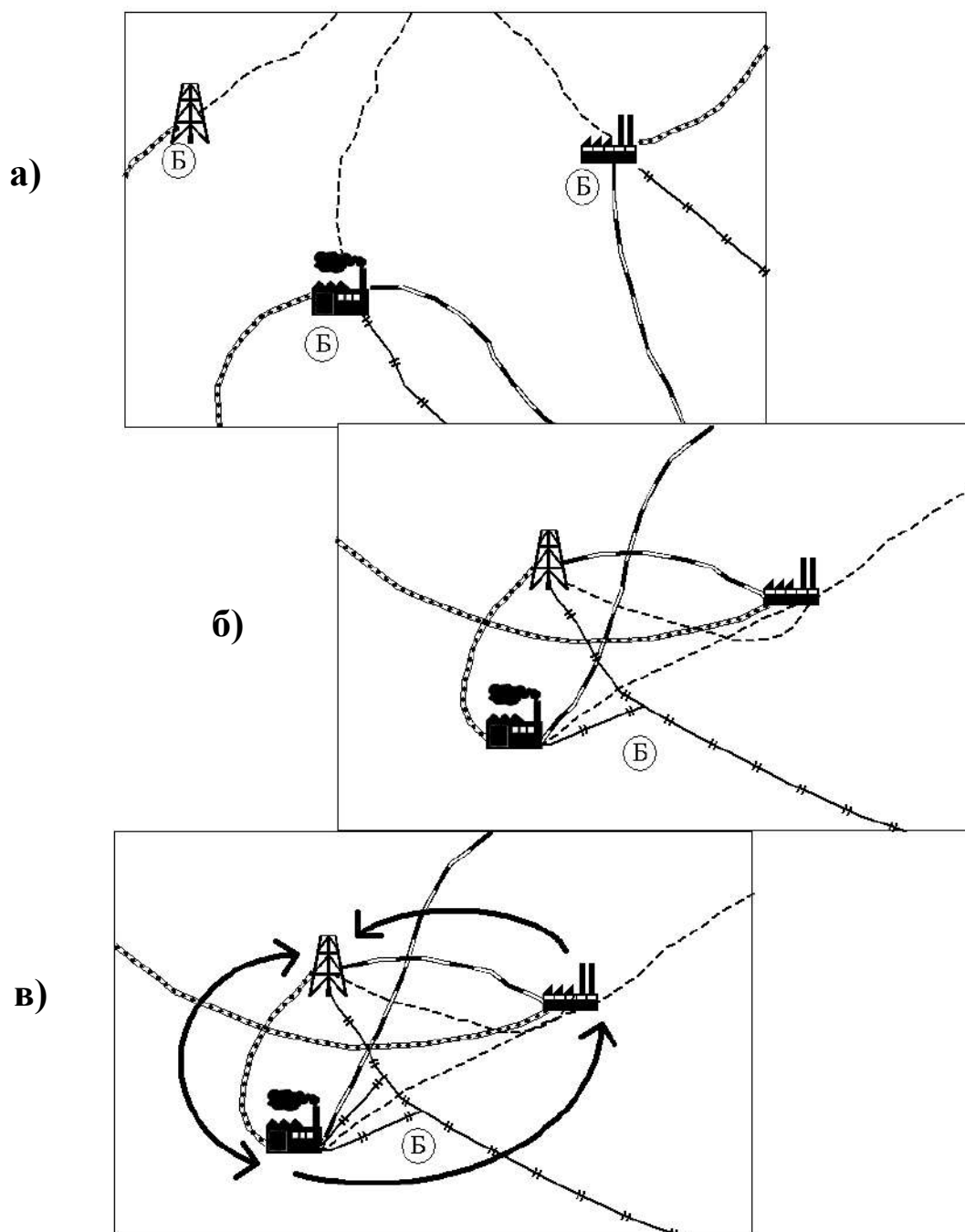


**Рис. 30. Вибір пункту розміщення нового підприємства за галузевими критеріями**

Групове (агломероване) розміщення виробництва певною мірою протистоїть галузево-відомчому підходу. Розглянемо такий приклад. На рис. 31 порівнюються варіанти одиничного («поштучного») і групового розміщення трьох підприємств – цементного заводу, металургійного комбінату і хімічного комбінату. Найкраще розміщення кожного підприємства за мінімальними приведеними затратами представляє рис. 31 а.

Проаналізуємо варіант групового розміщення за економічними критеріями. Прив'язка цементного заводу і хімічного комбінату при груповому розміщенні (рис. 31 б) буде гіршою, ніж у першому варіанті (рис. 31 а). Приведені витрати для цих підприємств будуть більшими (більші затрати на будівництво або на поставки сировини, палива і т. ін.), оскільки «ідеальний» – найбільш дешевий, варіант їх розміщення вже відомий (31 а). Таким чином, групове розміщення цементного заводу і хімічного комбінату пов'язане з додатковими

витратами (+ В) за рахунок більших приведених затрат. Для металургійного комбінату, який залишається у точці мінімальних витрат, такої різниці не буде.



**Рис. 31. Форми територіальної організації виробництва: розміщення підприємств: одинична (а), групова (б), комплексна (в)**



Разом з тим групове розміщення виробництв дає змогу сформувати для них єдину виробничу інфраструктуру: залізничні під'їзди з товарними станціями, енергомережі з підстанціями, газопроводи з газорозподільними станціями, системи зв'язку, будівельно-ремонтні служби та ін. У першому варіанті (рис. 31 а) кожне підприємство створювало свою інфраструктуру, у другому – вона спільна. Зрозуміло, що обсяги витрат на створення спільної інфраструктури (рис. 31 б) будуть меншими порівняно з її автономними варіантами (рис. 31 а). Позначимо таку економію як – В. Залишається співставити наші виграти (- В) та програші (+В). Практика свідчить, що економія капіталовкладень за рахунок спільної інфраструктури може помітно (до 15-20%) перевищувати зростання приведених витрат окремих підприємств при їх одиночному розміщенні, тобто – В >> + В.

Таким чином, економічним критерієм групового розміщення виробництв виступає економія капіталовкладень на спорудження систем виробничої інфраструктури: формування єдиної системи інфраструктури для групи підприємств може дати помітну вигоду порівняно з варіантом автономної для кожного підприємства інфраструктури. Підкреслимо, що це вже *надгалузевий або народногосподарський критерій*: з точки зору цементників і хіміків групове розміщення (рис. 31 б) дає програш, а з точки зору всього господарського комплексу – виграш.

**Комплексне розміщення виробництва** поглиблює і розвиває ідеї групового розміщення. На рис. 31 в в показаний приклад комплексного розміщення для тих самих підприємств, що вже розглядалися. В основі комплексу – групове розміщення виробництв зі спільною виробничою інфраструктурою. Але тепер підприємства вже не просто сусіди, що користуються єдиною інфраструктурою. Між ними встановлені прямі виробничі зв'язки: металургійний комбінат постачає хімічному підприємству коксові та доменні гази, які до того забруднювали атмосферу, а тепер є сировиною для хімічних виробництв; хіміки передають металургам кисень, що

дозволяє інтенсифікувати виплавку металу та покращити його якість; цементники переробляють доменні шлаки в будівельні конструкції і т.д.

За економічними критеріями комплексне розміщення дає *подвійний ефект*:

1) зберігаються вигоди від функціонування спільної виробничої інфраструктури;

2) з'являються додаткові вигоди від встановлення прямих і ефективних виробничих зв'язків – *зв'язків комплексування*, які дають змогу зручних і дешевих (щодо транспортування) взаємних поставок, переробки й утилізації відходів, повної й комплексної переробки ресурсів, технологічної завершеності основних циклів виробництва.

**Кластерна організація виробництва** – це новітня концепція розміщення, що певною мірою продовжує ідею комплексування видів економічної діяльності в ринкових умовах. *Виробничі кластери* формуються за принципами прямих виробничих і технологічних зв'язків (як і у комплексах) і спільної сервісної ринкової інфраструктури – маркетингу й менеджменту, інноваційної та інвестиційної діяльності, кредитно-фінансового та науково-технічного обслуговування та ін.

У вітчизняній економіці планова *прив'язка окремих підприємств* веде свій відлік з часів індустріалізації (1930-ті роки). У 1960-х роках набуло поширення *групове розміщення виробництв*, а з 1970-х – *комплексне*. Тривалий час концепція територіально-виробничих комплексів (ТВК) була провідною у нашій економіці, і лише у 1990-х роках вона поступилась місцем більш гнучкій та еластичній *кластерній формі організації виробництва*. Нагадаємо, що підприємства і організації групуються у виробничі кластери не лише за ознакою прямих виробничих зв'язків (як у комплексах), але й з врахуванням всієї сукупності відносин організаційно-економічних, ринкової інфраструктури та управління.

І ще раз про критерії територіальної організації виробництва. Очевидним є прогресивний розвиток економічних критеріїв – від

суто *галузевих* (одиничне розміщення) до *надгалузевих і народногосподарських* (групове та комплексне розміщення). І ще одна світова та вітчизняна тенденція щодо критеріїв розміщення: *економічні критерії* спочатку повільно, а далі – чимдуж поступаються *критеріям соціально-економічним та соціально-екологічним*. Ще донедавна економічний вигравш – максимум обсягів виробництва чи мінімум витрат, був беззастережно і єдино вірним критерієм. Нині ж у багатьох випадках економічний вигравш поступається соціальному (робочі місця, задоволення споживчого попиту та ін.), а також соціально-екологічному (зберігання здорового довкілля) та природоохоронному.

Територіальна організація виробництва тісно взаємопов'язана з розселенням, а також з особливостями природного середовища, його природно-ресурсного потенціалу. Прив'язка підприємств до населених пунктів та мережі інфраструктури породжує *точкові, вузлові, лінійні, кущові форми територіальної організації виробництва*, а орієнтація окремих галузей на ті чи інші види природних ресурсів зумовлює *ареальні (територіальні, акваторіальні) форми їх територіальної організації*. Згадаймо поділ галузей на *руральні* – такі, що тісно взаємодіють з природним середовищем, і *неруральні*, зв'язок яких з природою опосередкований. Перші тяжіють до площинно-ареальних форм своєї територіальної організації, другі – до точкових, лінійно-вузлових, кущових.

Галузі *первинного сектору економіки* – сільське й лісове господарство, мисливство й рибальство, гірничодобувна промисловість, зберігають переважно *ареальні форми територіальної організації*: сільськогосподарські зони і райони, лісогосподарські і лісопромислові райони і ділянки, промислові зони і райони, гірничодобувні басейни, райони, ареали. Галузі *вторинного сектору (обробна промисловість)* більшою мірою орієнтовані щодо свого розміщення на розселення. Переважна більшість підприємств обробної індустрії розміщена в населених пунктах і утворює такі

форми територіальної організації виробництва, як *промисловий пункт* (одне підприємство), *промисловий (економічний) центр* – населений пункт з кількома підприємствами, *економічний (промисловий) вузол* – місто з великою кількістю підприємств. Окремі виробництва можуть мати *кущову форму територіальної організації*: потужний плодоовочеконсервний комбінат зосереджує переробку первинної сільськогосподарської продукції та продуктів її переробки (томатна паста, соки, виноматеріалами та ін.) для цілого «куща» підприємств з первинної переробки такої продукції.

Інтенсивний розвиток світового господарства значно ускладнює цю відносно просту схему. З появою *транснаціональних корпорацій* (ТНК) форми територіальної організації виробництва переступили національні кордони і набули глобальних рис. Сучасні могутні ТНК охоплюють своїми структурними підрозділами десятки і сотні країн. Територіальна організація ТНК має міжнародний глобальний характер, вона орієнтована на досягнення максимального виграшу за рахунок міжнародного поділу праці. При цьому економічні критерії такого загального ефекту стосовно окремих країн можуть бути дуже різними: багаті природні ресурси, дешева й кваліфікована робоча сила, розвинена інфраструктура, розвинена науково-технічна база, ємкий ринок збуту, сприятлива нормативно-правова база, розвинена фінансова інфраструктура, слабкі екологічні обмеження та ін.

#### **10.4. Територіальна організація промисловості**

У суспільно-географічних дослідженнях промислове виробництво аналізують, перш за все, за особливостями його розміщення та територіальної організації. При цьому дослідження окремих підприємств чи галузей (видів господарської діяльності) орієнтовані на аналіз їх *розміщення* – місцеположення, локації, прив'язки до природно-ресурсного та соціально-економічного середовища, а дослідження більших чи менших угруповань підприємств різних галузей – на особливості їх загальної

*територіальної організації*. Територіальна організація – більш ємке і складне поняття порівняно з розміщенням. Аналіз розміщення дає відповідь на питання, чому дане підприємство чи вид виробництва розміщений, локалізований саме тут, у даній точці. Дослідження територіальної організації обов'язково включає і аналіз розміщення кожного окремого підприємства чи виробництва. Але головний його акцент полягає у вивченні просторових комбінацій і поєднань різних підприємств, видів виробництв, галузей, їх внутрішньої взаємопов'язаності, функціональної, технологічної та організаційно-економічної взаємозумовленості.

*Територіальна організація промислового виробництва* являє собою складну системно-структурну категорію, що має багаторівневу ієрархічну організацію. Її складовими елементами є певні *одиниці (таксони) територіальної організації промисловості* – від окремого підприємства до світового господарства. У вітчизняній економічній географії *форми територіальної організації промисловості* традиційно характеризували за достатньо простими, а відтак і чіткими таксонами – класифікаційними одиницями (А.Т. Хрущов, С.І. Іщук та ін.): промислові пункти, центри, кущі, вузли, агломерації, райони.

Як приклад, розглянемо класифікацію форм територіальної організації промисловості, розроблену С.І. Іщуком (2003), яку він називає *територіальною структурою промисловості*. Складовими елементами *територіальної структури* (ТС), які можна називати і *формами територіальної організації промисловості*, є:

***I - прості елементи ТС:***

1) *галузевий промисловий пункт* – населений пункт, у якому розміщене одне промислове підприємство;

2) *галузевий промисловий центр* – населений пункт, у якому розміщено кілька підприємств однієї галузі;

3) *багатогалузевий промисловий центр* – населений пункт, у якому розміщено кілька підприємств різних галузей;

***II - складні галузеві елементи ТС:***

4) *галузевий спеціалізований промисловий куц* – являє собою сукупність підприємств добувної промисловості чи лісопереробки, розташованих у різних сусідніх чи близьких між собою населених пунктах;

5) *галузевий спеціалізований промисловий район* – складна форма територіальної організації промисловості, за якою група підприємств однієї галузі розміщується на певній території, орієнтуючись на певний вид сировини та випуск однорідної продукції; якщо сировинна зона має значні розміри (нафтогазоносні, вугленосні зони), то кілька сусідніх спеціалізованих промислових районів можуть формувати *галузеву спеціалізовану зону* (6);

### ***III - складні інтегральні (міжгалузеві) елементи ТС:***

7) *промисловий вузол* – являє собою територіальне зосередження в одному чи кількох близьких розміщених населених пунктах промислових підприємств різних галузей; територіальні розміри промислових вузлів обмежують можливими щоденними трудовими поїздками населення; промисловий вузол розглядають також як *локальний промислово-територіальний комплекс*; за розмірами (вартість основних засобів, обсяги виробництва, кількість робітників) промислові вузли поділяють на класи: а) найбільші; б) великі; в) середні; г) невеликі (малі);

8) *промислова агломерація* – сукупність близько розміщених (сусідніх) промислових вузлів та інших (простих і складних) форм територіальної організації промисловості; промислові агломерації можуть формуватися навколо одного великого міста (Київ, Харків, Одеса, Львів), і тоді їх називають *моноядерними*. Існують і *поліядерні промислові агломерації*, які формуються навколо двох або більше великих міст: Донецько-Макіївська, Лисичансько-Сєверодонецька, Слов'янсько-Краматорська, Дніпропетровсько-Дніпродзержинсько-Новомосковська та ін;

9) *багатогалузевий промисловий регіон* – найбільш масштабна (крупна) і складна форма територіальної організації промисловості, що може включати прості і складні елементи ТС у різних

комбінаціях; головна ознака багатогалузевого промислового району – висока концентрація промислового виробництва, яка в різних формах (агломерації, вузли, галузеві райони) поширюється в межах всього регіону. В Україні виділяють такі багатогалузеві промислові регіони, як Донецький, Придніпровський, Прикарпатський.

Розроблена *систематика форм територіальної організації (ТО) промисловості за рівнями територіального поділу праці, кількістю підприємств та характером взаємозв'язків між ними, наявністю – відсутністю центрального виробничого ядра* (О.Г. Топчієв, 2005).

На **локальному рівні організації промисловості** функціонують одиничні та агломеровані, групові підприємства.

Одиничні промислові підприємства утворюють **точкову форму** ТО (I) з двома різновидами:

**I.1 – точкова автономна** (поза населеним пунктом);

**I.2 – точкова централізована** (в межах населеного пункту).

**Групова форма** ТО промисловості (II) об'єднує невеликі сукупності підприємств, які можуть розміщуватись на різних промислових площадках чи на одній, різною мірою інтегровані та неінтегровані виробничою інфраструктурою, технологічними та економічними зв'язками. Розрізняють такі різновиди групової ТО:

**II.1 – групова кущова (дисперсна)**, за якої підприємства однієї галузі розміщені відособлено і відносно компактно в межах певної території (вугільні шахти, нафтові й газові промисли, лісові промисли тощо);

**II.2 – групова кущова центрована**, подібна до попередньої, але відрізняється наявністю «ядра» – головного підприємства, яке об'єднує цей кущ (збагачувальна фабрика, газоліновий завод, деревообробний комбінат і т. д.);

**II.3 – групова лінійно-ланцюгова (технологічна)** – об'єднує кілька підприємств, які за послідовною технологією переробляють один вихідний продукт, або за постадійною кооперацією виробляють певну деталь, вузол, агрегат;

**II.4 – групова агломерована (інфраструктурна)**, являє собою територіальне зосередження підприємств однієї галузі чи різних галузей на основі спільної виробничої інфраструктури окремого населеного пункту чи спеціально підготовленої промислової площадки чи технопарку;

**II.5 – групова комплексна (інфраструктурно-технологічна)**, являє собою територіальне зосередження підприємств різних галузей, що використовують спільну виробничу інфраструктуру і мають тісні технологічні та економічні зв'язки між собою.

**Районна (субрегіональна) форма** ТО промисловості (III) відповідає мікрорегіональному та субрегіональному рівням поділу праці і охоплює значну кількість промислових підприємств. В межах промислового району можуть знаходитись у різних поєднаннях всі, зазначені вище форми ТО. Різновиди районної ТО встановлюють за узагальненими зв'язками не окремих підприємств, як це було раніше, а їх угруповань (форми III.1-III.3). За такою ознакою розрізняють:

**III.1 – районну агломеровано-кущову форму** ТО, що охоплює на субрегіональному рівні кілька промислових агломерацій, слабо пов'язаних між собою;

**III.2 – районну агломеровано-центровану форму**, яка охоплює на субрегіональному рівні кілька слабопов'язаних агломерацій з домінуванням однієї з них, яка утворює промислове ядро району;

**III.3 – районна комплексна форма** – охоплює на субрегіональному рівні значну кількість промислових підприємств, що використовують єдину систему виробничої інфраструктури і мають інтенсивні технологічні та виробничі (економічні) зв'язки між собою.

**На регіональному рівні (IV)** за цією схемою виділяють дві форми ТО промисловості:

**IV.1 – регіонально-агломераційна**, охоплює велику кількість підприємств, які в межах регіону формують кілька промислових групових і районних агломерацій, що відносно слабо взаємодіють



між собою і не мають чітко вираженої головної – ядерної агломерації;

**IV.2 – регіонально-комплексна**, за якої більша частина промислових підприємств регіону використовує єдину систему виробничої інфраструктури, має інтенсивні технологічні та економічні зв'язки і складена груповими (II.5) та районними (III.3) промисловими комплексами.

**Контрольні питання:**

1. Порівняйте моделі галузевого та територіального управління господарством (рис. 29, с.256). Зазначте переваги і недоліки галузевого і територіального управління.
2. Як змінювались схеми управління господарством у колишньому СРСР? Поясніть причини кількарізного використання моделей галузевого та територіального управління радянською економікою.
3. Характеризуйте форми суспільної організації виробництва як прояв суспільного поділу праці. Чим зумовлена необхідність розширення форм суспільної організації виробництва у наш час?
4. Представте форми територіальної організації виробництва як результат територіального поділу праці.
5. Порівняйте концепції одиничного, групового та комплексного розміщення виробництва за економічними критеріями. Акцентуйте перехід від галузевих критеріїв розміщення до міжгалузевих і надгалузевих (народногосподарських).
6. Як обчислюють приведені витрати при одиничному розміщенні підприємств? Для пояснень користуйтеся прикладом такого вибору (рис.30, с.271).
7. Характеризуйте економічний вигравш групового розміщення підприємств порівняно з одиничним, а також комплексного розміщення порівняно з груповим (рис.31, с.272).

8. Представте кластерну форму організації виробництва як подальший розвиток форм суспільної та територіальної організації виробництва.
9. Характеризуйте традиційні форми територіальної організації виробництва: промисловий пункт; промисловий центр; економічний (промисловий) вузол; кущова форма.
10. Представте класифікацію форм територіальної організації промисловості, розроблену С.І. Іщуком (2003 р).
11. Характеризуйте систематику форм територіальної організації промисловості (О.Г. Топчієв, 2005 р).

## Розділ XI. РЕГІОНАЛЬНІ ВІДМІНИ РІВНІВ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ

---

### 11.1. Рівні економічного розвитку регіонів

Головним показником, що характеризує рівні економічного розвитку регіонів, є *валовий регіональний продукт (ВРП)*. Звичайно його розглядають у двох вимірах – за загальним обсягом та душовими показниками ВРП. Валові та душові показники ВРП регіонів представлені у таблиці 25. Регіональні обсяги ВРП коливаються у широких межах – від 161 млрд. грн. (Донецька область) до 12 млрд. грн. (Чернівецька область). Групування регіонів за валовими показниками ВРП виглядає так. *Першу групу* з найвищими обсягами ВРП утворюють Донецька і Дніпропетровська області (161-140 млрд. грн.). *У другій групі* (76,9-49,5 млрд. грн.) Харківський, Одеський, Київський, Луганський, Полтавський, Запорізький регіони. *Третю групу* регіонів з валовими показниками ВРП на рівні 38,2-26,7 млрд. грн. формують АР Крим, Вінницька, Миколаївська, Черкаська та Івано-Франківська області. Майже половина областей мають валові показники ВРП на рівні 22,9-12,0 млрд. грн. і утворюють *четверту групу*: Хмельницька, Житомирська, Чернігівська, Кіровоградська, Рівненська, Херсонська, Закарпатська, Волинська, Тернопільська, Чернівецька області.

Більш точною оцінкою рівнів економічного розвитку регіонів вважають *питомий показник ВРП*, що характеризує душове виробництво ВРП у регіонах (табл. 25). Цей показник у регіонах країни теж має значну амплітуду і коливається від 42,1 тис. грн. на 1 особу (Дніпропетровська область) до 13,2 тис. грн. на 1 особу у Чернівецькій області. Регіональний розподіл душового показника ВРП помітно повторює відміни регіонів за валовим ВРП.

Таблиця 25

**Показники економічного розвитку регіонів України (2011 р.)**

Регіони	Валовий регіональний продукт (ВРП)		Частка регіонів у загальному обсязі валової доданої вартості країни, %
	загальний, млн. грн.	душовий, грн./1 особу	
Україна	1302079	28488	100,0
Автономна Республіка Крим	38220	19467	3,0
області			
Вінницька	29099	17768	2,3
Волинська	17637	16993	1,4
Дніпропетровська	140020	42068	10,3
Донецька	161021	36446	11,9
Житомирська	21928	17184	1,7
Закарпатська	18054	14455	1,4
Запорізька	49525	27567	3,6
Івано-Франківська	26752	19386	2,0
Київська	59154	34420	4,4
Кіровоградська	20041	19918	1,6
Луганська	57202	25067	4,1
Львівська	52103	20490	4,0
Миколаївська	27633	23402	2,2
Одеська	61499	25748	4,9
Полтавська	52252	35246	3,7
Рівненська	19302	16735	1,5
Сумська	22907	19800	1,8
Тернопільська	16294	15055	1,3
Харківська	76866	27966	6,0
Херсонська	18448	16990	1,5
Хмельницька	22843	17260	1,8
Черкаська	27012	21082	2,1
Чернівецька	11969	13228	1,0
Чернігівська	21165	19357	1,7

Найвищі показники душевого ВРП на рівні 42,1-34,4 тис. грн. на 1 особу мають Дніпропетровський, Донецький, Полтавський і Київський регіони. Високі показники душевого ВРП (28,0-25,1 тис.

грн./ 1 особу) встановлені для Харківської, Запорізької, Одеської та Луганської областей. Вісім регіонів мають показники душевого ВРП середнього рівня – від 23,4 тис. грн./1 особу до 19,4 тис. грн./1 особу. До цієї групи належать Миколаївський, Черкаський, Львівський, Кіровоградський, Сумський, Кримський, Івано-Франківський, Чернігівський регіони.

Значна група регіонів має найнижчий рівень душевого ВРП у межах 17,8-13,2 тис. грн./1 особу. До неї належать Вінницька, Хмельницька, Житомирська, Волинська, Харківська, Рівненська, Тернопільська, Закарпатська та Чернівецька області.

Для визначення місця регіонів у загальному обсязі валової доданої вартості України показані відповідні частки регіонів. Вони практично повторюють розподіл регіонів за показниками валового ВРП (таблиця 25); мають амплітуду від 10,3-11,9% до 1,0-1,3%.

## **11.2. Регіональні відміни у якості життя населення**

*Якість життя* у широкому розумінні – ступінь задоволення матеріальних, культурних і духовних потреб людини. У контексті регіоналістики поняття «якість життя» характеризує і дає порівняльну оцінку умов життєдіяльності населення в різних регіонах співставно з регіональним комплексом відповідних передумов і чинників – природно-географічних, культурно-історичних, соціально-економічних.

Послідовне підвищення якості життя виступає головною метою соціально-економічного розвитку країни та її регіонів, слугує критерієм ефективності управління економічними та соціальними процесами.

На даний час не існує єдиного підходу до оцінки якості життя населення. Нова європейська стратегія розвитку «Європа 2020: Стратегія розумного, сталого і інклюзивного зростання», прийнята Радою ЄС у 2010 році, базується на моніторингу якості життя

населення країн ЄС. Попередньо визначені напрями, за якими вимірюють якість життя:

- 1) матеріально-побутові умови;
- 2) продуктивна чи основна активність;
- 3) здоров'я;
- 4) освіта;
- 5) дозвілля (відпочинок) та соціальні комунікації;
- 6) економічна та фізична безпека;
- 7) державне управління (влада) та основні права;
- 8) природа та навколишнє середовище;
- 9) загальне сприйняття життя.

В окремих країнах використовують власні переліки напрямів оцінювання якості життя. Зокрема, у Російській Федерації таких напрямів п'ять: якість населення; добробут населення; соціальна безпека (якість соціальної сфери); якість навколишнього середовища; природно-кліматичні умови. Статистика США оцінює якість життя за 13 напрямками, які охоплюють понад 160 показників, у Великій Британії моніторинг якості життя ведуть за 14 напрямками, у Канаді – за 8, що охоплюють 64 показники.

З 1990 року функціонує Програма ООН, за якою для 187 країн світу обчислюють *індекс людського розвитку* (ІЛР). Перелік показників для розрахунку ІЛР максимально звужений з огляду на дуже різний стан статистики в різних країнах. Індекс людського розвитку (human development indicator, HDI) – ІЛР, інтегрує такі головні характеристики:

- середня очікувана тривалість життя при народженні;
- рівень освіти населення;
- реальний душевий валовий внутрішній продукт, розрахований з врахуванням паритету купівельної спроможності національної валюти.

На глобальному рівні ІЛР розглядають як спрощений аналог якості життя населення різних країн.

В Україні показники регіонального людського розвитку обчислюють, починаючи з 2001 року. У 2012 р. Інститутом демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи розроблена національна методика оцінки людського розвитку, що включає 33 показники, об'єднані у 6 блоків:

### ***Блок 1. Відтворення населення***

- 1) сумарний коефіцієнт народжуваності (для простого відтворення він становить 2,10-2,15 на 1 жінку);
- 2) дитяча смертність (у віці до 5 років, ‰);
- 3) середня очікувана тривалість життя при народженні, років;
- 4) ймовірність чоловіків дожити від 20 до 65 років;
- 5) ймовірність жінок дожити від 20 до 65 років.

### ***Блок 2. Соціальне становище***

- 1) коефіцієнт злочинності (злочини на 100 тис. населення);
- 2) кількість хворих на активний туберкульоз (на 100 тис. населення);
- 3) кількість хворих на алкоголізм та розлад психіки від наркотиків (на 100 тис. населення);
- 4) кількість дітей сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування (на 100 тис. дітей у віці 0-17 років);
- 5) коефіцієнт підліткової народжуваності (кількість дітей, народжених дівчатами у віці 15-17 років на 10 тис. дівчат відповідного віку);
- 6) кількість померлих від навмисного самоушкодження (на 100 тис. населення).

### ***Блок 3. Комфортне життя***

- 1) забезпеченість житлом у міських поселеннях (загальна площа, кв. м. на 1 особу);
- 2) питома вага квартир (одноквартирних будинків), обладнаних централізованим газопостачанням або підлоговою електроплитою у сільській місцевості, %;

3) інтегральний показник стану навколишнього природного середовища (інтегрована оцінка показників стану земельних і водних ресурсів та атмосферного повітря);

4) планова ємність амбулаторно-поліклінічних закладів (на 10 тис. населення);

5) обсяг реалізованих населенню послуг (на 1 особу), грн.

#### ***Блок 4. Добробут***

1) рівень бідності за відносним критерієм (питома вага населення, чії еквівалентні сукупні витрати не перевищують 75% медіанного рівня), %;

2) питома вага домогосподарств, які робили заощадження або купували нерухомість, %;

3) кількість мінімальних продуктивних кошиків, які можна придбати на середньодушовий дохід;

4) валовий регіональний продукт (на 1 особу), тис. грн.;

5) питома вага домогосподарств, які мають всі товари тривалого користування базового набору (телевізор, холодильник, пральна машина), %.

#### ***Блок 5. Гідна праця***

1) рівень зайнятості населення (частка зайнятого населення у віці 18-65 років), %;

2) рівень безробіття (частка безробітних серед населення 18-65 років), %;

3) частка працівників, які отримують зарплату менше 1,5 прожиткових мінімумів, %;

4) частка працівників, які працюють в умовах, що не відповідають санітарно-гігієнічним нормам, %;

5) співвідношення середньої та мінімальної заробітної плати, одиниць;

6) рівень охоплення соціальним страхуванням (частка застрахованих осіб у зайнятому населенні), %.



### **Блок 6. Освіта**

- 1) чистий показник охоплення дошкільними навчальними закладами дітей віком 3-5 років, %;
- 2) охоплення загальною середньою освітою дітей шкільного віку (6-18 років), %;
- 3) частка осіб із освітою не нижче рівня «базова вища» серед населення 25 років і старше, %;
- 4) середня тривалість навчання осіб віком 25 років і старше, років;
- 5) середній бал за результатами зовнішнього незалежного оцінювання (по всіх предметах).

Загальні особливості розподілу характеристик регіонального людського розвитку такі. Головні складові людського розвитку в регіонах країни представлені контрастно і нерівномірно. Показово, що за різними характеристиками людського розвитку регіони розподілені по-різному, з різними групами лідерів-аутсайдерів. Лише за індексом освіти розподіл регіонів достатньо рівномірний, а їх рівень переважно високий.

За інтегральним індексом людського розвитку розподіл регіонів (2013 р.) має певні загальні особливості. Лише п'ять регіонів перевищують середній рівень даного показника в країні. З них Харківський і Чернігівський – з високим рівнем, а Львівський, Кримський і Закарпатський – вище середнього. Мала група регіонів має показники людського розвитку середнього рівня: у її складі Київська, Полтавська, Запорізька та Одеська області.

Переважає більшість регіонів – 16 з 25, мають рівень людського розвитку нижче пересічного для України. Це свідчить про їх контрастний і нерівномірний розподіл за показниками ІЛР і наголошує одну з головних цільових настанов державної регіональної політики – вирівнювання рівнів соціально-економічного розвитку регіонів країни. Велика група областей має індекси людського розвитку нижче середньоукраїнського. У її складі (у порядку спадання) Тернопільська, Черкаська, Миколаївська,

Волинська, Рівненська області. Низький рівень людського розвитку властивий Донецькій, Івано-Франківській, Сумській, Кіровоградській, Херсонській і Житомирській областям.

Розглянемо розподіл регіонів за складовими людського розвитку (2013 р.)

За *індексом рівня відтворення населення* попереду Волинська, Рівненська, Хмельницька, Тернопільська, Івано-Франківська, Київська та Полтавська області. Другу групу – з рівнем відтворення населення вище середнього, утворюють Львівський, Вінницький, Харківський і Кримський регіони. Середній рівень мають області Запорізька, Дніпропетровська, Сумська, Миколаївська, Одеська, Закарпатська. Нижче середнього індекс відтворення населення у Житомирській, Чернігівській, Луганській і Херсонській областях.

Дуже характерний розподіл регіонів за *індексом соціального середовища*. Виділяється компактна група областей на заході України, де цей показник високий (Львівська, Тернопільська, Чернівецька області), вище середнього (Івано-Франківська і Рівненська області) та середній (Волинська, Закарпатська, Хмельницька області). Єдиний регіон, що має рівень соціального середовища вище середнього на всій території центральної і східної України – Харківський. Всі інші регіони за індексом соціального середовища мають рівень нижче середнього – Житомирська, Вінницька, Чернігівська, Київська, Кіровоградська, Дніпропетровська, Запорізька, Луганська, Донецька, Одеська, Миколаївська, Херсонська області та АР Крим.

Надзвичайно контрастні і нерівномірні регіони країни за *рівнем комфортності життя*. Високі індекси рівня комфортності життя мають Кримський і Закарпатський регіони, вище середнього – Одеська область. Група регіонів з середнім рівнем комфортності життя охоплює Львівську, Волинську, Рівненську та Чернівецьку області – на заході, Київську область – у центрі, Харківську – на сході і Херсонську – на півдні. Численна група регіонів за рівнем комфортності життя нижча середнього. До неї входять Житомирська,

Тернопільська, Черкаська, Полтавська, Кіровоградська, Дніпропетровська, Луганська і Миколаївської області. Замикають цей розподіл регіони з низьким рівнем комфортності життя: Івано-Франківський, Хмельницький, Вінницький, Чернігівський, Сумський, Донецький, Запорізький.

У розподілі регіонів *за рівнем добробуту* в цілому домінують східні та південно-східні області та АР Крим. Високий індекс рівня добробуту мають Харківська і Запорізька області, вище середнього – Чернівецька область. У складі регіонів з середнім рівнем добробуту Донецький, Дніпропетровський, Луганський, Полтавський, Чернігівський, Черкаський, Миколаївський, Кримський.

Відповідно низькі індекси рівня добробуту мають регіони Правобережної, частково – Центральної України. Серед них Львівська, Закарпатська, Хмельницька, Вінницька, Кіровоградська, Одеська області – нижче середнього, а Волинська, Рівненська, Житомирська, Тернопільська, Івано-Франківська і Херсонська області – низький.

За *індексом рівня гідної праці* (2013 р.) розподіл регіонів України має такі загальні особливості. Більш високі показники характерні для східних і південних регіонів. Нижні рівні спостерігаються переважно у західних та центральних регіонах. Високі індекси умов праці мають Київська, Одеська та Закарпатська області. Харківський, Донецький, Дніпропетровський, Чернівецький і Кримський регіони утворюють другу групу – з рівнем гідної праці вище середнього. У третій групі – з середнім рівнем гідності праці, чотири області – Полтавська, Луганська, Запорізька і Миколаївська. Нижче середнього рівень гідної праці у Чернігівській, Львівській, Вінницькій, Кіровоградській і Херсонській областях. Низький індекс рівня гідної праці мають Сумська, Черкаська, Житомирська, Рівненська, Волинська, Хмельницька, Тернопільська, Івано-Франківська області.

Найбільш сприятлива ситуація людського розвитку регіонів країни спостерігається за *індексом рівня освіти*. Домінують регіони

з індексом рівня освіти високими і вище середнього, що охоплюють Центральну, Східну і Південну частини країни. Відносно низькі показники рівня освіти мають західноукраїнські області, крім Львівської (індекс вище середнього). Волинська і Житомирська області характеризують середні показники рівня освіти, Рівненську, Тернопільську, Івано-Франківську – нижче середнього, Закарпатську – низькі.

Як вже зазначалось, загальноприйнятої методики оцінювання якості життя ще не існує. Для порівняння наводимо ще один підхід до розв'язання цієї проблеми. Знайомство з наведеними прикладами може спонукати студентів і аспірантів до відповідних роздумів і подальшої розробки цього напрямку.

Український аналітичний центр перспективних досліджень розробив рейтингові оцінки якості життя в регіонах України (за показниками 2010 р.). Оцінювання проводилось за п'ятибальною рейтинговою шкалою (від 5 балів – «відмінно», до 2 балів – «незадовільно») за такими складовими (сферами):

- 1) добробут – економічний розвиток, доходи, зайнятість, інноваційний потенціал;
- 2) освіта – охоплення, якість;
- 3) охорона здоров'я – стан здоров'я, захворюваність, забезпеченість кадрами, спосіб життя;
- 4) суспільство – громадська безпека, суспільна нерівність;
- 5) довкілля – викиди, якість повітря, якість води.

Результати оцінки якості життя у регіонах наведені у таблиці 26. Загальний рейтинг регіонів визначається за їх місцем у списку за сумою балів. Як бачимо, на загальну оцінку значний вплив мають три останні сфери, що мають найбільші амплітуди балів.

Таблиця 26

**Якість життя в регіонах України (2010 р., рейтинг)**

№	Регіони	Якість життя	Добробут	Освіта	Охорона здоров'я	Суспільство	Довкілля
1	Місто Київ	4,4	4,6	4,8	4,6	3,8	4,5
2	Харківська	4,2	4,1	4,0	3,9	3,8	5,0
3	Тернопільська	4,0	2,4	3,5	4,5	4,5	5,0
4	Львівська	4,0	3,1	3,3	4,1	4,5	4,8
5	Чернівецька	3,9	2,7	2,5	4,8	4,5	5,0
6	Вінницька	3,9	2,4	3,5	4,3	4,5	4,8
7	Івано-Франківська	3,8	2,3	3,5	4,6	4,8	4,0
8	Одеська	3,8	3,7	3,8	3,1	3,8	4,8
9	Волинська	3,8	2,4	3,0	4,1	4,5	5,0
10	Закарпатська	3,8	3,0	2,5	3,8	4,5	5,0
11	Полтавська	3,7	3,6	3,0	3,9	3,8	4,5
12	Рівненська	3,7	2,7	3,0	3,5	4,3	5,0
13	Черкаська	3,7	2,4	3,5	3,5	4,0	5,0
14	АР Крим	3,7	3,3	3,5	3,5	3,5	4,5
15	Хмельницька	3,6	2,7	2,8	3,3	4,3	5,0
16	Сумська	3,6	3,1	3,0	3,5	3,8	4,5
17	Київська	3,5	2,9	3,0	3,6	3,3	4,8
18	Кіровоградська	3,5	3,0	3,0	2,9	3,5	5,0
19	Житомирська	3,4	2,7	2,3	3,5	3,8	5,0
20	Чернігівська	3,4	2,7	2,8	2,9	3,8	5,0
21	Запорізька	3,4	3,6	3,5	3,5	3,5	3,0
22	Миколаївська	3,4	3,6	3,0	2,9	3,3	4,3
23	Херсонська	3,2	2,6	2,8	2,6	3,3	5,0
24	Луганська	3,1	2,9	3,3	2,9	3,0	3,5
25	Донецька	3,0	3,4	3,5	2,8	3,0	2,5
26	Дніпропетровська	3,0	3,4	3,8	2,5	2,8	2,5

**11.3. Рівень життя та бідності населення**

*Межа бідності за відносним критерієм* – 75% медіанного значення сукупних еквівалентних витрат населення за 2013 рік становила 1187 грн. на місяць.

*Межа крайньої бідності* (60% медіанного значення сукупних еквівалентних витрат населення) становила 950 грн.

*Межа бідності за абсолютним критерієм* (доходи нижче прожиткового мінімуму) за 2013 р. становила 1114 грн. Офіційна величина прожиткового мінімуму, на думку експертів, занижена і потребує уточнення.

Найвищий рівень бідності за відносним критерієм мали Рівненська, Тернопільська та Житомирська області, найнижчий – м. Київ, Запорізька та Харківська області (табл. 27).

Таблиця 27

**Рівень бідності по регіонах України (2013 р.)**

	Рівень бідності, %	
	за відносним критерієм	за абсолютним критерієм (за доходами)
Україна	24,5	8,4
АР Крим	23,8	10,6
Вінницька	24,4	8,7
Волинська	32,5	7,5
Дніпропетровська	28,9	8,0
Донецька	24,2	4,4
Житомирська	39,4	12,8
Закарпатська	19,7	9,8
Запорізька	14,6	9,9
Івано-Франківська	29,6	9,7
Київська (без м. Києва)	25,4	4,0
Кіровоградська	32,7	11,8
Луганська	23,0	7,2
Львівська	28,3	10,9
Миколаївська	17,1	11,2
Одеська	31,8	7,0
Полтавська	22,6	5,9
Рівненська	48,7	16,9
Сумська	34,8	7,7
Тернопільська	41,3	17,2
Харківська	13,8	3,6
Херсонська	28,5	16,2
Хмельницька	27,3	14,6
Черкаська	18,6	7,2
Чернівецька	17,5	10,1
Чернігівська	18,6	8,2

Індекс людського розвитку (ІЛР) в Україні має тенденцію до зниження: у 2009 р. у відповідному рейтингу ООН Україна посідала 69 місце (0,728), а у 2012 р. – 78 (ІЛР=0,740).

*Економічний добробут населення* вимірюють як реальний дохід на душу населення та кількість населення за межею бідності.

**Контрольні питання:**

1. Порівняйте рівні економічного розвитку регіонів за показниками валового регіонального продукту (вихідні дані – табл. 25, с.284). Згрупуйте регіони за валовими і душовими показниками ВРП. Дайте відповідні коментарі.
2. За якими показниками оцінюють якість життя населення у ЄС, викладеними у європейській стратегії розвитку (2010 р)?
3. З якого часу діє програма ООН, за якою обчислюють індекс людського розвитку (ІЛР) для всіх країн світу? За якими показниками розраховують ІЛР? Поясніть обмежену кількість таких показників.
4. Характеризуйте методику оцінки людського розвитку, розроблену Інститутом демографії та соціальних досліджень ім. М.В.Птухи НАН України.
5. Проаналізуйте розподіл регіонів України за інтегральним індексом людського розвитку та його складовими, серед яких:
  - а) індекс рівня відтворення населення;
  - б) індекс соціального середовища;
  - в) рівень комфортності життя;
  - г) рівень добробуту;
  - д) індекс рівня гідної праці;
  - е) індекс рівня освіти.
6. Ознайомтесь з методикою оцінки якості життя в регіонах України, розробленою Українським аналітичним центром перспективних досліджень і проаналізуйте результати такої оцінки (табл. 26, с.293).
7. За вихідними даними (табл. 27, с.294) проаналізуйте рівень бідності у регіонах країни.
8. Поясніть зміст базових понять, що характеризують рівень життя та бідності населення: «межа бідності – відносна, абсолютна, крайня»; «економічний добробут населення».

## **Розділ XII. АДМІНІСТРАТИВНО- ТЕРИТОРІАЛЬНИЙ УСТРІЙ І РЕГІОНАЛІЗАЦІЯ КРАЇНИ**

---

### **12.1. Адміністративно-територіальний поділ країни і його недоліки**

*Адміністративно-територіальний устрій (АТУ)* – це законодавчо закріплена система поділу держави на територіальні підрозділи, відповідно до якої формується система органів державної влади і місцевого самоврядування. Система АТУ визначається розмірами, конфігурацією території країни, особливостями історичного розвитку, національним складом населення, а також політичними чинниками. Адміністративно-територіальний устрій представляє чинну територіальну організацію влади – державного управління та місцевого самоврядування. АТУ розглядають як один з головних чинників збалансованої та ефективної життєдіяльності суспільства, як передумову повного використання природно-ресурсного, інфраструктурного та людського потенціалу територій, як надійний інструмент запобігання нерівності соціально-економічного розвитку окремих регіонів і територій, як основу збереження та зміцнення територіальної цілісності країни. У проекті Закону України «Про територіальний устрій України» поняття «територіальний устрій» визначено як зумовлену географічними, історичними, економічними, соціальними, культурними та іншими факторами внутрішню територіальну організацію держави з поділом її території на складові частини – адміністративно-територіальні одиниці з метою забезпечення населення необхідним рівнем послуг і збалансованого розвитку всієї території країни.



Базовими категоріями АТУ є *адміністративно-територіальний поділ* (АТП) та *адміністративно-територіальна одиниця* (АТО). АТП – це внутрішній поділ території держави на адміністративно-територіальні одиниці з метою раціонального державного і громадського управління регіонами, народним господарством у цілому, політичним і культурним життям. АТО – це частина єдиної території країни, що являє собою просторову основу для організації та діяльності місцевих органів державної влади та місцевого самоврядування. АТО можуть бути представлені *регіонами (територіями) та населеними пунктами*.

Конституція України визначає принципи АТУ країни так:

- забезпечення єдності та цілісності державної території;
- поєднання централізації та децентралізації у здійсненні державної влади;
- збалансований соціально-економічний розвиток регіонів з врахуванням їх історичних, економічних, екологічних, географічних, демографічних особливостей, етнічних і культурних традицій;
- надання органам місцевого самоврядування достатніх повноважень та ресурсів для організації якісних та доступних послуг;
- створення умов для появи нових осередків економічного зростання територій.

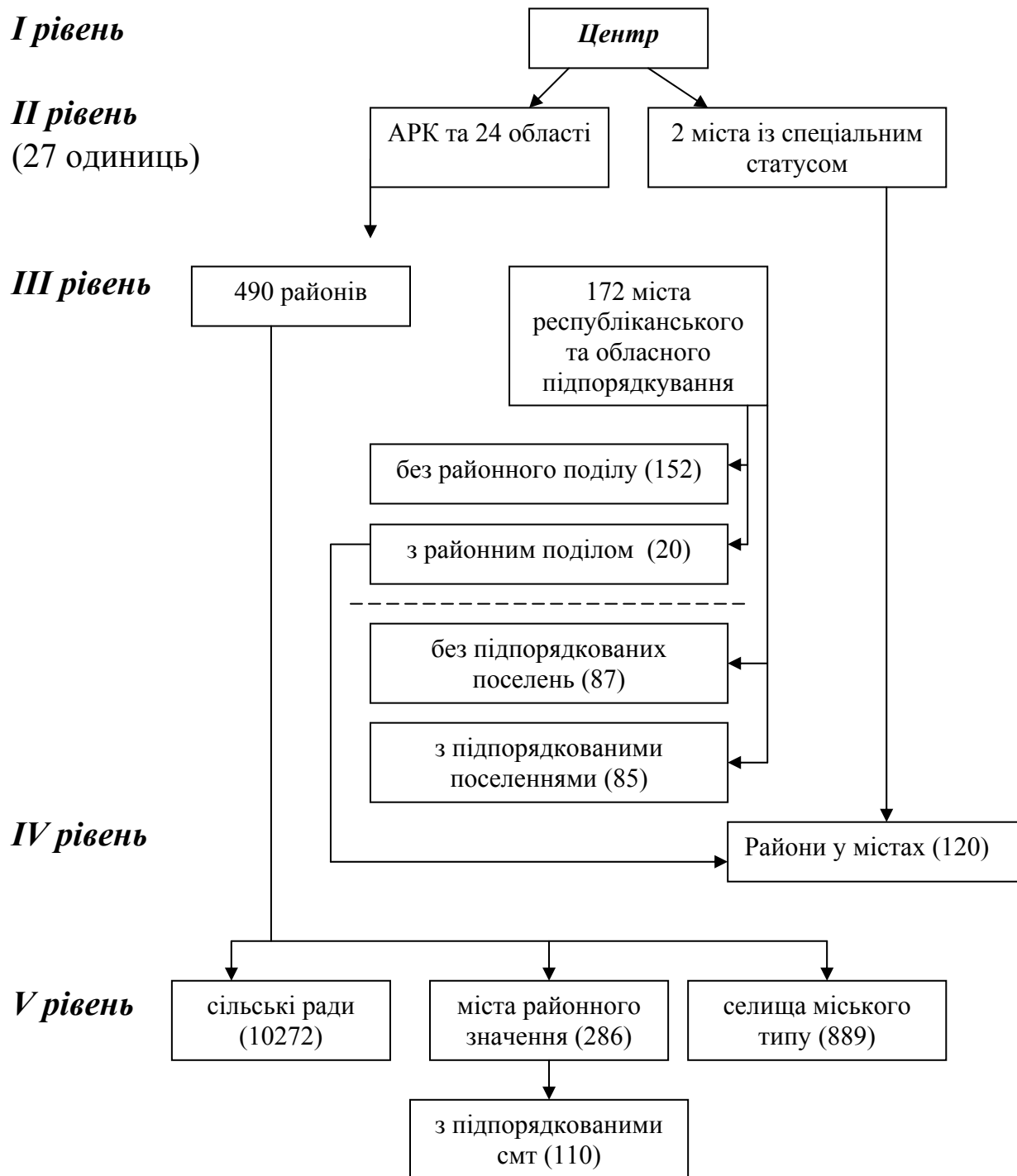
Формування територіального устрою країни являє собою не разову акцію (акт, рішення, закон), а тривалий складний і багатоаспектний процес. У територіальному устрої поєднані риси об'єктивного виокремлення територій, кожна з яких інтегрована власною системою господарських, соціальних, культурних зв'язків, транспортних комунікацій, а в окремих випадках – особливостями етнічного та конфесійного складу населення, з одного боку, та ініційована органами влади її організаційно-управлінська самостійність, спрямована на досягненні соціально-економічної самодостатності – з другого.

Територіальний устрій країни має універсальні *системні ознаки*, серед яких системна цілісність – емерджентність (властивості

цілого не є простою сумою складових частин), структурність (поведінка системи зумовлена її структурною будовою), ієрархічна багаторівневність. Адміністративно-територіальні одиниці (АТО) являють собою функціональні елементи територіального устрою (одиниці управління), що поєднані між собою зв'язками владних відношень вищих та нижчих рівнів. На основі територіального устрою формується просторова соціально-економічна структура країни, її системи розселення, системи виробничої та соціальної інфраструктури, господарської та духовної діяльності населення.

Проект Закону України «Про територіальний устрій України» передбачає трьохрівневий адміністративно-територіальний поділ: громада – район – регіон. При цьому в законопроекті визначаються також термінологічні назви і статус первинних розселенських елементів. *Поселення* визначене як компактно заселене місце проживання людей, що склалося внаслідок історичних традицій, господарської та іншої діяльності, має сталий склад населення, власну назву, відокремлене від інших межею забудови території. За чисельністю населення та соціально-економічними характеристиками поселення мають статус *села* (чисельність населення до 5 тис. жителів), *містечка* (до 10 тисяч), *міста* (населення не менш ніж 10 тисяч жителів). *Поселенські утворення* - одиночні двори, хутори, військові містечка, будинки лісників та ін., не мають статусу поселення і визначаються межами забудови. Базовим рівнем територіального устрою визначено *громаду*, яка утворюється з одного або декількох поселень за умови, якщо в її межах проживає не менш як 5 тис. жителів з урахуванням доступності адміністративного центру громади. До території громади можуть входити території поселень, поселенських утворень, міжпоселенські землі (в т.ч. рілля). Всього за проектом планується утворити біля 4 тис. громад.

На даний час в Україні діє достатньо складна п'ятирівнева адміністративно-територіальна структура (рис. 32), при цьому на третьому і п'ятому рівнях виділяються своєрідні підструктури – міста з адміністративним статусом.



**Рис. 32. Адміністративно-територіальний устрій України (2003 р.)**

Діюча система АТУ України має свої численні недоліки. Вона в цілому складна і недостатньо логічна. Обласний поділ країни є надзвичайно незбалансованим за кількістю населення і територією. Обласні центри представлені і містами-мільйонерами, і великими містами (понад 500 тис. жителів), і середніми містами. Скажімо, Суми, Полтава і Харків мають однаковий адміністративний статус обласних центрів. У той же час є великі міста (Кривий Ріг, Маріуполь, Кременчук та ін.), які мають лише статус міст обласного підпорядкування. Дуже складним є розмежування адміністративних повноважень і функцій у містах обласного підпорядкування, які одночасно є районними центрами. Міські ради та державні районні адміністрації, що локалізовані в таких містах, як правило, перебувають у стані постійного протистояння та протиборства в ключових питаннях управлінських повноважень, поділу власності та ін. За сильної міської ради район залишається без реального райцентру. В разі більш авторитетної районної державної адміністрації терпить життєдіяльність міста.

Невизначеним є статус і управлінські функції міст обласного підпорядкування та міст районного значення з підпорядкованими їм селищами міського типу та сільрадами. У багатьох випадках виникають критичні роздуми щодо конкретного розмежування областей і районів. Навколо великих міст виникли обширні осередки дачної і котеджної забудови, які вже давно вийшли за адміністративні межі міста, але лишаються його складовими. У світовій практиці – це *урбанізовані ареали*, що мають свій статус і статистичний ценз, у нас – *зона приміського розселення*, яка може адміністративно попадати і до міста, і до міст-супутників, селищ і навіть сільрад.

Існуюча система АТУ і організації влади в Україні викликає чимало суперечок і неузгоджень. На зразок *європейської континентальної моделі* місцевого самоврядування, на місцевому рівні закріплені дві системи влади – державна та самоврядна, але місцеві державні адміністрації мають не лише контрольні-наглядові

функції, але й права безпосереднього управління територіями, що обмежує повноваження територіальних громад. Залежність нижчих рівнів управління від вищих простежується і в бюджетній сфері: бюджетні нормативи для сіл, селищ і міст районного підпорядкування затверджує районна рада, яка в свою чергу керується рішеннями обласної. Серйозною проблемою є дублювання функцій обласної та районної рад в містах обласного підпорядкування. Міста обласного підпорядкування фактично опиняються «відірваними» від району і виконують суто адміністративні функції. З 172 міст обласного значення 85 мають підпорядковані населені пункти, які часто знаходяться на значній відстані від міста і утворюють своєрідні «білі плями» на карті району. Хрестоматійним в цьому відношенні є приклад Ялти та Севастополя. В Ялті в межах однієї адміністративно-територіальної одиниці об'єднані 32 поселення – 2 міста, 29 селищ, 1 село. В Севастополі як у міста зі спеціальним статусом об'єднані 25 поселень – 2 міста, 1 селище, 22 села.

Найбільш істотними і актуальними проблемами у сфері адміністративно-територіального устрою України є:

- законодавча неврегульованість правового статусу адміністративно-територіальних одиниць, порядку вирішення питань у сфері АТУ;
- відсутність обґрунтованих принципів і чітких критеріїв щодо виділення адміністративно-територіальних одиниць різних рівнів;
- внутрішня неузгодженість існуючої багаторівневої системи АТУ, її невідповідність Конституції України, збереження всупереч Основному Закону України таких адміністративно-територіальних одиниць, як селище міського типу, сільрада, селищна, міська рада;
- неузгодженість системи АТУ з регіоналізацією країни;
- розміщення в багатьох випадках на території міст інших міст, а також сіл, селищ, які мають статус окремих адміністративно-територіальних одиниць;

- недосконалість класифікацій міст і сіл, відсутність чітких критеріїв для утворення районів у містах та територіальних громад;

- відсутність у багатьох випадках встановлених на планово-картографічній основі меж адміністративно-територіальних одиниць, визначення значної частини таких меж без достатнього врахування природних, історичних, етнокультурних і т.д. особливостей території.

Зазначені проблеми у системі адміністративно-територіального устрою перешкоджають вирішенню питань соціально-економічного розвитку регіонів, реалізації відповідно до Конституції та законів України функцій місцевого самоврядування, виконання органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування передбачених законодавством повноважень, наданню органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування повноцінних послуг населенню.

Досвід країн Центрально-Східної Європи переконливо свідчить, що *адміністративно-територіальна реформа* є обов'язковою складовою і логічним продовженням радикальних політичних реформ, які прокотились по всьому пострадянському простору: нова політична система потребує відповідної адміністративно-територіальної структури, нового АТУ; на кожному етапі суспільно-історичного розвитку АТУ країни повинен відповідати системі влади, і навпаки – чинна система державного управління і місцевого самоврядування повинна бути узгодженою з наявним АТУ. Огляд АТУ європейських країн свідчить про його законодавчу оформленість та динамічність. Більшість країн періодично переглядають засади і принципи АТУ відповідно до головних політичних та соціально-економічних трансформацій свого розвитку. Питання АТУ посідають чільне місце у законодавчій та в управлінській сферах європейських країн.

На тлі пострадянського та постсоціалістичного простору продовжує залишатись актуальною проблема створення ефективних рівнів територіального управління на основі децентралізації держави. Перші кроки в цьому напрямку були зроблені у країнах Центрально-

Східної Європи: у сільській місцевості та містах було впроваджене самоврядування, яке базувалося на значній самостійності базових одиниць територіального управління.

Розбудова власної системи управління територіями передбачає формування дієвого АТУ в рамках державного управління та місцевого самоврядування, визначення оптимальної кількості, розмірів, ієрархічних рівнів, статусу та повноважень адміністративних одиниць. Відправною точкою при цьому стає формування адміністративно-територіальних одиниць низового (базового) рівня в цілях надання реальних прав самоуправління *первинним територіальним спільнотам*, забезпечення населення необхідними постійними та періодичними послугами, наближення до населення влади за умови її децентралізації. Низові адміністративні одиниці слугують своєрідними «цеглинками» для побудови вищих рівнів АТУ. Виключну роль низових адміністративно-територіальних одиниць в системі АТУ країни підкреслюють французькі дослідники (І. Деттон, П. Ведель), які проводять різницю між адміністративними одиницями, створеними «штучно» (області, райони, регіони) актами центральної влади, та місцевими громадами, що сформувались історично, природно, і визнані центральною владою (міста, інші населені пункти, комуни, громади).

## **12.2. Адміністративно-територіальний устрій України: історико-географічний огляд**

Політичний і адміністративно-територіальний устрій України має довгу, складну геополітичну історію. З часів Київської Русі (IX-XIII ст.), яка об'єднала регіональні слов'янські племена полян, древлян, дулібів, дреговичів, сіверян, волинян, тиверців, уличів та ін., історія України-Русі була і драматичною, і трагічною. Після її завоювання татарами-монголами (1240 р.) Закарпаття увійшло до складу Угорщини, а пізніше – Австро-Угорської імперії, Буковина відійшла до Молдови. Протягом ста років українська державність

зберігалась як Галицько-Волинське князівство. З середини XIV ст. більша частина етнічних Українських земель входять до складу Великого князівства Литовського. Після об'єднання Королівства Польського та Великого князівства Литовського (Люблінська унія, 1569 р.) більша частина Правобережної України тривалий час перебуває у складі Речі Посполитої, а Лівобережна Україна після прийняття Переяславських статей (1654 р.) стала протекторатом Московської держави. Протягом 1648-1654 рр. українське козацтво здійснило збройну спробу відновлення української державності. З 1663 р. відбувається повне політичне розмежування Правобережної та Лівобережної України: Правобережжя залишилось під контролем Речі Посполитої, а Лівобережжя – під Московською державою. У 1772 р. після першого поділу Польщі Західна Україна перейшла під владу Австро-Угорської імперії, а внаслідок третього поділу Польщі (1795 р.) вся Правобережна Україна крім Галичини, Закарпаття та Буковини увійшла до складу Російської імперії.

Базовими політичними і адміністративно-територіальними одиницями на етнічних українських землях були у різні часи *князівства, воєводства, повіти, міста, що мали Магдебурзьке право, козацькі полки і сотні* (Слобідська та Гетьманська Україна). Запорізька Січ контролювала свою територію – «*Вольності Запорізькі*», а створена у 1709 р. Нова Січ поділялась на *паланки*.

У 1775 р. у Росії проведена адміністративно-територіальна реформа, за якою було створено *Малоросійське генерал-губернаторство* у складі Чернігівської, Полтавської та Харківської губерній. Після другого (1775 р.) і третього (1797 р.) розділень Речі Посполитої Поділля і Волинь відійшли до Росії. Було утворене *Київське генерал-губернаторство*, що включало Київську, Волинську і Подільську губернії. *Губернії* поділялись на *уїзди* (Лівобережна Україна) та *повіти* (Правобережна Україна). На межі ХІХ-ХХ століть було створене *Новоросійське генерал-губернаторство* у складі Херсонської, Катеринославської і Таврійської губерній. З 1802 р. цей регіон став *Новоросійським краєм*.



Незалежна *Українська Народна Республіка* була проголошена 22 січня 1918 р., її очолила *Центральна Рада*. Наприкінці квітня була проголошена *Українська держава* на чолі з гетьманом Скоропадським. Після прийняття Скоропадським Акту федерації (14 листопада 1918 р.) з входженням України до майбутньої небільшовицької Російської держави українська опозиція створила альтернативний уряд – *Директорію*, очолювану Винниченком та Петлюрою. На початку 1919 р. владу захопили більшовики. У цей же час (листопад 1918 р.) була проголошена *Західноукраїнська Народна Республіка (ЗУНР)*, яка проіснувала до липня 1919 р. З січня 1919 р. Україна стала *Українською Радянською Соціалістичною Республікою у складі Радянської Росії* і наприкінці 1922 р. увійшла до складу СРСР. У 1939-1940 рр. СРСР ультимативно з використанням військової сили повернув до складу України Галичину, Бессарабію та Північну Буковину, а в 1945 р. – Закарпатську Україну.

АТУ України протягом ХХ ст. зазнав численних змін. До 1923 р. устрій був трирівневим: *губернії – повіти – волості*. У березні 1918 р. було ухвалено закон про поділ України на *землі* (32 землі), який не був реалізований. З 1923 р. АТУ України став чотирирівневим: *губернії – округи – райони – сільради*. Після ліквідації губерній (1925 р.) АТУ став знову трирівневим: 41 округа – 680 районів – 70 міськрад; 150 селищних рад; 10314 сільрад. У 1930 р. були ліквідовані округи, а з 1932 р. цей рівень був відновлений у вигляді *областей*. У лютому 1932 р. Україна була поділена на 5 областей – *Вінницьку, Дніпропетровську, Київську, Одеську, Харківську*. Окремо виділялись *Автономна Молдавська РСР* та 17 *адміністративних районів* Донбасу. Незабаром ця схема АТУ трансформувалась у триступінну: *центр – області – райони*.

Післявоєнна Україна (1946 р.) мала такий АТУ: 25 областей, 81 місто республіканського і обласного підпорядкування; 750 районів, 13 округів (у Закарпатті); 451 селищна, 177 міських рад, 16435 сільрад. У 1954-1955 рр. укрупнювались сільради внаслідок укрупнення колгоспів. У 1962-1963 роках паралельно функціонували

у 19 областях промислові та сільські обласні ради, скоротилась кількість районів. У 1964 р. відновлено обласні ради (без поділу на промислові та сільські).

У 1967 р. АТУ України вже був близьким до сучасного: 25 областей, 2 міста республіканського підпорядкування, 475 районів, 111 міст обласного підпорядкування, 8555 сільрад, 762 селищних, 273 міських рад. Станом на 1 січня 2003 р. АТУ країни був таким: Автономна Республіка Крим, 2 міста зі спеціальним статусом, 24 області, 490 районів, 453 міста. З них 173 обласного значення та 278 – районного; 26 міст з районним поділом (118 районів у містах); 887 селищ міського типу; 1376 селищ; 27239 сіл; 12104 місцевих рад – 24 обласних, 488 районних, 82 районних у містах, 451 – міських, 786 селищних, 10273 сільських. Від 1991 р. зберігається тенденція до збільшення кількості адміністративно-територіальних одиниць та зменшення населення в них.

### **12.3. Напрямки і механізми вдосконалення адміністративно-територіального устрою України**

Головною метою вдосконалення системи адміністративно-територіального устрою є приведення її у відповідність із Конституцією України і на цій основі – підвищення ефективності управління територіями, зниження витрат на утримання органів державної влади та органів місцевого самоврядування, а також надання цими органами послуг населенню незалежно від місця проживання на рівні загальнодержавних соціальних стандартів, поліпшення життєвого рівня населення.

Принципи реформування адміністративно-територіального устрою та місцевого самоврядування визначають так:

а) *децентралізація державного управління* – розширення повноважень місцевих органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування за рахунок повноважень центральних органів

виконавчої влади, більш повна реалізація регіональних і місцевих інтересів;

б) *субсидіарність* – розподіл повноважень між місцевими органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування різних рівнів повинен здійснюватись так, щоб, з одного боку, максимально наблизити процес прийняття рішень до громадян, а з другого – забезпечити його необхідними організаційними, матеріальними та фінансовими ресурсами, гарантувати якість управлінських та інших послуг відповідно до загальнодержавних соціальних стандартів;

в) *законність* – місцеві органи виконавчої влади та органи місцевого самоврядування функціонують на засадах чіткого розподілу повноважень та відповідальності;

г) *повсюдність* – місцеве самоврядування здійснюється на всій території країни без будь-яких виключень;

д) *територіальність* – місцеве самоврядування здійснюється на територіях, які відмежовані одна від одної: на одній території не можуть одночасно розміщуватись кілька територіальних громад – суб'єктів права на місцеве самоврядування;

е) *організаційна самостійність* – територіальні громади та органи місцевого самоврядування повинні мати можливість самостійно визначати внутрішні виконавчі органи;

є) *матеріально-фінансова самостійність та спроможність*.

Вирішення проблем у сфері адміністративно-територіального устрою та її вдосконалення мають розв'язуватися, насамперед, шляхом:

✓ прийняття Закону України «Про адміністративно-територіальний устрій України», в якому відповідно до Конституції України та з урахуванням законодавства Європейського Союзу, документів Ради Європи та інших міжнародних організацій, а також соціально-економічної ситуації в державі має бути визначено правовий статус та основні ознаки, відповідні критерії, порядок утворення і ліквідації, найменування і перейменування, встановлення

меж адміністративно-територіальних одиниць, а також передбачено можливість урахування під час вирішення цих питань регіональних особливостей;

- ✓ розроблення трирівневої системи адміністративно-територіального устрою України;

- ✓ визначення класифікації міст, яка б враховувала їхнє соціально-економічне значення та роль у розвитку відповідної території;

- ✓ приведення мережі населених пунктів у відповідність до Конституції України, визначення порядку встановлення меж сіл, селищ, міст і районів у містах і внесення відповідних змін до бюджетного, податкового, земельного законодавства та законодавства про місцеве самоврядування;

- ✓ укрупнення міст, селищ, сіл і відповідних територіальних громад насамперед у спосіб злиття зазначених адміністративно-територіальних одиниць;

- ✓ вдосконалення законодавства з питань місцевого самоврядування, власності, земельного, бюджетного законодавства та норм інших, пов'язаних з цією сферою галузей права, з метою визначення єдиних загальнодержавних соціальних стандартів і вимог.

Цільові настанови АТР необхідно конкретизувати щодо різних рівнів АТУ. *Перший рівень АТУ* повинен стати основою для розроблення й реалізації державної регіональної політики та активного співробітництва з регіонами сусідніх країн, зокрема європейських, інтегрованих в Асоціацію єврорегіонів. Наявний обласний поділ такі функції виконувати не може. Перший рівень АТУ – це *регіони* країни, що являють собою природно-господарські комплекси першого (вищого) рангу. Зрозуміло, що вони можуть мати різну назву – *регіони, краї, землі*, і будуть значно крупнішими сучасних областей.

Стрижнева проблема *другого рівня АТУ* – наблизити послуги державного управління до населення. На даний час значна частина

управлінських послуг надається лише в обласних центрах, і населення в пошуках необхідних довідок і актів змушене долати відстані до 200-250 км в один кінець, і такі «подорожі» мають масовий і регулярний характер. Щоб наблизити державні послуги сучасного обласного рівня до населення, необхідно істотно зменшити розміри областей. Вже відомі пропозиції сформувати близько 80-100 адміністративно-територіальних одиниць другого рівня і назвати їх *областями чи округами або повітами*. За такої схеми максимальний радіус обслуговування населення державними послугами не перевищуватиме 50 км.

*Третій рівень АТУ* становлять адміністративно-територіальні одиниці базового рівня – сільські, селищні і міські ради, які нині називають *територіальними громадами*. Ключове питання АТР на базовому рівні – соціально-економічна самодостатність територіальних громад, тобто їх спроможність самотужки вирішувати біжучі соціальні та економічні проблеми своєї життєдіяльності. У більшості проектів АТР пропонується укрупнення територіальних громад шляхом об'єднання сучасних сусідніх сільських, селищних та міських спільнот. Але такий підхід не може бути суцільним. Наприклад, в межах Одеської області є села людністю 50-100 жителів, які вочевидь потребують об'єднання у територіальні громади, і, разом з тим, наявні крупні села до 2-3 тис. жителів і більше, які є цілком самодостатніми. Дуже делікатним є питання укрупнення територіальних громад у поліетнічних регіонах.

Пріоритетним напрямком сьогодні є проведення адміністративно-територіального реформування «знизу», з мікрорегіонального рівня – рівня первинних територіальних соціумів (громад). В цьому контексті актуальним і необхідним є мікрорегіональні дослідження факторів і особливостей соціально-економічного розвитку територіальних громад в межах окремих обласних регіонів країни, аналіз їх природних, екологічних, розселенських умов, демографічного потенціалу, населених пунктів,

розвитку місцевого господарства, місцевих фінансових ресурсів тощо як основних складових їх соціально-економічної самодостатності.

Укрупнення територіальних громад як засіб підвищення їхньої соціально-економічної та фінансової спроможності можливе лише в разі існування об'єктивних місцевих передумов щодо такого об'єднання. В перспективі укрупнення потребує створення необхідних умов і механізмів для його проведення: завершення реорганізації сільськогосподарських підприємств, підвищення ефективності сільськогосподарського виробництва, залучення інвестицій, розвиток соціальної інфраструктури, встановлення регулярного транспортного сполучення між населеними пунктами; стабільне поповнення місцевих бюджетів, адресне планування коштів для потреб соціально-економічного розвитку населених пунктів; врахування у нормативах бюджетної забезпеченості витрат, пов'язаних з одержанням жителями малих поселень необхідних послуг не за місцем проживання та ін.

Пропонується така *таксономія* нового АТУ України: *регіон (край)* – АТО регіонального рівня; *округа (область)* – АТО субрегіонального рівня; *муніципалітет, громада* – АТО базового рівня. *Громада* – об'єднання жителів декількох сільських поселень із спільними інтересами функціонування і розвитку власної території, створене для вирішення питань місцевого значення шляхом формування органів місцевого самоврядування. Одиницями середнього рівня управління повинні стати *округи*, сформовані на основі виділення субрегіонів як міжрайонних територіальних соціально-економічних систем. За умови збереження поділу населених пунктів на селища міського типу і міста пропонують ввести нові АТО – муніципалітети. *Муніципалітет* – адміністративно-територіальна одиниця, утворена на основі міського поселення (міста, селища міського типу), і може включати інші поселення. Муніципалітети утворюються на основі локальних систем розселення, центром якої є місто чи селище міського типу з населенням більше 5 тис. осіб (з перспективним утворенням

*містечок* з чисельністю населення від 5 до 20 тис. осіб). Пропонують також виділяти: *муніципалітети окружного рівня*, які утворюються на основі середніх, великих, крупних, мільйонних міст і міських агломерацій, що не мають чітко виділеного центрального міста; та *муніципалітети регіонального рівня* – Київ, Севастополь, в перспективі – нові «регіональні столиці» Харків, Донецьк, Одеса, Львів та ін.).

Окремі громади можуть мати статус *міста – району* та *міста – регіону*. *Місто – район* – це громада, в межах якої наявне хоча б одне місто з населенням не менше 70 тис. жителів і населення якої забезпечується послугами відповідно до загальнодержавних соціальних стандартів. До складу міста – району не можуть входити інші громади. *Місто-регіон* – це громада, що має хоча б одне місто людністю не менше 750 тис. жителів та населення якої забезпечується послугами відповідно до стандартів. До міст – регіонів віднесені міста зі спеціальним статусом – Київ та Севастополь. До складу міст – регіонів не можуть входити інші громади. В містах з населенням не менше 450 тис. осіб можуть утворюватись *райони в місті* у кількості не менше трьох, які не є самостійними АТО.

*Районом* є АТО, територія якої складається з громад та має відповідну інфраструктуру, що забезпечує життєдіяльність населення. В межах району повинно проживати не менше 70 тис. жителів. За умови низької густоти населення (у два та більше разів нижче середньої в Україні) можливе створення районів з населенням від 40 тис. жителів. У проекті АТР введена ще одна нова АТО – *регіон*. Регіонами є АРК, області, міста-регіони.

У проекті закону «Про адміністративно-територіальний устрій» пропонується, зокрема, довести мінімальну чисельність населення району до 70 тис. жителів, міста-району – так само до 70 тис., громади – не менш 5 тис. жителів; крупні міста віднести до міст-регіонів з населенням не менше 750 тис. жителів. В інших проектах пропонують зберегти внутрішньообласну адміністративно-територіальну структуру незмінною, але створити внутрішні

асоціації районів у вигляді *територіально-виробничих адміністративних систем*. Є пропозиції укрупнити першу ступінь адміністративного поділу і згрупувати сучасні області у 8-10 *регіонів-земель* чи *країв*.

Більша частина пропозицій і проектів щодо нового АТУ країни має таку спрямованість:

1. *Регіоналізація* – виділення адміністративно-територіальних одиниць *першого рівня* регіональних розмірів, які відповідають кільком об'єднаним сучасним областям. Таких одиниць повинно бути небагато (6-10); кожна з них буде мати свою регіональну столицю – як правило, місто з населенням близько чи більше 1 млн. чол. Вони можуть носити назви *край, земля, регіон*. Дана територіальна одиниця утворюється з метою здійснення державної регіональної політики та регіонального самоврядування, наближених до стандартів європейських країн. Межі регіонів, особливо природно-географічних, історико-географічних, можуть не співпадати з наявним адміністративним поділом. Але суспільно-географічна регіоналізація країни повинна певною мірою враховувати майбутній адміністративно-територіальний устрій. З точки зору державного управління неспівпадання меж регіонів та адміністративно-територіальних одиниць неприпустиме.

2. *Подрібнення обласного поділу* з метою формування більш деталізованого і рівномірного щодо розмірів і людності *середнього рівня АТУ*. З огляду на кількість середніх і великих міст, які можуть бути адміністративними центрами, нових АТО другого рівня може бути 80-100. Вони можуть носити назви: *округа, повіт, область*. Зіставно з чинною системою територіального поділу округи (області) об'єднують 5-6 сучасних районів. Такі одиниці створюються з метою наближення органів державної влади і державних послуг до населення (послуги, що за діючим порядком надаються на обласному рівні). Так, наприклад, якщо сьогодні для реєстрації статусу приватного підприємця мешканець Рені має подолати близько 300 км. до Одеси, житель Кодими – 270 км. і т.д., то за умови створення округу ця відстань скоротиться до 30-50 км.



3. *Нижчий рівень АТУ* слід формувати як *базовий*, такий, що виділяє територіальні громади. Цей рівень може носити назву *громада, волость*. До адміністративно-територіальної одиниці нижнього рівня входять жителі одного або декількох поселень, вона має визначені в установленому законом порядку межі своєї території і є територіальною основою для створення та діяльності органів місцевого самоврядування. Основним критерієм утворення територіальних одиниць цього рівня є *соціально-економічна самодостатність*, що визначається як можливість виконувати питання місцевого значення за рахунок власних матеріальних та фінансових ресурсів. Об'єктивно самодостатність може бути забезпечена за рахунок збільшення кількості населення та площі громад у порівнянні з існуючою ситуацією. Міста, що являють собою окремі АТУ третього рівня, за населенням можуть бути значно більшими від сільських громад.

Подібний підхід, зокрема, представлений у проекті нового АТУ України, розробленому у 2000 р. державним інститутом «Діпромiсто». В основу були покладені, з одного боку, такі пріоритетні стратегічні цілі соціальної політики, як рівнодоступність для всіх громадян України соціально-культурних закладів з надання різноманітних послуг, а з іншого боку – межі економічної доцільності функціонування цих закладів. Згідно з цим проектом, удосконалення АТУ України полягає в наступному:

– замість 24 областей пропонується створити 7 країв:

- 1) Центральний (Київська, Житомирська, Черкаська, Чернігівська області);
- 2) Східний (Полтавська, Сумська, Харківська);
- 3) Донецький (Донецька, Луганська);
- 4) Причорноморський (Миколаївська, Одеська, Херсонська);
- 5) Подільський (Вінницька, Тернопільська, Хмельницька);
- 6) Західний (Волинська, Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська, Рівненська, Чернівецька);
- 7) Придніпровський (Дніпропетровська, Запорізька, Кіровоградська);

зберігають сучасний статус АР Крим, міста Київ та Севастополь;

– замість 490 сучасних районів створюються 76 нових адміністративно-територіальних одиниць (з населенням 150-200 тис. осіб, площею 3-5 тис. кв. км) на основі одного чи кількох міст державного, республіканського або обласного значення і груп прилеглих районів. Ці АТО формують другий рівень АТУ країни (їх назва не пропонується);

– замість майже 12 тисяч сільських, селищних і міських рад на базі місцевих систем розселення пропонується створити 734 територіальних громади – адміністративно-територіальних одиниці нижчого (базового) рівня з населенням не менше 40 тис. осіб, територією близько 1 тис. кв. км.

Розглянемо ще один проект нового АТУ країни, розроблений А. І. Доценко. Автор пропонує дворівневий адміністративний поділ України на краї та повіти. Базовим рівнем нового АТУ слугує повітовий поділ, який максимально враховує історико-географічне розселення населення. Надалі повіти об'єднані у 12 країв (табл. 28, рис. 33). Спеціальний адміністративний статус має столичний округ на чолі з Києвом. Загальна особливість даного проекту АТУ полягає у його орієнтації на територіальні системи розселення та відхід від чинної системи адміністративно-територіального поділу країни. Підкреслимо, що це один з небагатьох проектів, що пропонує принципово нові засади АТУ, а не просте групування областей у регіони. Разом з тим пропонований проект викликає багато роздумів і питань щодо складу і меж окремих країв та їх головних міст – крайових столиць.

Помітно різняться пропозиції різних авторів щодо нового АТУ країни на базовому рівні. Зокрема, замість сільських і селищних рад пропонують створити *волості* площею 0,2-0,4 кв.км з населенням 8-12 тис. осіб. Пропонують також відновити в Україні статус *містечок* і відносити до них поселення людністю від 5 до 20 тис. жителів, більша частина яких не зайнята у сільському господарстві. Є пропозиції надати офіційний статус *слободам і слободкам, хуторам, монастирям*. Відомі пропозиції щодо укрупнення адміністративних

районів і створення на їх основі мережі *повітів* з орієнтовною чисельністю населення 120-180 тис. жителів.

Таблиця 28

**Крайовий поділ України (за А.І. Доценко, 2003)**

<b>Назва краю</b>	<b>Склад краю</b>	<b>Центр краю</b>
1) <i>Карпатський</i>	Закарпатська область, гірські і передгірські райони Львівської, Івано-Франківської і Чернівецької областей	м. Івано-Франківськ
2) <i>Галицький</i>	у межах лісостепової та поліської частин Львівської, північних районів Івано-Франківської, західних - Тернопільської, південних - Волинської областей	м. Львів
3) <i>Подільський</i>	у межах Тернопільської ( без північних та західних районів), Хмельницької (без північних районів), Вінницької, східних районів Івано-Франківської та Чернівецької областей	м. Хмельницький
4) <i>Волинський</i>	у межах лісостепової зони, що включає південні райони Волинської, Рівненської та Житомирської, а також північні - Тернопільської та Хмельницької областей	м. Рівне
5) <i>Поліський</i>	поліські райони Волинської, Рівненської, Житомирської, Київської, Чернігівської та Сумської областей	м. Коростень
6) <i>Центрально-український</i>	у межах Черкаської та Кіровоградської, а також південних районів Київської області	м. Черкаси
7) <i>Лівобережно-український</i>	у межах Полтавської, Сумської, Чернігівської, Київської, Черкаської та Кіровоградської областей	м. Лубни
8) <i>Слобожанський</i>	Харківська область, північні райони Луганської (Старобільщину, що була у XIX ст. частиною Слобожанського краю), південні райони Сумської області	м. Харків

## Продовження табл. 28

9) <i>Східноукраїнський</i>	у межах Донецького вугільного басейну - південно-західні райони Луганської, північні Донецької та східні Дніпропетровської областей,	м. Донецьк
10) <i>Придніпровський</i>	у межах Дніпропетровської (без східних районів), північних районів Запорізької, Херсонської та Миколаївської областей	м. Дніпропетровськ
11) <i>Приазовський</i>	нова адміністративно-територіальна одиниця, яку не пропонував ще жоден із українських вчених. Разом з тим тут на початку XVIII ст. існувала Азовська губернія. Це південні райони Донецької, Запорізької та Херсонської областей	м. Бердянськ
12) <i>Причорноморський</i>	Автономна Республіка Крим, м. Севастополь, Одеська область, південні райони Миколаївської та Херсонської областей	м. Одеса

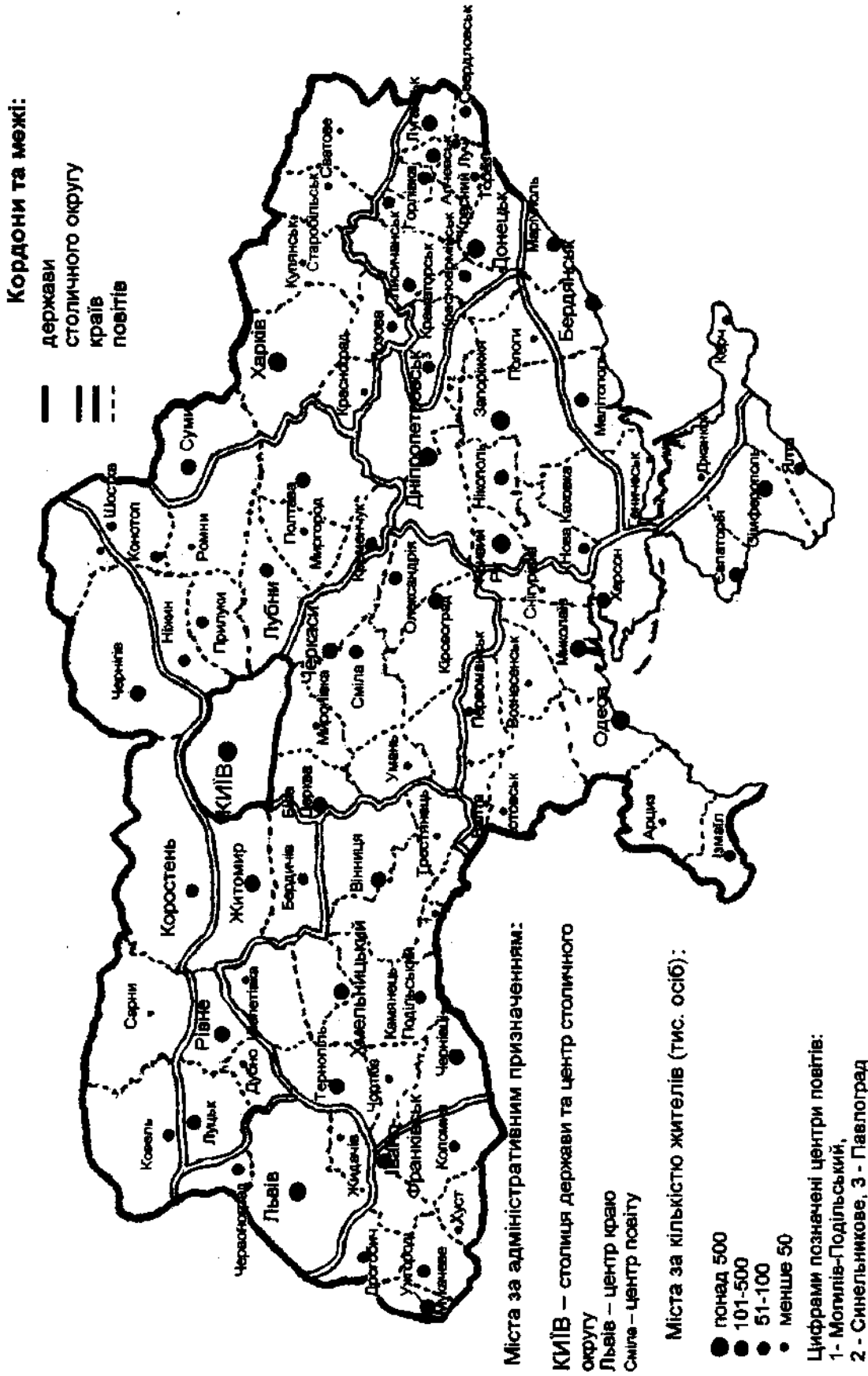


Рис. 33. Схема нового АТУ України (за А.І. Доценко, 2003)

## **12.4. Суспільно-географічні концепції та підходи у дослідженні адміністративно-територіального устрою**

У контексті суспільно-географічних досліджень АТУ розглядається як складна територіальна (географічна) система, яка сформувалась в результаті тривалого територіального поєднання і взаємодії природного, соціально-економічного і політичного середовищ в результаті здійснення соціумом специфічної діяльності управління. Адміністративно-територіальний устрій є тим первинним каркасом, який дає можливість обґрунтовано приймати та впроваджувати управлінські рішення, причому ефективність цих рішень напряму залежить від досконалості устрою, а структура самого устрою, в свою чергу, потребує періодичних змін відповідно до трансформації політичного, соціального та економічного стану суспільства. Завдання суспільної географії при вивченні АТУ – з'ясувати територіальні закономірності і дати конкретні пропозиції для вдосконалення адміністративно-територіальних систем, дослідити питання, пов'язані з територіальними аспектами життєдіяльності суспільства, проаналізувати соціально-економічні зв'язки і доступність управлінських центрів, площу і людність адміністративних одиниць, історико-географічну, природно - ресурсну, соціально-демографічну, господарську диференціацію території країни.

АТУ є об'єктом міждисциплінарних досліджень, але значна частина питань АТУ відноситься до суспільно-географічної проблематики. Географи досліджують сутність АТУ як складного суспільно-географічного феномену, який виникнув у результаті еволюції суспільства, ускладнення його взаємодії з навколишнім середовищем, розвитком форм його життєдіяльності, формуванням соціально-політичних інституцій та зон їх впливу.

Методологічно-концептуальна область суспільно-географічного дослідження АТУ охоплює ряд взаємопов'язаних, але цілком виокремлених суспільно-географічних концепцій: територіальної

організації суспільства, територіальних соціально-економічних систем, територіальних соціумів, систем розселення, територіальних систем обслуговування, соціально-економічного районування та регіоналізації. Ці концепції містять положення, які повинні стати основними принципами виділення АТО, визначення їх оптимальної кількості на різних рівнях управління, параметрів оптимальної доступності адміністративних центрів. В суспільно-географічному розумінні АТУ являє собою важливу складову **територіальної організації суспільства** (ТОС), втіленням її ієрархічно впорядкованої функціонально-управлінської структури. Підкреслимо, що концепція ТОС є стрижнем усієї предметної області суспільної географії. Поняття територіальної організації суспільства в широкому розумінні слова охоплює всі аспекти просторової диференціації природного середовища, населення та господарства, розміщення продуктивних сил, регіональних відмінностей у виробничих відносинах, розселенні людей, взаємодії суспільства та природи, територіального поділу праці, а також проблеми регіональної соціально-економічної політики. В більш вузькому розумінні воно включає такі категорії, як політична та адміністративно-територіальна організація держави, регіональне управління, регіональний розвиток.

Методологічно близька до АТУ **концепція територіальних соціально-економічних систем (ТСЕС)**. *Територіальна соціально-економічна система (ТСЕС)* – таке просторове поєднання населення, соціальної, економічної і екологічної сфер, у якому на основі їх взаємозв'язку, збалансованості та взаємодоповнення створюються оптимальні умови для життєдіяльності суспільства. Головною передумовою формування ТСЕС є формування *соціуму* – сукупності людей, які мешкають (територіально зосереджені) на певній території, об'єднані певними соціальними взаємовідносинами, спільністю умов життєдіяльності, інтересів і цілей розвитку. Соціум – це населення, яке постійно живе на даній території і зацікавлене у створенні оптимальних умов для власної життєдіяльності, а ТСЕС – це *територіальний соціум*, основною ознакою якого виступає

територіальна єдність. Соціум має свою соціальну, управлінську (адміністративну, муніципальну, громадську) структуру, взаємодіє з навколишнім середовищем. Соціум реалізує специфічні територіальні інтереси, які включають орієнтацію на створення збалансованого господарського комплексу, пропорційний розвиток сфери обслуговування, раціональне природокористування та ін.

Визначення та аналіз реально існуючих, об'єктивно сформованих ТСЕС, їх співвідношення з існуючими адміністративно-територіальними структурами важливе для оцінки ефективності АТУ та визначення шляхів його оптимізації. Неспівпадання меж ТСЕС і АТУ може спричиняти серйозні проблеми. Суспільна географія розглядає *територіальний зріз адміністративного реформування*, який полягає у вивченні особливостей територій, головних факторів і закономірностей їх розвитку, виділенні об'єктивно існуючих соціально-економічних, природно-господарських, агроландшафтних територіальних систем з метою визначення адміністративно-територіальних (управлінських) утворень, які характеризуються природною, розселенською, соціо-господарською цілісністю і є самодостатніми стосовно власного соціально-економічного розвитку і задоволення потреб населення.

Одним із важливих напрямків суспільно-географічних досліджень АТУ є визначення *ієрархічних рівнів ТСЕС*, таких, що можуть стати різнорівневими адміністративно-територіальними одиницями. Проблема визначення територіальних рівнів управління в системі АТУ вирішується в площині багаторівневої територіальної організації суспільства і соціально-економічного системоутворення. Рівнями ієрархії територіальних систем, перспективними щодо створення нових адміністративних утворень, є регіональний, субрегіональний, кущовий, локальний (рівень сільської територіальної громади), точковий (населений пункт).

В географії населення сформувалась ***концепція територіальних систем розселення***, що має значний теоретичний і методичний доробок, користується достатньо сформованим



понятійно-концептуальним апаратом. Під *територіальною системою розселення* (ТСР) розуміються сукупність функціонально взаємопов'язаних поселень різних типів і рангів, в межах якої інтенсивність, частота, глибина внутрішніх міжпоселенських зв'язків вище зовнішніх. На даний час у вітчизняному містобудуванні системи розселення класифікують за наявним адміністративним поділом: ТСР – національна, регіональні (обласні), міжрайонні, районні, локальні. Але такий підхід методологічно неправильний. Не система розселення повинна наслідувати адміністративний поділ, а навпаки – АТУ повинен спиратися на об'єктивну історико-географічну основу, якою є розселення населення. Згадаємо, що Одеська область протягом 35 років п'ять разів змінювала свій АТУ. То що ж, кожен раз змінювались і системи розселення? Відповідь очевидна – ні. Система розселення залишалася генетично вкоріненою та практично незмінною.

Територіальні системи розселення повинні виступати як просторовий базис управління, як основа для адміністративно-територіального устрою за принципом внутрішньої спорідненості, пов'язаності та цілісності території. З іншого боку, оптимальне функціонування ТСР будь-якого рівня і рангу може бути досягнуто за умови, що сформоване просторове поєднання міських і сільських поселень виступає і як об'єкт управління з боку офіційних органів управління. Системи розселення традиційно прив'язувались до АТУ, але за ступенем об'єктивності пріоритетним є саме розселення. Дослідження систем розселення на загальнонаціональному, регіональному, локальному рівні повинні створити об'єктивну історико-географічну основу для виділення АТО відповідних ієрархічних рівнів, оцінки їх співвідношення з адміністративно-територіальним поділом і вироблення підходів і рекомендацій щодо вдосконалення останнього.

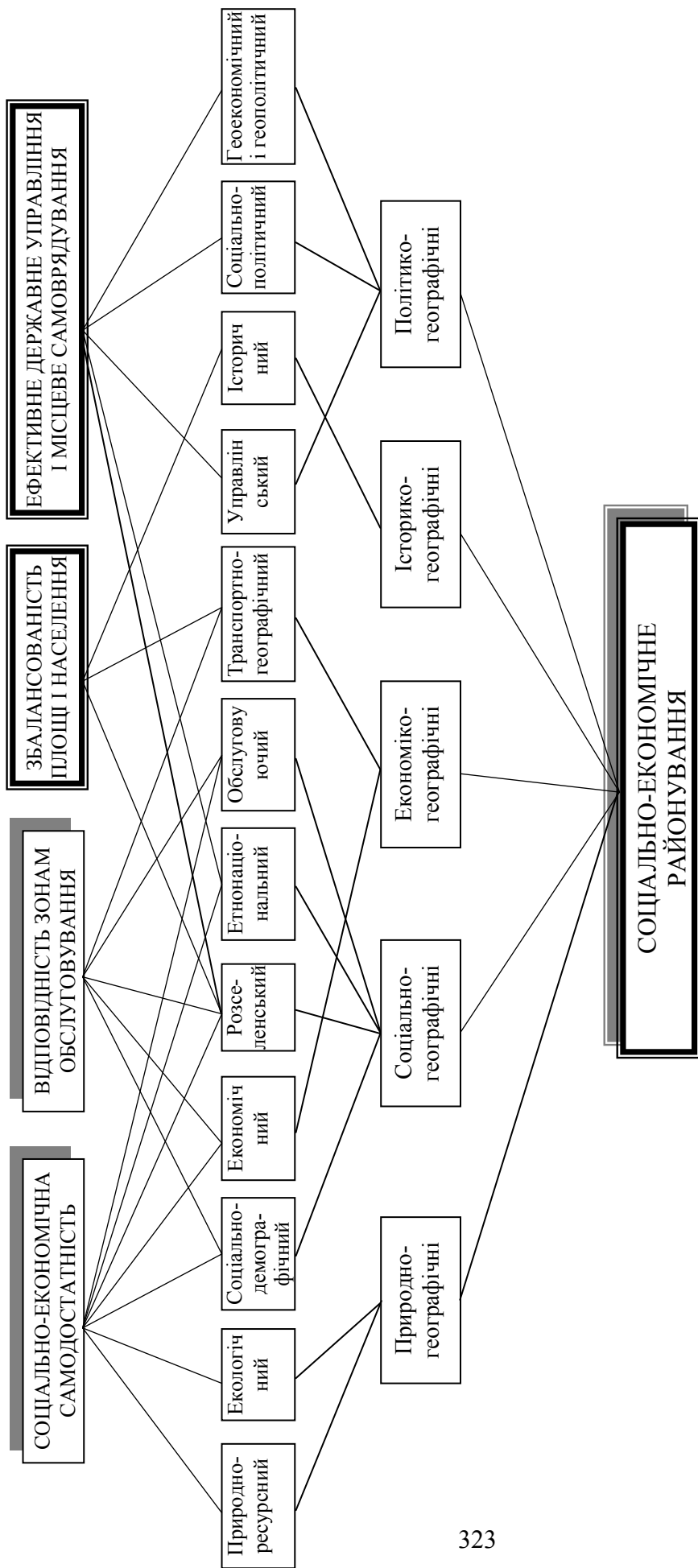
Необхідною умовою для відтворення і всебічного розвитку територіальних соціумів є розвиток сфери послуг і формування *територіальних систем обслуговування* у вигляді центрів і зон обслуговування різних рангів. Визначення таких систем відбувається

через функціональну ієрархію поселень в системі розселення методом їх ранжування за переліком і радіусами різних видів обслуговування та визначення різнорівневих зон обслуговування. Для встановлення ієрархії поселень і визначення зон обслуговування можуть бути застосовані різні методики, зокрема, *теорія центральних місць* (за В. Кристаллером та А. Льюшем).

Близькою і корисною для обґрунтування АТУ стала розробка питань *районування та регіоналізації країни*. В соціально-економічній географії організація АТУ розглядалась як окремий вид *районування*. На теренах колишнього Радянського Союзу було розроблено чимало проектів і здійснено реформ АТУ, спільною рисою яких було намагання поєднати адміністративно-територіальний поділ з економічним районуванням. Основними принципами, що повинні бути покладені в основу АТУ, були економічний профіль території, чисельність та густота населення, національний склад, тяжіння населення до певних економічних центрів, напрямок і характер шляхів сполучення тощо.

На рисунку 34 представлені суспільно – географічні чинники та критерії, які необхідно враховувати при розробці АТУ. Основними *суспільно-географічними факторами*, що визначають АТУ, є такі чинники:

- 1) *історико-географічні (суспільно-історичні)* – форми територіально-управлінських структур, які існували в процесі заселення і освоєння території;
- 2) *природно-географічні чинники*: природно-ресурсний; екологічний.;
- 3) *соціально-географічні*: розселенський; соціально-демографічний; фактор сфери обслуговування (відображує рівні розвитку соціальної інфраструктури і благоустрою населених пунктів, центри і зони обслуговування території); соціально-політичний; етнонаціональний;
- 4) *економіко-географічні чинники*: економічний (показники розвитку місцевого господарства); транспортно-географічний;



фактори АТУ  
 загальні критерії АТУ  
 критерії безпосередньої реалізації

**Рис. 34. Суспільно-географічні фактори і критерії оптимізації**

5) *політико-географічні*: управлінський (особливості регіонального управління за різними галузями і сферами діяльності); геополітичний; гео економічний (загальна стратегія розвитку регіону на тлі національного і міжнародного середовища під впливом факторів глобалізації і регіоналізації).

Визначення ступеню та співвідношення впливів зазначених факторів на процеси становлення, функціонування і розвиток адміністративних утворень є важливим напрямом суспільно-географічних досліджень.

*Критерії АТУ* повинні ґрунтуватись як на потребі ефективного управління територією з адміністративного центру, так і на потребі врахування різних ознак та властивостей, що притаманні окремим територіям.

*Соціально-економічну самодостатність* адміністративно-територіальної одиниці розуміють як можливість виконувати питання місцевого значення за рахунок власних матеріальних та фінансових ресурсів. Головними функціями, що визначають соціально-економічну самодостатність АТО, є забезпечення соціально-економічного та національно-культурного розвитку території і охорони довкілля. Щодо статусу адміністративно-територіальних одиниць, то тут головний критерій – спроможність виконувати ці функції на певному (загальнодержавному, регіональному, місцевому, базовому) рівні – *принцип субсидіарності*. Критерій *відповідності зонам обслуговування населених пунктів* виходить з наступних положень: а) транспортна доступність адміністративних центрів; б) відповідність центрів системам обслуговування певних рівнів, що склались в межах даної території, зокрема, відповідність адміністративних центрів центрам обслуговування населення різних рангів; в) вибір на роль адміністративних центрів населених пунктів з високим рівнем соціально-економічного розвитку. Критерій *збалансованості площі та чисельності населення*, на який орієнтує світовий історичний

досвід, є одним з основних при створенні адміністративно-територіальних одиниць.

До визначення критерію *ефективності державного управління і місцевого самоврядування* треба підходити з двох сторін. З одного боку, адміністративно-територіальний поділ слід розглядати «зверху», з боку держави, ґрунтуючись на принципі організації ефективного управління господарством країни. З іншого боку, на різних територіях всередині країни відбувається об'єктивний процес їх самоорганізації і створюються умови для виникнення місцевого самоврядування. Ці процеси не повинні розглядатися як протилежні, але й не повинні накладатися і дублювати один одного.

**Контрольні питання:**

1. Що являє собою адміністративно-територіальний устрій (АТУ)? Поясніть зміст базових понять «адміністративно-територіальний поділ» (АТП) та «адміністративно-територіальна одиниця» (АТО).
2. Як визначає принципи АТУ країни конституція України?
3. Характеризуйте сучасний АТУ країни (рис. 32, с. 299). Покажіть недоліки і протиріччя чинної системи АТУ.
4. Покажіть найбільш істотні і актуальні проблеми АТУ країни, що зумовлюють необхідність проведення адміністративно-територіальної реформи.
5. Схематично представте еволюцію АТУ України в історико-географічному контексті.
6. Як визначають принципи реформування адміністративно-територіального устрою та місцевого самоврядування у наш час?
7. Поясніть цільові настанови концепції трьохрівневого АТУ України. Характеризуйте таксономію АТО за трьохрівневим адміністративно-територіальним поділом країни.
8. Які нові АТО пропонують ввести у сучасних проектах нового АТУ?
9. Характеризуйте цільові настанови і кількісні параметри нового трьохрівневого АТУ України.

10. Проаналізуйте проект нового АТУ України, розроблений державним проектним інститутом «ДІПРОМІСТО» (2000 р), позначте його переваги й недоліки.
11. Розгляньте проект нового АТУ країни, розроблений А.І.Доценком (2003 р). Характеризуйте його новизну та складність (табл. 28, с. 315; (рис. 33, с. 317).
12. Зробіть огляд суспільно-географічних концепцій, що мають безпосереднє відношення до адміністративно-територіального устрою країни:
  - концепція територіальної організації суспільства;
  - концепція територіальних соціально-економічних систем;
  - концепція територіальних систем розселення;
  - концепція територіальних систем обслуговування;
  - районування та регіоналізація країни.
13. Характеризуйте суспільно-географічні чинники АТУ (рис. 34, с. 323) та критерії оптимізації АТО.

## Розділ XIII. ПЛАНУВАННЯ ТЕРИТОРІЙ РЕГІОНІВ

---

---

### 13.1. Геопланування – конструктивний напрям сучасної географії

З часів переходу до осілого життя людство в той чи інший спосіб займається впорядкуванням території для потреб розселення. Як науковий напрям *планування території* веде свій відлік з кінця XIX ст., коли постали проблеми впорядкування густозаселених та інтенсивно освоєних територій – великих міст і приміських зон, індустріальних районів і густозаселених осередків. З цього часу розпочалась розробка *генеральних планів міст* і так званих *районних планувань (районних планіровок)* для густозаселених промислових районів. Ці роботи виконувалися переважно у крупних картографічних масштабах. З 1990-х років розпочалось *планування територій регіонів і країн*, яке розробляли вже в оглядових – середніх і дрібних картографічних масштабах.

На даний час планування територій набуло значного поширення: У різних країнах його ведуть у різних формах – розроблення генеральних планів міст, районне планування, ландшафтне планування, регіональне планування, територіальне планування. У вітчизняній географії всі ці підходи об'єднують в один науковий напрям – *геопланування*.

Свого часу Е.Б. Алаєв запропонував новий науковий напрям географічних досліджень: *геопланіровка* – наука про раціональне (ефективне та інтенсивне) використання території (територіальних ресурсів) конкретного ареалу (у нашому контексті – регіону) шляхом раціонального розміщення виробничих підприємств, комунікацій і місць розселення з комплексним врахуванням географічних,

економічних, архітектурно-будівельних та інженерно-технічних факторів і умов. Але подальшої розробки цей напрям у той час не одержав.

У 1980-х роках литовські географи та архітектори (А. Кончюс, А. Басалікас, В. Стаускас, П. Кавалаяускас) розробили *концепцію краєустрою* як один з підходів регіонального планування. Краєустрій являє собою територіальну організацію суспільства, що має на меті формування культурного ландшафту за всіма його компонентами. Методичним ядром краєустрою є комплекс дисциплін: суспільна географія, геобіологія, геоэкономика, ландшафтна географія і ландшафтна архітектура. Метою краєустрою виступає формування оптимальних територіальних антропо-екосистем, що визначає антропоєкологічний підхід цього напрямку. Принципами краєустрою є функціональна комплексність, соціальна доцільність, геоєкологічна цілісність, регіональна зумовленість, історична спадкоємність. Основним інструментом краєустрою є функціональне зонування території.

М.Д. Пістун називає планувальні розробки *конструюванням території*. У загальній схемі управління регіональним розвитком конструювання території регіону завершує прогнозування, індикативне планування.

У світовій практиці, зокрема в європейських країнах планування територій стало обов'язковою складовою управління соціально-економічним розвитком. Планувальні схеми розробляють для всіх регіонів, для країн в цілому, для груп сусідніх країн та макрорегіонів.

Пріоритетними щодо планувальних розробок є такі найбільш проблемні території:

- 1) великі міста та їх приміські зони й агломерації;
- 2) периферійні регіони зі слаборозвиненою інфраструктурою та депресивним розвитком;
- 3) райони із застарілою структурою виробництва – старопромислові райони з ознаками депресивності.



Планування територій регіонів поєднує різноманітні галузево–компонентні розробки з комплексними схемами розміщення та розвитку продуктивних сил. Як приклад, наведемо тематичні напрями планування територій регіонів:

- 1) планувальна організація господарства регіону;
- 2) ареали випереджаючого зростання та полюси росту;
- 3) інженерна інфраструктура регіону;
- 4) транспортно-логістична інфраструктура регіону;
- 5) регіональна система розселення та її розвиток;
- 6) якість життя населення регіону;
- 7) історико-культурний каркас регіону і охорона об'єктів культурної спадщини;
- 8) планувальна організація рекреаційної діяльності в регіоні;
- 9) планувальна організація природокористування в регіоні;
- 10) природоохоронна діяльність в регіоні;
- 11) регіональна екологічна мережа і природний каркас екологічної безпеки території.

Цей перелік може бути продовжений в залежності від актуальних проблем соціально-економічного розвитку регіону.

### **13.2. Генеральна схема планування території України**

Відповідно до постанови Кабінету Міністрів України «Про розроблення проекту Генеральної схеми планування території України» (1997 р.) Українським державним інститутом проектування міст «Діпромісто» з участю Ради по вивченню продуктивних сил НАН України, академічних та відомчих науково-дослідних інститутів та установ був розроблений проект *Генеральної схеми планування території України*. Надалі Генеральна схема планування території України була затверджена Законом України (7 лютого 2002 р.) і запропонована до реалізації центральним і регіональним органам державної влади та місцевого самоврядування.

Генеральна схема (ГС) планування території України визначає пріоритети та концептуальні засади планування і використання

території країни, вдосконалення систем розселення, забезпечення сталого розвитку регіонів і населених пунктів, розвитку виробничої, інженерно-транспортної та соціальної інфраструктури, формування *національної екологічної мережі*. Вона включає такі складові: (а) аналіз стану використання території України; (б) обґрунтування основних напрямків використання території України; (в) пропозиції щодо реалізації ГС. Сучасне використання території країни відзначається надмірним техногенним навантаженням на довкілля, високим ступенем його забруднення та природно-техногенних небезпек. Для існуючої системи розселення властива неузгодженість соціального, економічного, містобудівного та екологічного аспектів розвитку населених пунктів та прилеглих територій, надмірна концентрація населення та виробництва у великих містах, уповільнений розвиток більшості середніх і малих міст, селищ і сіл, недостатній рівень розвитку соціальної та інженерно-територіальної інфраструктури.

У ГС території систематизовані за видами переважного використання таким чином:

*(1) території з інтенсивною, переважно промисловою, міською житловою та громадською забудовою – зони урбанізації, в тому числі:*

*(1а) з критичним рівнем виробничо-містобудівного освоєння (міста з населенням понад 500 тис. жителів, а також міста Севастополь, Сімферополь, Херсон, їх приміські зони; центральна частина Донбасу);*

*(1б) з високим рівнем виробничо-містобудівельного освоєння (приміські зони Києва, Черкас, Чернігова, Житомира, Вінниці, Полтави, Сум і Кіровограда; райони, що оточують центральну частину Донбасу);*

*(1в) із середнім рівнем виробничо-будівельного освоєння (Красноперекопський і Керченський промислові райони АР Крим; Нікопольський марганцеворудний басейн та Західний Донбас; території, що прилягають до решти обласних центрів та розвинених промислових центрів з населенням понад 50 тис. жителів, які відіграють роль переважно міжрайонних центрів розселення);*

(2) території переважно агропромислового виробництва та сільської забудови - зони сільського господарства;

(3) території та об'єкти природно-заповідного фонду, ліси, водно-болотні угіддя, землі водного фонду, рекреаційного та оздоровчого призначення, інші природні території, важливі для збереження біологічного та ландшафтного різноманіття – зони національної екологічної мережі;

(4) зона радіаційного забруднення, в тому числі території:

а) відчуження та безумовного (обов'язкового) відселення; б) гарантованого добровільного відселення; в) посиленого радіоекологічного контролю.

ГС визначає території, розвиток яких потребує державної підтримки, обґрунтовує напрямки та пріоритети розвитку соціальної та інженерно-транспортної інфраструктури, формування національної екологічної мережі. Реалізація ГС розрахована на два етапи: 1) 2001-2010 рр.; 2) 2011-2020 рр. На *першому етапі* передбачене вдосконалення законодавчого, наукового, інформаційного, проектного, організаційного забезпечення планування території на загальнодержавному рівні та здійснення першочергових заходів, зокрема організація моніторингу подальшої реалізації ГС. Протягом *другого етапу* необхідно здійснити всю заплановану систему заходів щодо планування території, відповідно до завдань ГС.

Генеральна схема планування території України включає 15 *проектних картографічних розробок*, які представлені такими картами:

1. Планувальна структура та види переважного використання території;
2. Територіальна організація національної екологічної мережі;
3. Система транспорту;
4. Оцінка містобудівного потенціалу;
5. Зони стимулюючого впливу транспортних коридорів на прилеглу територію;

6. Господарське зонування території;
7. Комплексна оцінка території за рівнем її господарсько-містобудівного освоєння;
8. Природно-заповідні та оздоровчо-рекреаційні території;
9. Територіальна організація туризму;
10. Системи розселення;
11. Транзитні газопроводи;
12. Магістральні газопроводи;
13. Магістральні нафтопроводи;
14. Продуктопроводи;
15. Електропостачання.

З представлених картографічних проектних розробок 11 є компонентно-галузевими, такими, що характеризують окремі галузі як чинники планувальної організації території, а 4 являють собою комплексні й синтетичні характеристики території з їх відповідними якісними та кількісними градаціями. Коротко прокоментуємо їх.

На карті планувальної структури та видів переважного використання території показані функціональні зони та режими їх господарського використання. Додатково виділені проблемні ареали за рівнями природно-техногенних небезпек, інтенсивності використання території та її інфраструктурного облаштування.

*Рівень містобудівного потенціалу території* характеризується за десятьма показниками, кожен з яких може мати три якісні градації за інтенсивністю використання території – найбільший, середній, найменший. Перелік показників такий:

- 1) *магістрально-інженерно-транспортна інфраструктура* - залізниці, автодороги, трубопроводи, ЛЕП (км / кв.км);
- 2) *водні ресурси* (кв.м житлової площі / куб.км водних ресурсів);
- 3) *соціальна інфраструктура* (кв.м житла/осіб);
- 4) *основні фонди промисловості* (млн.грн/1 тис.кв.км);
- 5) *щільність населення* (осіб / кв.км);
- 6) *рівень урбанізації* (% міського населення; % населення великих та крупних міст);

- 7) *містобудівне освоєння території* (% забудованих земель);
- 8) *щільність екомережі* (% земель природних ландшафтів, що підлягають особливій охороні);
- 9) *природно-заповідний, оздоровчо-рекреаційний та історико-культурний потенціал*;
- 10) *щільність планувального каркасу* – транспортні коридори, головні ріки та моря, прикордонні смуги (% території).

За сумарними оцінками цих десяти показників, кожний з яких може мати одну з трьох якісних градацій – багато, середньо, мало, визначають загальний рівень містобудівного потенціалу (області) як найвищий (1), високий (2) чи значний (3).

Значний інтерес для суспільно-географічних досліджень представляє *карта господарського зонування території*. Розробники встановили 9 *функціональних типів господарського використання території з переважанням несільськогосподарської діяльності*. З них 7 – монофункціональних (з переважанням одного типу – А-Г) і 2 – поліфункціональних, серед яких поєднання типу А з іншими типами та поєднання всіх інших типів (без типу А). На карті виділені *території з переважаючим розвитком*:

А – високо- та середньотехнологічних промислових виробництв з приміським типом сільського господарства; для них пріоритетним є розвиток комплексу постіндустріальних видів діяльності (передусім продукування інновацій);

В – середньо- та високотехнологічних промислових виробництв, частково із приміським типом сільського господарства, з пріоритетом модернізації виробництва, його часткової переспеціалізації, із орієнтацією на продукування інновацій;

С – середньо-, а в окремих випадках високотехнологічних промислових виробництв по переробці місцевої сировини, з пріоритетом модернізації виробництва, його часткової перепрофілізації;

Д – видобувної промисловості, виробництв по переробці мінеральної сировини, чи (та) технологічно зв'язаних з ними

матеріало- та енергоємких виробництв важкої індустрії, допоміжних виробництв, з пріоритетом модернізації виробництва на основі новітніх екофільних, ресурсозберігаючих технологій, зниження техногенного пресингу на природне середовище ;

Е – депресивних виробництв вугільної промисловості з пріоритетом галузевої реструктуризації та модернізації виробництва, зниження техногенного пресингу на природне середовище;

Ф – лікувально-, оздоровчо-, спортивно-рекреаційних, бальнеологічних та інших лікувальних ресурсів чи їх поєднань, з пріоритетом модернізації сфери сервісу, формування оздоровчо-туристичних комплексів та індустрії розваг міжнародного рівня;

Г – прикордонних (у тому числі і приморських) транзитно-транспортних функцій, з пріоритетом розвитку сучасних перевалочно-складських комплексів, виробництв по доробці, сортуванню, пакуванню вантажів , збиранню готових виробів і т.п.

Наступні вісім *функціональних типів* (Н1-Н8) характеризують сільськогосподарське використання територій. Розробники ГС розрізняють *території, де агрокліматичні умови визначають переважаючий розвиток зональноспеціалізованих виробництв агропромислового комплексу*, з пріоритетом інтенсифікації сільського господарства та модернізації виробництв по переробці місцевої сировини:

Н1 – м'ясо-молочне скотарство, виробництво м'ясної і молочної продукції; вирощування цукрових буряків і виробництво цукру; вирощування та переробка картоплі і льону (в гірських районах Карпат м'ясо-молочне скотарство, вівчарство та підсобне землеробство);

Н2 – м'ясо-молочне скотарство, виробництво м'ясної і молочної продукції , вирощування та переробка картоплі і льону;

Н3 – вирощування цукрових буряків і виробництво цукру; зернове господарство; м'ясо-молочне скотарство і свинарство, виробництво м'ясної і молочної продукції;

Н4 – зернове господарство; вирощування цукрових буряків і виробництво цукру; вирощування соняшнику та олійножирове виробництво; молочно-м'ясне скотарство і свинарство, виробництво молочної і м'ясної продукції;

Н5 – зернове господарство; вирощування соняшнику і олійножирове виробництво; молочно-м'ясне скотарство і свинарство, виробництво молочної та м'ясної продукції;

Н6 – зернове господарство; виноградарство та виноробство; вирощування овочів і фруктів та плодоовочеконсервне виробництво; м'ясо-молочне скотарство свинарство, вівчарство, птахівництво, виробництво м'ясної та молочної продукції;

Н7 – вирощування овочів і фруктів, плодоовочеконсервне виробництво; виноградарство та виноробство; вирощування й переробка тютюну та ефіроолійних культур; м'ясо-молочне скотарство, виробництво м'ясної та молочної продукції ;

Н8 – виноградарство та виноробство; вирощування овочів і фруктів та плодоовочеконсервне виробництво; вирощування та переробка тютюну.

Окремий *функціональний тип* (І) утворюють лісоресурсні території тривалого освоєння (з пріоритетом раціонального використання лісу, відновлення його природоохоронних функцій) . В *окремий тип* (F) виділені території, вилучені із господарського використання внаслідок аварії на Чернобильській АЕС – *зона відчуження*.

*Карта комплексної оцінки території* систематизує ділянки і райони за трьома ознаками:

1) *рівні господарсько-містобудівного освоєння території* – низький, нижче середнього, середній, високий, надвисокий, критичний;

2) *рівні забезпеченості території природними ресурсами містобудівного розвитку* – високий, середній, низький;

3) *рівні природно-техногенної безпеки території* – високий, середній, низький.

Комплексну оцінку території встановлюють за просторовим поєднанням тих чи інших якісних градацій трьох зазначених ознак.

Наведений перелік комплексних синтетичних карт дає оцінку містобудівного потенціалу території України, характеризує господарське використання територій, функціональне (господарське) зонування території країни, показує комплексну господарсько-містобудівну оцінку територій. Він може бути цікавим і корисним щодо вибору напрямків і тем суспільно-географічних досліджень для потреб планування територій.

### **13.3. Цільові настанови геопланування регіонів**

Головна мета планування територій – підвищення якості життя населення. Розв’язання такої задачі методами планування території має на увазі пошук найкращого просторового поєднання природи – населення – господарства на кожній ділянці території, а також у регіонах та країні в цілому. При цьому *планувальне впорядкування природного середовища* орієнтоване (рис. 35) на формування *природного каркасу екологічної безпеки території, планування розселення* – на просторову організацію населення з гарантованою екологічною безпекою та можливостями активної господарської діяльності, *розміщення виробництва* – на ефективне використання природно-ресурсного потенціалу території, трудових ресурсів та мінімізацію забруднення довкілля.

На рисунку представлена понятійно-концептуальна схема геопланування, на якій базове поняття «геопланування» співставлене з різними масштабами геопланувальних розробок та з плануванням території регіону за головними макрокомпонентами ландшафтної оболонки – природне середовище, населення, господарство. Показані також концептуальні напрямки планування території за головними складовими ландшафтної оболонки:

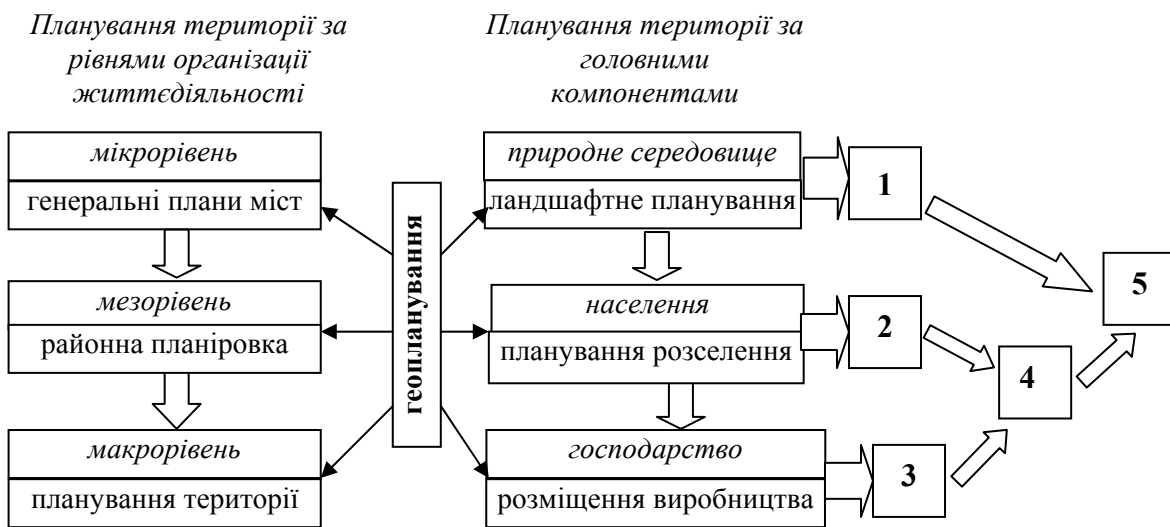
= *геопланування природного середовища* за найбільш загальним підходом має на меті створення природного каркасу екологічної



безпеки території; за існуючими напрямками планувальних розробок це ландшафтне планування;

= планування розселення може бути названо *екістичним плануванням*, що має на меті геопросторове впорядкування розселення населення;

= впорядкування господарської діяльності у контексті геопланувальних розробок – це *геопросторове розміщення господарства (господарське планування)*



- 1** формування природного каркасу екологічної безпеки території
- 2** екістичне геопланування
- 3** господарське геопланування
- 4** формування каркасу антропогенно - техногенних навантажень
- 5** обґрунтування планувальних рішень: поєднаний аналіз природного середовища – населення - господарства

**Рис. 35. Понятійно-концептуальна схема геопланування**

Поряд із зазначеними покомпонентними геопланувальними розробками планування території регіону має на меті їх співставний аналіз та розроблення інтегральних геопланувальних картосхем. Такими є каркас антропогенно-техногенних навантажень території регіону (4), та карта (тематична серія карт) які обґрунтовують заключні геопланувальні рішення (5) методом поєданого аналізу каркасів природної безпеки (1) та антропогенно-техногенних навантажень (4). Змістовна характеристика цих напрямків геопланувальних розробок показана далі.

Цільова настанова геопланування – перехід від моделей (карт) сучасного використання територій регіонів країни до проектних схем (карт) територіальної організації регіонів. Робоча гіпотеза цих робіт така. Наявне використання територій формувалося у процесах їх зростаючого господарського освоєння, без належного планування, доволі невпорядковано, часом хаотично. В умовах інтенсифікації природокористування у кожному регіоні зростає дефіцит територій для головних видів господарської діяльності, множаться конфліктні ситуації між різними видами природокористування, різко знижується економічна ефективність природокористування і господарської діяльності в цілому, зростають соціально-екологічні та природоохоронні проблеми. Саме такі проблеми покликали до життя наприкінці ХХ ст. – необхідність планування територій і активізували відповідні наукові географічні розробки.

#### **13.4. Методичні засади геопланування регіонів**

Методична схема геопланування (рис. 36) складена чотирма блоками. Додатковою пунктирною обвідкою на схемі виділені напрямки досліджень, які на даний час не мають методологічного та методичного обґрунтування і потребують відповідних розробок. Цільова настанова **першого блоку** – складання карти чи тематичної серії карт, що відображують сучасне використання території регіону. У «чистому вигляді» таких карт на даний час не існує. Для їх розроблення необхідно проаналізувати наявне природокористування в регіоні, систематизувати його на головні різновиди, встановити змістовні і технічні особливості їх картографування.





**Рис. 36. Методична схема геопланування регіону**

Для головних різновидів природокористування і відповідних варіантів господарського використання територій необхідно визначити наявні протиріччя і конфліктні ситуації: дефіцит земель для основних видів економічної діяльності, випадки територіальної сумісності-несумісності відповідних різновидів природокористування та ін. Проблемні і конфліктні ситуації щодо територіального розподілу видів природокористування та господарської діяльності необхідно показати на картах. Цей напрям тематичного картографування як такий в цілому ще не розроблений.

Для головних видів господарської діяльності будуть потрібні окремі карти їхньої територіальної організації з урахуванням напрямків і масштабів перспективного розвитку. Планування території повинно враховувати переваги пріоритетних виробництв, галузей і видів економічної діяльності. Впорядкування території планувальними методами повинно враховувати особливості територіальної організації населення та господарства регіону. Для регіонів з великими містами та міськими агломераціями, скажімо, необхідно уважно розглядати планувальні проблеми їх передмість та приміських зон. Для приморських регіонів відповідно до

приморсько-фасадного типу територіальної організації населення і господарста необхідно враховувати соціально-економічну ешелонованість відносно берегової лінії і території, і акваторії.

**Другий блок** загальної методичної схеми геопланування має на меті обґрунтування природокористування та відповідних видів використання територій регіону на близьку перспективу. У складі цього блоку розроблення стратегій (проектів, програм, концепцій та ін.) соціально-економічного розвитку регіонів. Цей напрям на даний час достатньо розроблений і є важливою складовою сучасної державної регіональної політики. Принагідно нагадаємо, що нині розроблені стратегії соціально-економічного розвитку країни та її регіонів на період до 2015 р.

Потребує поглибленої методологічної та методичної розробки *стратегія головних видів природокористування у регіоні* співставно з пріоритетними видами економічної діяльності у проектних розробках. Ще більш складним є складання *перспективного балансу територій (земель) регіону за пріоритетними видами економічної діяльності та відповідними напрямками природокористування*. Подібні документи для регіонів не розроблялись взагалі. Офіційні баланси земель регіонів (областей) показують їх розподіл за видами земельних угідь і тільки. Для потреб геопланування необхідно показати прогностичний розподіл територій і земель саме за різними видами природокористування та відповідними видами їх господарського використання. Існуючий облік земель за видами угідь і окремими категоріями земель не відповідає потребам геопланування. Зокрема, з'явилися нові категорії земель, що ще не увійшли до чинного обліку земель (землі водного фонду, рекреаційні землі, водно-болотні угіддя). По-друге, у складі найбільш рубрикованих за різновидами сільськогосподарських земель не розглядають окремо деградовані та малопродуктивні угіддя, не поділяють орні землі щодо їх використання за різною інтенсивністю.

Підкреслимо, що геопланування на регіональному рівні розглядає поділ території, як правило, не за окремими видами її

використання, а за їх певними просторовими поєднаннями та комбінаціями. Територіальний розподіл використання планувальних ділянок у регіональному масштабі показує вже не окремі види природокористування, а їх геопросторові комбінації, які потребують відповідної типізації та геоecологічної оцінки щодо більшої – меншої конфліктності таких комбінацій.

Стратегії соціально-економічного розвитку регіонів обґрунтовують пріоритетні галузі і види економічної діяльності. Для кожної галузі чи виду економічної діяльності у проектних розробках фігурують їх запити щодо необхідних земель і територій. Але в таких стратегіях відсутні зведені *плани перспективного використання територій і земель регіону*, які б інтегровано і взаємопов'язано розглядали запити різних галузей на території і знаходили б розв'язання конфліктних ситуацій, пов'язаних з дефіцитом земель в умовах зростаючої конкуренції різних видів господарської діяльності.

У **третьому блоці** обговорюваної методичної схеми розглянуто проблеми визначення *операційних територіальних одиниць (ОТО)* для картографування різних видів господарського використання територій. Необхідно встановити ОТО для основних видів природокористування. Ними можуть бути, зокрема, види земельних угідь, окремі категорії земель, населені пункти, транспортні мережі, інженерно-технічні системи і комплекси. Картографування використання територій регіонів у середніх, дрібних масштабах не може обмежитись так званими *первинними ОТО*, які показують якийсь один різновид використання територій. У багатьох випадках необхідно картографувати території та географічні об'єкти з поліфункціональним господарським навантаженням, з поєднанням різних видів природокористування та господарської діяльності на одній ділянці. З'являється потреба у виділенні так званих *комплексних ОТО*, які інтегрують характерні поєднання тих чи інших видів природокористування. Більш докладно проблема визначення первинних і вторинних (комплексних) ОТО вже обговорювались у

окремій роботі (Топчієв О.Г., Мальчикова Д.С., 2014). І ще одна важлива і складна методологічна та методична проблема геопланування. Для первинних і комплексних ОТО необхідно визначити *рівні антропогенно-техногенних навантажень за різними видами природокористування та їх територіальними комбінаціями та поєднаннями*.

Ключовим завданням геопланування регіонів є *розробка систематики видів використання території*. Для карти (чи серії карт) використання земель (територій і акваторій) регіону необхідно скласти легенду, яка б представила *операційні територіальні одиниці (ОТО)*, що підлягають тематичному картографуванню. Нагадаємо, що на Генеральній схемі планування території України ОТО були представлені *видами використання території*. Перехід від оглядового (дрібного) масштабу картографування до регіонального (середнього) потребує відповідного уточнення та доповнення номенклатури ОТО. Необхідно повною мірою показати всі головні види природокористування в регіоні. Необхідно також враховувати масштаб картографування (орієнтовно 1:200 000) і вибирати ОТО відповідних форм і розмірів, які можуть бути показані на карті такого масштабу. Для такого масштабу мінімальний контур на карті становить 2x2 мм, що за масштабом відповідає 16 га території. Таким чином, ОТО повинні мати характерні ознаки природокористування певного виду, з одного боку, і мінімальні розміри від 10-20 га – з другого. Поряд з *ареальною (контурною)* формою ОТО можуть бути *точковими* (населені пункти, окремі об'єкти), *лінійними* (транспортні магістралі та комунікації) і *мережними* (поєднання реальних точкових, лінійних і ареальних форм).

Заключний **четвертий блок** загальної методичної схеми геопланування вже має певну апробацію. У ньому представлені геопланувальні картосхеми, що завершують проектні розробки природного середовища, з одного боку, і населення та господарства – з другого. Цільова настанова геопланувальної розробки природного середовища регіону – *формування природного каркасу екологічної*

*безпеки регіону у формі регіональної екологічної мережі.* Формування природних каркасів екологічної безпеки територій у вигляді національної екологічної мережі та регіональних екомереж вже має серйозну нормативно правову основу (закони України 2000 р. та 2004 р., постанова Уряду країни 2000 р., екологічні концепції та програми загальнодержавного та регіональних рівнів та ін.). Перші розробки концепцій і програм формування регіональних екологічних мереж показують, що екомережі можуть займати 15–25 % територій регіонів.

До складу екомереж входять землі природно-заповідного фонду, водно-болотні угіддя, лісові землі, рекреаційні землі. Але більшу частину територій екомереж представляють *землі водного фонду, а також деградовані та малопродуктивні сільськогосподарські угіддя.* Ці категорії земель ще повною мірою не увійшли до діючої системи державного обліку земель і потребують відповідних методичних коментарів. Земельним і водним кодексами України визначені п'ять видів земель водного фонду, для яких встановлені відповідні межі та регламенти господарського використання. Разом з тим землі водного фонду не виділені на місцевості і потребують відповідних земельно-проектних робіт. У більшості випадків вони ще не увійшли до біжучого обліку земель і потребують хоча б схематичного картографування.

Подібна ситуація в обліку деградованих та малопродуктивних сільськогосподарських угідь. У біжучому обліку земель можна знайти лише приблизні площі еродованих та деяких інших не продуктивних земель, але для формування екомереж необхідні спеціальні обслідування та картографування таких земель. Таким чином планування територій регіонів повинно враховувати *нові категорії земельного фонду,* які законодавчо встановлені у 1990-х роках, але ще не виділені на місцевості і не показані на планах землекористування. Йдеться про *землі водного фонду,* що мають п'ять різновидів, визначені Земельним і Водним кодексами України, а також про *землі екологічних мереж* – Всеєвропейської, національної та регіональних.



Другим заключним документом повинна бути *картосхема антропогенно-техногенних навантажень на територію регіону*, яка поєднує екістичне геопланування з господарським. *Екістичний (розселенський) фактор* – головна складова територіальної організації суспільства. З одного боку, картографування *регіональних систем розселення* має відповідне методологічне обґрунтування і значне поширення у географічних дослідженнях. З другого – поряд з традиційними характеристиками систем розселення у контексті геопланування території потрібна систематика регіональних і локальних систем розселення за видами природокористування та господарської діяльності, за узагальненими рівнями антропогенно-техногенних навантажень на природне середовище.

*Картосхеми техногенних навантажень* на територію регіону показують рівні техногенного впливу на довкілля поселень, транспортних комунікацій, інженерно-техногенних систем, ареалів різного господарського використання – сільськогосподарських, лісогосподарських, гірничопромислових, рекреаційних.

Проблемними питаннями на даний час є класифікація і типізація міст та інших населених пунктів за їх техногенним навантаженням в залежності від людності та функціональних типів, території техногенного впливу поселень у вигляді їх промислових зон. Не розроблена систематика транспортних магістралей та комунікацій за рівнями техногенного впливу та зонами його поширення на прилеглі ділянки.

На особливу увагу у контексті геопланувальних розробок заслуговують так звані «гарячі ареали» та «гарячі точки» – ділянки й пункти, де рівні техногенного навантаження близькі до критичних чи перевищують їх. Картографування «гарячих ареалів» та «гарячих точок», зон їх техногенного впливу та відповідних санітарно - захисних зон практично не ведеться.

Загальна *систематика господарського використання земель* – селитебного, промислового, сільськогосподарського, лісогосподарського, водогосподарського, рекреаційного, відома. Для потреб

геопланування необхідна більш докладна класифікація видів використання територій та акваторій, яка б враховувала більшу – меншу інтенсивність господарської діяльності та відповідні рівні техногенних навантажень на середовище.

Поєднаний аналіз картосхем розселення регіону з відповідними антропогенними навантаженнями та карт господарського використання території з різними рівнями техногенних навантажень дозволяє побудувати інтегральну картосхему антропогенно-техногенних навантажень, яку ми називаємо *каркасом антропогенно-техногенних навантажень* на територію регіону.

Заключним етапом геопланування регіону є співставний аналіз всіх зазначених картосхем, а в найбільш узагальненому вигляді – природного каркасу екологічної безпеки регіону (регіональної екологічної мережі) та каркасу його антропогенно-техногенних навантажень. Головні питання, відповідь на які дає такий аналіз:

- забезпеченість регіону ділянками зі слабо порушеною біосферою (ядра екологічної мережі) та природними екологічними коридорами;

- загальний рівень антропогенно-техногенного навантаження території регіону та особливості його геопросторового розподілу;

- ступінь поляризованості ландшафту за взаємною віддаленістю та розмежуванням ділянок чистої природи – біосферних «вікон», та ареалів з максимальними антропогенно-техногенними навантаженнями;

- забезпечення поступових переходів від ділянок максимальних господарських навантажень до заповідних територій і навпаки методом ешелонування антропогенно-техногенних навантажень, тобто поступового їх збільшення чи зменшення;

- негативні впливи екологічних бар'єрів – головних транспортних магістралей та проблеми їх накладання на екологічну мережу;

- особливості геопросторового розподілу «гарячих ареалів» та «гарячих точок» у регіоні та проблеми мінімізації їх негативних впливів.

Завершує геопланувальні розробки *схема (картосхема) планування території регіону*. Таку картосхему розробляють методом співставного аналізу карт регіональної екомережі та антропогенно-техногенних навантажень. Змістовно ключовим завданням такого поєданого аналізу є виявлення критичних невідповідностей між функціональною організацією природного середовища, з одного боку, та планованими варіантами його господарського використання – з другого.

І ще одне постановочне і певною мірою дискусійне методологічне питання. На даний час схеми планування територій *однорівневі*. Є потреба для геопланування регіонів розробляти багаторівневі схеми планування територій відповідно до ієрархічної багаторівневої організації життєдіяльності населення. На схемах геопланування регіонів необхідно розглядати базовий рівень *первинних ОТО* і рівень характерних *територіальних (акваторіальних) поєднань ОТО*, що відповідають мікро- та субрегіональним рівням типових видів природокористування та характерним комбінаціям ОТО. Нарешті, в географічних дослідженнях активно використовують *регіональні мережеві структури* природи (екологічні мережі), транспортні мережі та ін.

Пропонуємо виділяти три рівні геопланування регіону (табл. 29): *базовий, комплексний, мережевий*.

Таблиця 29

### Рівні геопланування регіону

<b>Рівень</b>	<b>Набір ОТО та їх характеристика</b>	<b>Геопланувальні територіальні елементи, переважні масштаби їх застосування</b>
<i>Базовий</i>	Первинні ОТО (з одним видом природокористування)	<b>Геопланувальні ареали</b> (від 1:200 000 і крупніше)
<i>Комплексний</i>	Комплексні ОТО (з поєднанням кількох видів природокористування)	<b>Геопланувальні ділянки</b> (від 1:300 000 і дрібніше)
<i>Мережевий</i>	Лінійно-мереживні ОТО (природні та соціально-економічні мережі)	<b>Геопланувальні мережі</b> (1:200 000 – 1:300 000, залежно від цільових настанов)

Ще один важливий методологічний принцип регіонального геопланування полягає в максимальному використанні наявної географічної інформації і в першу чергу - тематичних серій карт. На даний час накопичений значний фактологічний матеріал у вигляді різноманітних тематичних карт та відповідних баз даних, практичне використання яких лишається ще фрагментарним та епізодичним. Для кожного виду природокористування в регіоні необхідно підібрати відповідну серію карт і за їх допомогою встановити найбільш поширені види і форми господарського використання території, що надалі стануть ОТО геопланування.

Складною проблемою геопланування регіонів є врахування специфіки регіонального масштабу картографування. Спроба показати всі види природокористування на території регіону зустрічає чимало технічних труднощів. Навіть на карті 1:100 000 показати кілька десятків видів природокористування непросто. Слід шукати *типові просторові комбінації різних видів природокористування* на тих чи інших територіях і надалі розглядати такі ділянки як операційні територіальні одиниці (ОТО) геопланування другого рівня. І у змістовному аспекті більш логічно аналізувати територіальні поєднання певних видів і форм природокористування, оскільки саме вони представляють реальне антропогенно-техногенне навантаження на природне середовище. Наявні плани землекористування регіонів масштабу 1:200 000 не можуть слугувати картографічною основою геопланування, оскільки їхнє навантаження не відповідає видам природокористування. Кращий варіант – природно-географічна основа у вигляді середньомасштабної ландшафтної карти регіону.

### **Контрольні питання**

1. Поясніть зародження та формування планування території як прикладного напрямку географії. Які різновиди планування територій об'єднує геопланування – новий напрям сучасної географічної науки?

2. Назвіть проблемні території , для яких планувальні розробки є найбільш актуальними. Характеризуйте тематичну спрямованість таких розробок.
3. Представте «Генеральну схему планування території України». Коли і ким вона розроблялась? Який правовий статус вона має на даний час?
4. Характеризуйте цільові настанови Генеральної схеми планування території України.
5. Як систематизовані у Генеральній схемі території за переважаючими видами господарського використання?
6. Покажіть картографічне забезпечення генеральної схеми планування території України. Якими проектними картографічними розробками обґрунтовані її рекомендації?
7. За якими показниками в Генеральній схемі характеризують рівень містобудівного потенціалу території?
8. Проаналізуйте господарське зонування території України у Генеральній схемі. Які типи використання території – несільськогосподарського і сільськогосподарського, показані у проектних розробках?
9. Поясніть цільові настанови геопланування регіонів та його головних складових – природного середовища, населення та господарської діяльності.
10. Що являє собою природний каркас екологічної безпеки регіону – регіональна екологічна мережа?
11. Дайте змістовну характеристику карти антропогенно-техногенних навантажень регіону.
12. Яка цільова настанова співставного аналізу регіональної екомережі та карти антропогенно-техногенних навантажень?
13. За методичною схемою геопланування регіону (рис. 36, с. 339-340) характеризуйте змістовні й методичні особливості основних етапів таких розробок, які представлені на схемі чотирма блоками.
14. Характеризуйте заключний документ геопланування регіону – карту планування його території.

## **Розділ XIV. КОНЦЕПТУАЛЬНІ ОСНОВИ ЕКОЛОГІЧНОЇ БЕЗПЕКИ РЕГІОНІВ**

---

### **14.1. Територіальна організація і екологічна безпека суспільства**

Якою повинна бути раціональна – екологічно безпечна та економічно ефективна – територіальна організація суспільства (ТОС) на тій чи іншій ділянці, у різних регіонах, країнах? Надійної, науково обгрунтованої й практично випробуваної відповіді на це питання немає. Є окремі гіпотези, підходи, принципи, схеми, ідеї, розробки, які певною мірою можна розглядати як фрагменти майбутньої цілісної картини раціональної ТОС.

Певна єдність сьогодні існує щодо критеріїв раціональної організації господарства: на зміну традиційним економічним (виробничим) критеріям, таким, що забезпечували найбільші обсяги виробництва чи максимальну його ефективність, прийняті критерії соціально-екологічні, які гарантують надійну охорону природи та здорове оточуюче середовище населення. Розвиток і нарощування виробництва і надалі залишається провідним напрямом у розв'язанні численних соціально-економічних проблем суспільства, але найпріоритетнішою є нині проблема безумовної екологічної безпеки людства.

Обгрунтування раціональної ТОС для конкретної ділянки чи регіону має такий зміст: як правильно поділити природне середовище на ділянки різного господарського призначення, щоб забезпечити екологічну безпеку, з одного боку, і виконання життєво необхідних господарських функцій – розселення людей, виробництва продовольства, видобутку сировинних ресурсів, розвитку виробництва і т.д. – з другого?

Перше питання, на яке повинні відповісти географи: які господарські функції, у яких обсягах та співвідношеннях може забезпечити окрема територія – природне середовище з його власним ( у багатьох випадках – своєрідним і навіть специфічним) природно-ресурсним потенціалом? На жаль, на це питання ще й нині шукають відповідь лише практичним шляхом, тобто навантажують територію забудовою, інфраструктурою, виробництвом, сільськогосподарськими угіддями, комунікаціями далі й далі, аж до критичних та закритичних екологічних ситуацій. І лише по тому – по досягненню кризових та катастрофічних рівнів, розпочинається «вивчення проблеми» та пошук шляхів виходу.

Відомі перші спроби визначити норми глобального господарського використання територій. За С.А. Доксіадісом, співвідношення основних видів використання земної поверхні в ідеалі повинне бути таким:

- а) повне збереження природних комплексів (без будь-якого господарського використання) – 40% усієї суші;
- б) максимальне збереження природних комплексів (допустиме пересування людей без розбивки таборів) – 17% ;
- в) збереження природних комплексів з тимчасовим пересуванням відпочиваючих (рекреантів) – 18% ;
- г) збереження природних комплексів з постійним перебуванням населення – 7% ;
- д) урбанізовані території – 5-6% ;
- е) сільськогосподарські ареали 5-7%.

Підкреслимо, що 40% суші за цими нормами повинні зберігати абсолютно заповідний режим і ще 35 % – практично позбавлені використання під розселення та безпосереднє господарське використання. Лише 17-20% території «дозволені» для інтенсивного господарського використання. Можна не погоджуватись з автором таких нормативів, і все ж наскільки далекою є наша нинішня практика, зокрема на території України від «ідеальних» норм !

Зрозуміло, що загальні для земної поверхні нормативи будуть різними у різних природних зонах: для природного середовища з екстремальними умовами частка заповідного використання повинна бути ще більшою, а ділянки інтенсивного господарювання - мінімальними; для регіонів із сприятливими природними умовами матимемо зворотну картину із помітним зростанням частки територій з інтенсивним господарським навантаженням. Але ж не до 90% і більше, як сьогодні на Україні. Зауважимо, що розвинені країни, які зрозуміли реальну загрозу екологічної катастрофи, розпочали поступове скорочення частки територій інтенсивного господарського використання та нарощування земель з відновленим природним середовищем. Зокрема, помітно скоротились площі розорюваних земель на схилах, зростають залужені та залісненні площі, відновлюються водно-болотні угіддя. Такі програми активно впроваджуються та реалізуються у США та Канаді, в країнах Західної Європи.

Ще більш складне питання, до того ж питання суто географічне: якою повинна бути теоретична (ідеальна) модель розумного господарського використання території за своєю конфігурацією, за «територіальним малюнком»? Йдеться вже не про співвідношення площ різного господарського призначення – ця проблема розглядалась перед цим. Вважаємо, що ми вже знаємо норми різного господарського використання території для даного регіону. Але як покласти ці «норми» на конкретну територію, які види використання можуть бути «добрими сусідами», а які – потрібно максимально дистанціювати, розвести якомога далі один від одного?

Перерахуємо основні (чи можливі) територіальні елементи природно-господарської «мозаїки» регіону. На одному полюсі – згустки населення, виробництва, інфраструктури. Це ареали найбільшої концентрації населення (поселення, міста, міські агломерації), промислові вузли і комплекси, транспортні системи і магістралі, інженерно-технічні системи, які виділяються максимальним антропогенно-техногенним навантаженням на



природне середовище. На другому полюсі господарської організації території ділянки максимально збереженої природи – заповідники, заказники, резервати, національні парки тощо. Це так звані «природно-географічні вікна» або «біосферні вікна», що являють собою ділянки чистої природної біосфери. Між цими полюсами розміщуються перехідні форми господарського використання території – сільськогосподарського, лісгосподарського, рекреаційного, які можна ранжувати за техногенним навантаженням від більш інтенсивних видів до менш інтенсивних чи навпаки.

Ще одне принципове зауваження. Ні згустки населення, ні промислові «ядра», ні біосферні «вікна» не можуть існувати ізольовано, без відповідних з'єднуючих «коридорів». Індустріально-урбанізовані ареали не існують без розвиненої системи комунікацій та транспортних магістралей, що системно організують їх.

Менш очевидною є необхідність «коридорів», які б з'єднували окремі ареали заповідної та збереженої природи. Без такого взаємозв'язку порушуються і деградують природні біогеографічні, біогеохімічні цикли, що включають міграції живих організмів, кругообіг речовин тощо. Поки що не знайдені варіанти надійного «співіснування» систем техногенних «коридорів» – транспортних магістралей та комунікацій, та «коридорів» і «каналів» живої природи. Зрозуміло, що беззастережну перевагу і пріоритет традиційно зберігають перші. Зрозуміло також, що така «перевага» зумовлена нашим загальним екологічним невіглаством. Транспортні комунікації та магістралі по відношенню до живої природи відіграють роль жорстких і часто нездоланих бар'єрів. Візьміть детальну карту будь-якої території і подумки (чи буквально – червоними лініями) акцентуйте всю наявну транспортно-комунікаційну інфраструктуру. Результат з високою вірогідністю буде вражаючий. Будь-який регіон вже сьогодні гранично покрайний такими магістралями і комунікаціями, його природне середовище порізане на шматки штучними біогеохімічними бар'єрами. До того ж процес техногенного розмежування природного середовища, як правило, зростає й посилюється.

Таким чином, можна сформулювати досить очевидні і разом з тим універсальні принципи раціональної господарської організації території:

1) максимально розмежувати та дистанціювати (розвести) ділянки з полярними господарськими функціями, не допускаючи їх стикування (сусідства), що може призвести до «короткого замкнення» і взаємного знищення;

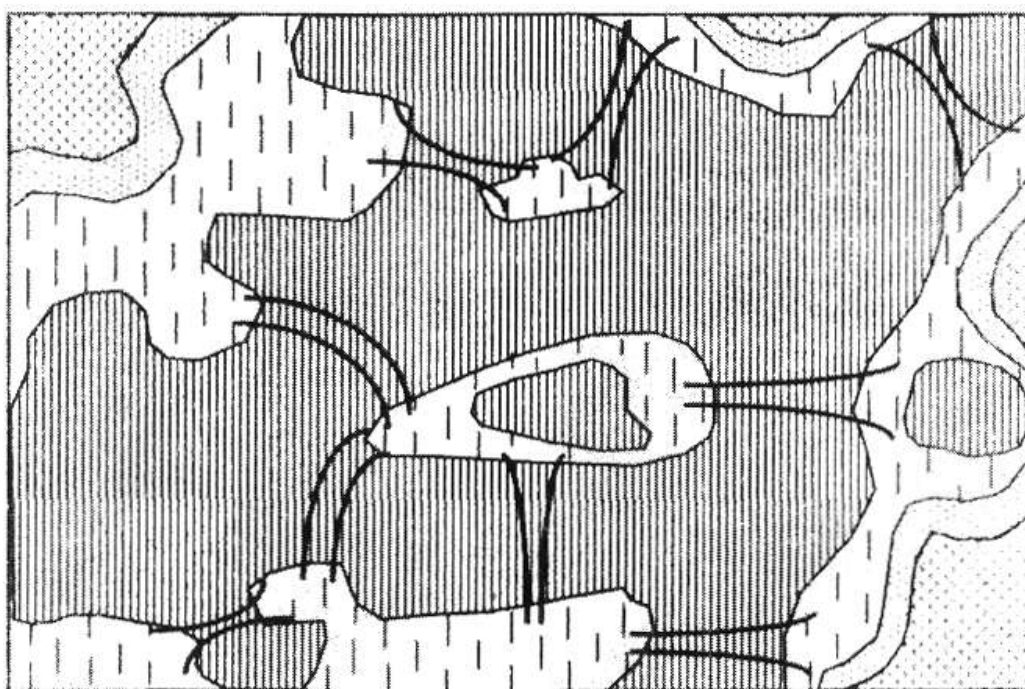
2) організувати дві автономні системи техногенних та природних комунікацій і забезпечити їх гранично можливу непересічність; йдеться по-суті про «демонтаж» (чи принаймі – «подолання») штучних геохімічно-геоекологічних бар'єрів;






3) забезпечити поступовий перехід від ареалів максимального господарського навантаження до «біосферних вікон» (і у зворотньому напрямку); це принцип додержання мінімальних перепадів у рівнях інтенсивності господарського використання між сусідніми ділянками: зростання чи зменшення техногенних навантажень від однієї ділянки до іншої повинно бути поступовим, «ешелонованим», без різких «перепадів» та «розривів».

Перший і третій принципи практично реалізуються у вигляді індустріально-урбанізованих ядер та природних «вікон», які окунтурені буферними (захисними) смугами і між якими послідовно розміщені ділянки за ознакою зростаючого, чи низхідного за інтенсивністю господарського використання, які за формою утворюють кілька перехідних смуг. Буферні, охоронні зони досить поширені у сьогоденній практиці землевпорядкування: водоохоронні, ґрунтозахисні, лісозахисні (приполонинні – в Карпатах), санітарно-захисні та зелені зони. Менш відомий та реалізований принцип поступового переходу у господарському використанні території між полярними і несумісними типами.

Відносно простою виглядає теоретична модель природного середовища, яку названо «каркасом» екологічної стабільності території (Low, 1982). Її територіальними складовими елементами є (рис. 37): 1) «вікна» чистої (заповідної та ін.) природи, які утворюють

«ядра біосфери»; 2) ареали природи, яка у більшій чи меншій мірі порушена чи змінена господарською діяльністю людини; 3) природні «коридори», що з'єднують розрізнені ареали природи у єдину, цілісну біосферу, забезпечують необхідний біогеохімічний обмін між ними. Зрозуміло, що ця теоретична модель буде істотно різною у різних природних зонах як за співвідношенням ареалів різного функціонального призначення, так і за їхньою конфігурацією, лінійними і площинними розмірами і т.д.



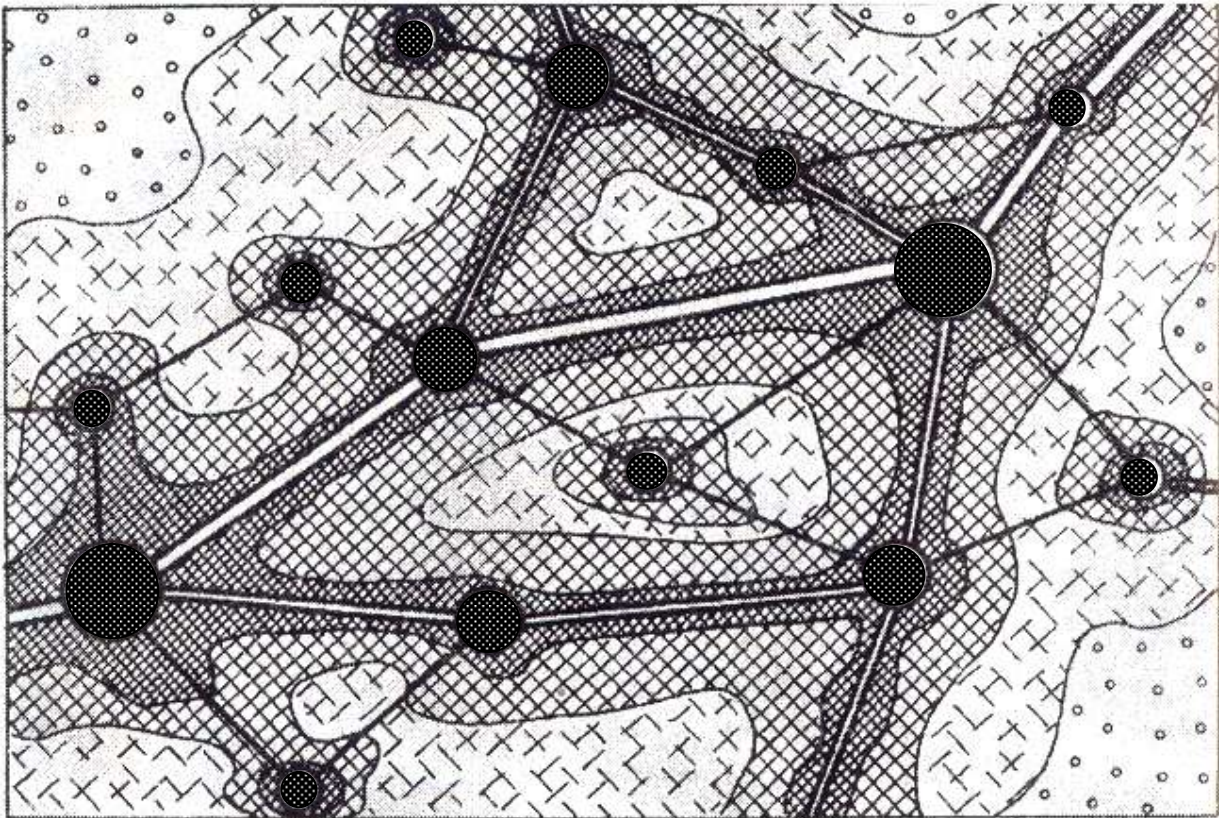
-  території з інтенсивним природокористуванням та високим господарським навантаженням
-  території з екстенсивним природокористуванням та невеликим господарським навантаженням
-  території з мінімальним природокористуванням
-  території, які не використовуються (біосферні вікна)
-  екологічні коридори

**Рис. 37. Модель біосферної організації природного середовища**

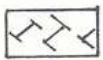
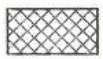
Аналогічно будується і теоретична модель територіальної організації населення та господарства – соціо-техносфери (рис. 38). Її структурними елементами є: 1) економічні центри різних рівнів (рангів) і з різними господарськими функціями; 2) ареали окультуреного (антропогенного) ландшафту з різним ступенем – високим, середнім, низьким і т.д., антропогенно-техногенної перетвореності природної основи; 3) магістралі та полімагістралі (лінійні жмути з різних магістралей – залізниця, шосе, нафтопровід, зв'язок та ін.), які формують транспортні та комунікаційні мережі і об'єднують економічні центри і ареали у цілісну соціо-техносферу.

Як бачимо, скласти теоретичні моделі територіальної організації окремо для природного середовища та соціо-техносфери не дуже складно. Щоправда, ми не користувалися нормами часток і площ різних видів ареалів, що, цілком природно помітно ускладнює цю роботу. І все ж найбільш складною, вузловою проблемою є поєднання цих двох схем (рис. 39). Накладання картосхем біосфери та соціо-техносфери спричиняє перетини біосферних коридорів та транспортних комунікацій: транспортна інфраструктура ріже біосферні коридори «по живому»: на моделі показані теоретичні «переходи» для біогеохімічних потоків і переміщень через транспортні магістралі, але як їх практично сконструювати та побудувати, на даний час не знає ніхто. І ще одна важлива деталь заключної моделі (рис. 39). У багатьох випадках стають необхідними посилені захисні та буферні смуги, що розділяють ділянки з дуже різним і несумісним функціональним використанням.

Яким би чином ми не розміщували природні «вікна» та господарські центри і ядра, залишається не розв'язаною (такою, що немає очевидного розв'язання) проблема накладання господарських комунікацій та природних коридорів. Іншими словами, проблема техногенних біогеохімічних бар'єрів щодо раціональної територіальної організації простого й традиційного розв'язання, здається, не має.



міста – економічні центри різних рангів за людністю і господарським потенціалом

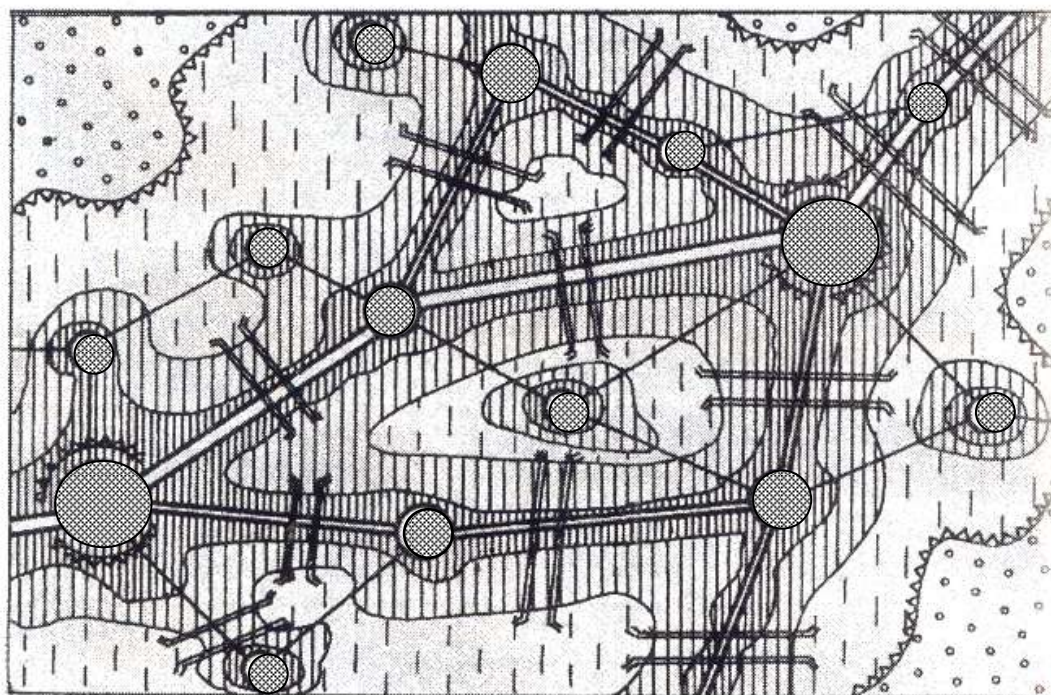



види господарського використання земель  
(від інтенсивного до екстенсивного)



комунікації (шляхи сполучення, лінії електропередач і зв'язку, продуктопроводи і т. ін.) різних рангів

**Рис. 38. Модель (картоїд) територіальної організації населення та господарства (соціосфери і техносфери)**



 міста та урбанізовані райони різних соціально-економічних рангів



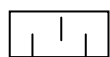
селитебні землі міст



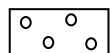
землі урбанізованих ареалів с максимальними антропогенними навантаженнями на територію



землі інтенсивного господарського використання з високими антропогенно-техногенними навантаженнями



землі екстенсивного господарського використання з помірними антропогенно-техногенними навантаженнями



землі, які не використовуються (під особливою охороною)



біосферні коридори



транспортні магістралі



біосферні буферні зони

**Рис. 39. Теоретична модель (картоїд) територіальної організації систем природа-суспільство**

Першим запропонував концепцію «поляризованого ландшафту» Б.Б. Родман (1974). З того часу вона поширилась на всю земну поверхню у формі так званої «поляризованої біосфери». Проте намічені лише загальні контури концепції (чи теорії) раціональної господарської організації території. В умовах жорсткої та зростаючої екологічної кризи потрібно якомога швидше й продуктивніше завершити розробку теоретичних моделей організації території для різних природних зон України та різних її господарських, соціально-економічних регіонів. Необхідно також якнайширше пропагувати концепцію раціональної територіальної організації суспільства серед економістів, демографів, соціологів, екологів. Географічне осмислення соціально-екологічних проблем, геоекологічний підхід до їх дослідження – обов’язкова умова нашої загальної екологічної безпеки.

## 14.2. Загальні принципи регіональної еколого-економічної політики

Економіка природокористування користується десятками і сотнями різноманітних економічних показників. Розглянемо кілька узагальнюючих показників (макропоказників), що характеризують економіку природокористування.

Співвідношення *економічної шкоди*, пов’язаної з забрудненням довкілля, з одного боку, та *суспільними витратами* на попередження такої шкоди та ліквідації її наслідків – з другого, виглядає так (рис. 40)



**Рис. 40. Співвідношення економічних втрат та суспільних витрат від забруднення довкілля**

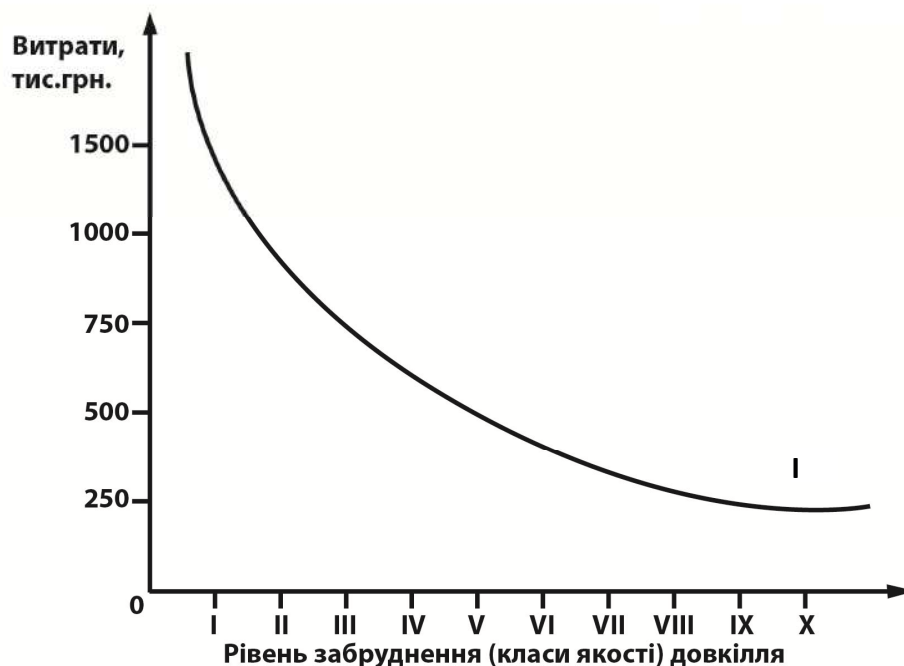
*Економічні втрати від забруднення довкілля* являють собою втрати робочого часу внаслідок підвищеної захворюваності, низьку конкурентну спроможність екологічно брудної продукції, прискорене зношення основних фондів в умовах забрудненого довкілля, зниження потоку туристів до забруднених міст і регіонів і т. д. Суспільство змушене нести *додаткові та компенсаційні витрати*, пов'язані з забрудненням довкілля: проводити додатковий контроль та обслідування рівнів захворюваності, амортизації (зношування, руйнування) будівель, екологічної чистоти продукції; встановлювати підвищену зарплату в зонах інтенсивного забруднення або систему пільг і т.д. *Прямими витратами* на боротьбу з забрудненням є спорудження різноманітних очисних систем і споруд, формування захисних санітарних зон, організація санітарної очистки міст, захоронення шкідливих відходів, проведення робіт по охороні середовища та оздоровленню довкілля.

Розглянемо *співвідношення екологічних втрат і витрат* як узагальнюючих параметрів екологічної політики. Кожен регіон (місто), держава в цілому на даний (конкретний) час мають своє співвідношення економічних витрат і втрат, пов'язаних з екологічним станом довкілля. Суспільство обов'язково планує певну суму екологічних витрат на попередження забруднення та ліквідацію його наслідків. Суспільство може знати чи не знати про певні екологічні втрати, пов'язані з забрудненням довкілля: нам повернули партію овочевих консервів, що не відповідають екологічним стандартам – це втрати, розмір яких ми знаємо (свідомі втрати); внаслідок забруднення довкілля спостерігається підвищена захворюваність населення, про що ми можемо і не знати (несвідомі втрати). На кожну конкретну дату маємо певне співвідношення екологічних витрат і втрат, яке з часом може змінюватись в залежності від нашої еколого-економічної політики. Розглянемо таку ситуацію на відповідних графіках.

Перший графік (рис. 41) показує *залежність рівня забруднення довкілля від обсягів екологічних витрат*. Класи забруднення (або класи чистоти) довкілля позначені цифрами I - X по вісі абсцис, від

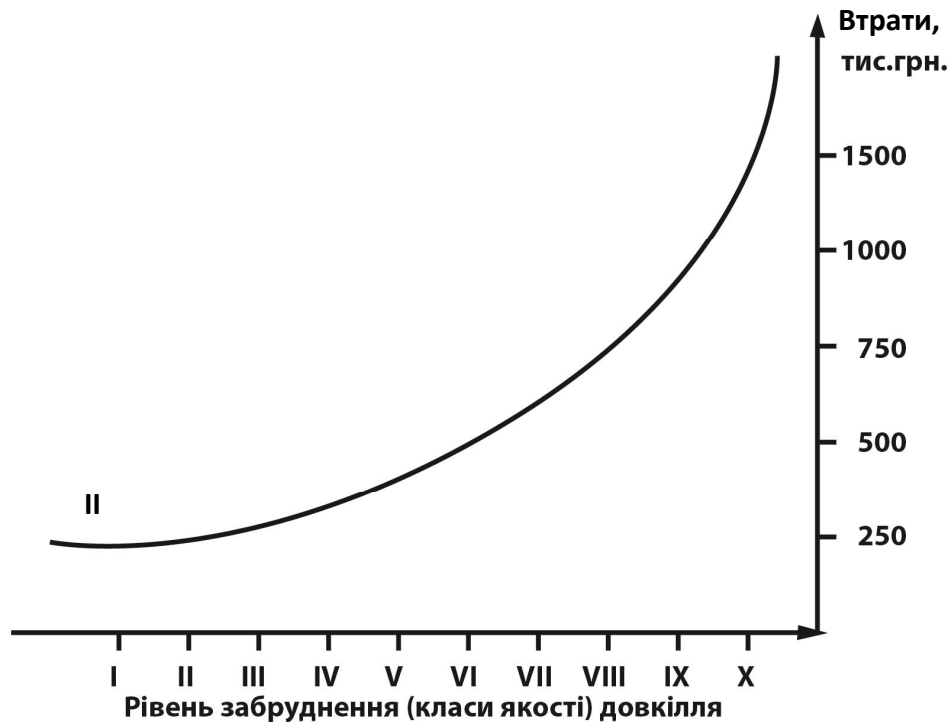


мінімального забруднення до максимального. Обсяги витрат на попередження та подолання забруднення показані по вертикалі (вісь ординат) у певному масштабі (тис. грн.). Загальний характер залежності між цими показниками такий: чим більше ми витрачаємо на екологію, тим чистішим буде довкілля (менші класи забруднення), і навпаки. Практика свідчить, що графік такої залежності не буде прямою лінією, а наближається за формою до експоненти. Іншими словами, залежність між екологічними витратами та рівнем забруднення (чистоти) довкілля не є прямо пропорційною. Нижня частина графіка, його кінець, сильно виположена. Це значить, що в забрудненому довкіллі навіть малі витрати можуть дати помітний ефект (прирощення  $Y/X$  мале). Верхня частина (перша половина) графіка стрімка і має великі значення прирощення ( $Y / X$ ). Це значить, що у відносно чистому довкіллі покращити його екологічний стан стає відносно дорожче.



**Рис. 41. Залежність якості (рівня забруднення) довкілля від екологічних витрат**

На другому графіку (рис. 42) представлена *залежність екологічних втрат від рівня забруднення довкілля*. Тут по горизонталі показані ті ж самі класи забруднень (чистоти), а по вертикалі – обсяги втрат (у такому ж масштабі, як і витрати на попередньому графіку). І цей графік має форму експоненти: в умовах більш чистого довкілля (перша частина графіка) екологічні втрати зростають поступово, а в умовах високого забруднення (друга половина графіка) – стрімко (експоненційно). Загальний характер залежності прямий: чим більш забрудненим є середовище, тим більшими будуть екологічні втрати.



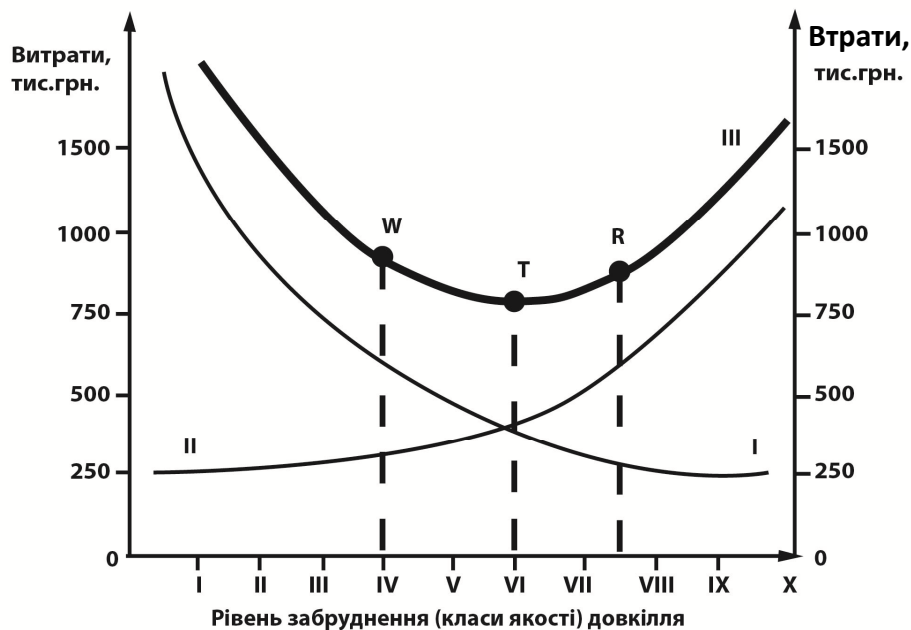
**Рис. 42. Залежність екологічних втрат від рівнів забруднення довкілля**

Третій графік (рис. 43) ілюструє *співвідношення екологічних витрат і втрат*. Він побудований методом накладання двох попередніх графіків. Для зручності шкала втрат показана по вертикалі в кінці графіка (за масштабом вона тотожня лівій шкалі, де показані витрати). На графіку представлені три криві: I – *залежність*

між екологічними витратами і якістю довкілля; II – залежність між забрудненням (якістю) довкілля та екологічними витратами; III – сумарний графік екологічних витрат і втрат; який побудований послідовним додаванням відповідних ординат (OU) кривих I і II.

Розглянемо на сумарному графіку III кілька характерних точок, що відповідають різним варіантам еколого-економічної політики.

Точка T відповідає мінімальному значенню екологічних витрат і втрат (мінімум графіку III). Це значить, що ми матимемо максимальну економію в даній екологічній ситуації за умов, коли екологічні витрати ( $Y_T^I$ ) становитимуть 370 тис. грн., втрати ( $Y_T^{II}$ ) – 400 тис. грн., а сума витрат і втрат  $Y_T^{III}$  дорівнюватиме  $Y_T^{III} = Y_T^I + Y_T^{II} = 370 \text{ тис.} + 400 \text{ тис.} = 770 \text{ тис.} \text{ грн.}$  Зауважимо, що в цьому разі ми маємо VI клас забруднення довкілля.



**Рис. 43. Поєднаний аналіз екологічних витрат і втрат**

Точка R відповідає реальній еколого-економічній ситуації: екологічні витрати малі, і рівень забруднення високий (VII-VIII клас забруднення). Визначимо для цієї ситуації показники екологічних витрат ( $Y_R^I$ ), втрат ( $Y_R^{II}$ ) та їх суму ( $Y_R^{III}$ ):  $Y_R^I = 300 \text{ тис.} \text{ грн.}$ ;  $Y_R^{II} =$

550 тис. грн.;  $Y_R^{III} = 850$  тис. грн. Як бачимо, не зважаючи на малі екологічні витрати, ми не добились загальної економії коштів. Загальна сума витрат і втрат помітно вища попередньої за рахунок значних екологічних втрат.

*Точка W* представляє гіпотетичну ситуацію, пов'язану з можливістю подвоєння суми екологічних витрат порівняно з реальним положенням (точка R). У цьому разі матимемо такі показники:

- екологічні витрати  $Y_w^I = 2Y_R^I = 2 \times 300$  тис. грн. = 600 тис. грн.;

- екологічні втрати (за графіком)  $Y_w^{II} = 280$  тис. грн.;

- сума екологічних витрат і втрат  $Y_w^{III} = Y_w^I + Y_w^{II} = 600$  тис. + 280 тис. = 880 тис. грн.; клас забруднення довкілля IV.

Як бачимо, ефект додаткових екологічних витрат у нашому прикладі високий. Загальна сума витрат і втрат близька до реальної ситуації, коли мало витрачали і багато втрачали (у новому варіанті ми більше витрачаємо, але менше втрачаємо). Головним результатом такої альтернативи є значне покращення екологічної ситуації: наш регіон (місто) перемістилось з VI-VIII класів забруднення до IV.

За цією схемою можна аналізувати співвідношення екологічних витрат і втрат для кожного регіону (міста), країни в цілому і розробляти відповідні альтернативи еколого-економічної політики.

### **Контрольні питання**

1. Поясніть методологічні вимоги, що їх ставлять географи до екологічно безпечної територіальної організації суспільства.
2. Характеризуйте принципи раціональної та екологічно безпечної територіальної організації населення та господарства.
3. Проаналізуйте теоретичну модель (картоїд) біосферної організації природного середовища (рис. 37, с. 354). Які природоохоронні функції покладені в цій моделі на екологічні коридори?
4. Розгляньте теоретичну модель (картоїд) територіальної організації населення та господарства (рис. 38, с. 357). Зверніть увагу на

«екологічні бар'єри», що їх створюють транспортні магістралі та інші господарські комунікації.

5. Проаналізуйте теоретичну модель (картоїд) територіальної організації системи «природа – населення – господарство», одержаної методом накладання карт природного середовища та антропогенно-техногенних навантажень (рис. 39, с. 358).
6. Характеризуйте базові поняття економіки природокористування регіону: економічна шкода від забруднення довкілля; економічні втрати від забруднення; додаткові та компенсаційні витрати; витрати на боротьбу з забрудненням; спільні витрати від забруднення довкілля.
7. Поясніть залежність між забрудненням довкілля та екологічними витратами (рис. 41, с. 361), а також між забрудненням довкілля та пов'язаних з ним втратами (рис. 42, с. 362).
8. Проведіть поєднаний аналіз екологічних витрат і втрат у регіоні (рис. 43, с. 363). Поясніть контрольні точки на сумарному графіку витрат і втрат:
  - точка T – можливий мінімум витрат і втрат;
  - точка R – реальні витрати і втрати;
  - точка W – гіпотетичний варіант збільшення суми витрат.Дайте відповідні пояснення.

## ЛІТЕРАТУРА

1. Адміністративно-територіальний устрій України. Проблемні питання та можливі шляхи їх вирішення / під ред. В. Г. Якуба. – К.: Секретаріат Кабінету міністрів України, 2003. – 322 с.
2. Варналій З.С. Регіони України: проблеми та пріоритети соціально-економічного розвитку / З.С. Варналій та ін. // Монографія, 2005. – 497 с.
3. Генеральна схема планування території України. Пояснювальна записка: в 2 т. / Державний комітет будівництва, архітектури та житлової політики України, Державний інститут проектування міст ДІПРОМІСТО. – К.: 2000. Т.1. – 2000. – 49 с. Т.2. – 2000. – 68 с.
4. Гладкий О. В. Менеджмент регіонального розвитку / О.В. Гладкий. – К.: Академвидав, 2013. – 247 с.
5. Державна стратегія регіонального розвитку на період до 2015 року: Постанова Кабінету Міністрів України від 26 липня 2006 р. № 1001 [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1001-2006-%D0%BF>
6. Долішній М. І. Регіональна політика на рубежі ХХ-ХХІ століть: нові пріоритети / М. І. Долішній. – К.: Наукова думка, 2006. – 510 с.
7. Долішній М. І. Соціально-економічне районування України / М. І. Долішній, М. М. Паламарчук, О. М. Паламарчук, Л. Т. Шевчук. – Львів: Інститут регіональних досліджень НАН України, 1997. – 50 с.
8. Доценко А. І. Адміністративно-територіальний устрій і розселення в Україні / А.І. Доценко. – К.: РВПС України НАН України, 2003. – 76 с.
9. Зінь Е. А. Регіональна економіка: Підручник / Е. А. Зінь. – К.: «ВД Професіонал», 2007. – 528 с.
10. Изард У. Методы регионального анализа: введение в науку о регионах /У. Изард. – М.: Прогресс, 1966. – 659 с.
11. Іщук С. І. Географія промислових комплексів /С.І. Іщук, О.В. Гладкий // Підручник. – К.: Знання, 2011. – 376 с.

12. Концепція державної регіональної політики. Затверджено Указом Президента України № 341/2001 від 25 травня 2001 р.
13. Круш В.П. Регіональне управління / В.П. Круш, О.О. Кожем'яченко. – К.: Центр учбової літератури, 2007. – 248 с.
14. Куйбіда В. С. Регіональний розвиток та просторове планування територій: досвід України та інших держав-членів Ради Європи / В. С. Куйбіда, В. А. Негода, В. В. Толкованов. – К.: Крамар, 2009. – 170 с.
15. Лібанова Е. М. Вимірювання якості життя в Україні / Е.М. Лібанова, О. М. Гладун, Л. С. Лісогор та ін. – К.: 2013.
16. Мальчикова Д. С. Теоретико-методологічні і методичні засади геопланування сільської місцевості на регіональному рівні: Монографія. / Д. С. Мальчикова. – Херсон: Грінь Д.С., 2014. – 362 с.
17. Мезенцев К. В. Суспільно-географічне прогнозування регіонального розвитку / К. В. Мезенцев. – К.: ВПЦ «Київський університет», 2005. – 253 с.
18. Національний атлас України / [під ред. акад. Л. Г. Руденка]. – К.: ДНВП Картографія, 2008. – 440 с.
19. Пістун М. Д. Регіональна політика в Україні: суспільно-географічний аспект / М.Д. Пістун, К.В. Мезенцев, В.О. Тьорло. – К.: ВПЦ «Київський університет», 2004.
20. Пістун М. Д. Сучасні проблеми регіонального розвитку / М.Д. Пістун, А.Л. Мельничук. – К.: ВПЦ «Київський університет», 2009. – 200 с.
21. Поповкін В. А. Регіонально-цілісний підхід в економіці / В.А. Поповкін. – К.: Наукова думка, 1993. – 219 с.
22. Про Генеральну схему планування території України: Закон України від 7 лютого 2002 р. №3059-III // Відомості Верховної Ради України. – 2002. – №30. – ст.204.
23. Про екологічну мережу України: Закон України від 24 черв. 2004 р. № 1864-IV // Законодавство України про екологію / уклад. О.М. Роїна. – К., 2007. – С. 52 – 62.

24. Про загальнодержавну програму формування національної екологічної мережі України на 2000 – 2015 роки: Закон України від 21 верес. 2000 р. № 1989–III // Відом. Верхов. Ради України. – 2000. – № 47. – С. 954 – 976.
25. Про засади державної регіональної політики: Закон України від 05 лютого 2015 р. №156-VIII // Відомості Верховної Ради України. – 2015. – №13. – ст.90.
26. Про затвердження Національного плану дій з охорони навколишнього природного середовища на 2011-2015 роки: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 25 травня 2011 р. № 577-р [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/577-2011-%D1%80>
27. Про основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2020 р.: Закон України від 21 грудня 2010 р. №2818-VI // Відомості Верховної Ради України. – 2011. – №26. – ст.218.
28. Програма формування національної екологічної мережі Одеської області на 2005-2015 роки, затверджена рішенням Одеської обласної ради 18.11.2005 р. № 705-IV.
29. Проект Закону України «Про адміністративно-територіальний устрій України». – К., 2005.
30. Регіони України: проблеми та пріоритети соціально-економічного розвитку: Монографія / [За ред. З.С. Варналія]. – К.: Знання України, 2005. – 498 с.
31. Регіони України-2013: статистичний збірник у двох частинах / за ред. О. Г. Осауленка. – К.: Державний комітет статистики України, 2014.
32. Семенов В. Ф. Регіональна економіка / В. Ф. Семенов. – К.: МП «Леся», 2008. – 595 с.
33. Соціально-економічні проблеми розвитку регіонів: методологія і практика / під ред. Б. М. Данилишина. - Черкаси: УДТУ, 2006. – 315 с.



34. Стеченко Д. М. Управління регіональним розвитком / Д.М. Стеченко. – К.: Вища школа, 2000. – 223 с.
35. Топчиев А. Г. Геоэкология: географические основы природопользования / А. Г. Топчиев. – Одесса: Astroprint, 1996. – 392 с.
36. Топчиев А. Г. Новые направления географических исследований в условиях общественно-политических трансформаций в Украине / А.Г. Топчиев, Н.В. Димова, А.Н. Шашеро, В.В. Яворская // Современное общество и его пространственное осмысление: география человеческого развития. – Новосибирск: СибАК, 2014. – С. 11-33.
37. Топчієв О. Г. Регіональний демографічний розвиток України / О.Г. Топчієв, В.В. Яворська, Н.В. Дімова. – Одеса: ВМВ, 2014. – 244 с.
38. Топчієв О. Г. Суспільно-географічні дослідження: методологія, методи, методики / О. Г. Топчієв // Навчальний посібник для студентів географічних та економічних спеціальностей. – Одеса: Астропринт, 2005. – 650 с.
39. Топчієв О. Г. Теоретичні основи регіональної економіки / О.Г. Топчієв. – К.: Вид-во УАДУ, 1997. – 140 с.
40. Топчієв О. Г. Планування територій: Навч. посіб. / О. Г. Топчієв, Д. С. Мальчикова. – Херсон: Грінь Д.С., 2014. – 268 с.
41. Топчієв О. Г. Регіональний розвиток України і становлення державної регіональної політики: навч.-метод. Посібник / О. Г. Топчієв, Т. М. Безверхнюк, З. В. Тітенко. – Одеса: ОРІДУ НАДУ, 2005. – 224 с.
42. Топчієв О.Г. Методологічні та методичні проблеми регіоналізації України / О. Г. Топчієв, В. В. Яворська // Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України. Районування економічного простору України: питання методології і практики. – Львів: Інститут регіональних досліджень НАН України, 2010. – Вип. 5(85). – С. 32-45.
43. Топчієв О.Г. Проблеми та перспективи адміністративно-територіальної реформи в Україні / О.Г. Топчієв, З.В. Тітенко, В.В. Яворська // Соціально-економічні проблеми сучасного

- періоду України. Економічний простір України: регіоналізація та інтеграція в умовах суспільних трансформацій. – Львів: Інститут регіональних досліджень НАН України, 2011. – Вип. 1 (87). – С. 3-12.
44. Україна: Стратегічні пріоритети. Аналітичні оцінки. – К.: НІСД, 2006. – 576 с.
45. Шашеро А. М. Планування територій / А.М. Шашеро // Навчально-методичний посібник. – Одеса: Апрель, 2014. – 123 с.
46. Яворська В. В. Регіональні геодемографічні процеси в Україні. Монографія / В. В. Яворська. – Кам'янець-Подільській: Аксіома, 2013. – 384 с.



**Навчальне видання**

**ТОПЧИЄВ Олександр Григорович  
МАЛЬЧИКОВА Дар'я Сергіївна  
ЯВОРСЬКА Вікторія Володимирівна**

**РЕГІОНАЛІСТИКА:  
ГЕОГРАФІЧНІ ОСНОВИ РЕГІОНАЛЬНОГО  
РОЗВИТКУ І РЕГІОНАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ**

**Навчальний посібник**

Підписано до друку 17.06.2015

Формат 60x84<sup>1</sup>/<sub>16</sub>.

Папір офсет. Друк офсет. Ум. друк. арк. 21,62

Обл.-вид. арк. 15,24. Зам. № 3170. Тираж 500 прим.

Видавництво та друк: «ОЛДІ-ПЛЮС»

73033, м. Херсон, а/с 15

e-mail oldi-ks@i.ua

Свід. ХС №2 від 16.08.2000 р.